

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПРОКОПЕНКО СЕРГІЙ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 373.5(477.63)''18/19''

ДИСЕРТАЦІЯ

**СЕРЕДНЯ ОСВІТА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Спеціальність – 07.00.01 – історія України
(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. Л. Прокопенко

Науковий керівник: Нікілев Олександр Федорович, професор, доктор
історичних наук

Дніпро – 2019

АНОТАЦІЯ

Прокопенко С. Л. Середня освіта на Катеринославщині другої половини XIX – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019.

Друга половина XIX ст. – початок XX ст. були переломним періодом у розвитку Придніпров'я, в тому числі й у розвитку середньої освіти. Актуальність теми зумовлена необхідністю історичної реконструкції процесу становлення та функціонування системи середніх навчальних закладів Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст., з'ясуванні основних тенденцій її розвитку.

З'ясовано, що в Росії протягом усього досліджуваного періоду йшло постійне протиборство двох політико-освітніх парадигм – консервативної і ліберальної, що обумовило непослідовність урядової політики в сфері освіти. Як результат реформи середньої освіти 1849-1852 рр. та кінця 50-х – першої половини 60-х рр. змінилися контрреформою 1871-1872 рр., спробою другої контрреформи у 1880-х рр., а з кінця XIX ст. і до 1917 р. – пошуком підходів до чергового реформування середньої освіти, які так і не увінчалися успіхом.

Встановлено, що незважаючи на суперечливий характер урядової політики, досліджуваний період характеризувався послідовним розвитком середньої освіти: відбувалась модернізація чоловічої класичної і реальної освіти, оновлювався її зміст; сформувалась потужна система жіночої середньої освіти; на рубежі XIX-XX ст. почала активно розвиватися середня комерційна освіта. Підсумком цього розвитку стало створення багатопрофільної шкільної системи. Важливе значення для розвитку середньої освіти мала ліквідація в ході реформи школи кінця 1850-х – першої половини 1860-х рр. монополії держави на освіту, надання права засновувати навчальні заклади земствам і міським думами, станам, товариствам і приватним особам.

Визначено, що у розвитку середньої освіти Катеринославської губернії у досліджуваній період можна виокремити три основні періоди: 1852-1875 рр., 1876-1900 рр. і 1901-1917 рр. Головним критерієм періодизації є якісні і кількісні зміни в розвитку середньої освіти краю. Протягом першого періоду відбулась реорганізація Катеринославської чоловічої гімназії, з'явилися нові типи середніх навчальних закладів: Катеринославська Маріїнська жіноча гімназія, Катеринославське єпархіальне жіноче училище, Катеринославське реальне училище. Другий період характеризувався розширенням мережі середніх навчальних закладів у повітових містах. Третій період позначився бурхливим розвитком середніх навчальних закладів, їх створенням не лише у губернському і повітових центрах, але й у багатьох промислових містах і селищах, а також ряді сіл губернії. У цілому протягом досліджуваного періоду мережа середніх шкіл губернії зростає з 1 до 87.

Аналіз показує, що ініціатива їх заснування належала переважно органам міського і земського самоврядування, громадськості. Характерною прикметою часу було створення різноманітних громадських організацій, які опікувалися розвитком освіти. Значних масштабів досягла благодійність у сфері освіти представників місцевої еліти та ділових кіл. Певною мірою розвиток середніх навчальних закладів був обумовлений їх постійною матеріальною підтримкою, яка компенсувала недостатність державного фінансування. Широкого поширення набула практика заснування за рахунок благодійних внесків іменних стипендій. Завдяки діяльності громадських організацій, благодійності багато талановитої молоді змогли отримати освіту.

Показано, що протиборство консервативної і ліберальної політико-освітніх парадигм найбільше позначилося на розвитку чоловічої середньої освіти. Як наслідок, чоловічі гімназії і реальні училища розвивалися різними темпами. У розвитку чоловічої середньої освіти в Катеринославській губернії можна виокремити два основні періоди: друга половина XIX ст. та початок XX ст. Для них характерною є загальна тенденція: зростання темпів відкриття нових середніх навчальних закладів, особливо на початку XX ст.,

коли їх кількість зросла до 32. Проте, оскільки закінчення реального училища, на відміну від гімназії, не надавало права вступу до університету, розвиток гімназій відбувався випереджальними темпами. Якщо чисельність чоловічих гімназій протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Катеринославщині зросла до 25, то реальних училищ – до 7.

З'ясовано, що друга половина XIX – початок XX ст. характеризувалися значним поступом у розвитку середньої жіночої освіти. У ході реформ 50-х – 70-х рр. XIX ст. сформувався потужний сектор середньої жіночої освіти, який мав три основні складові: жіночі навчальні заклади відомства установ імператриці Марії, жіночі навчальні заклади відомства міністерства народної освіти і жіночі навчальні заклади духовного відомства, кожен з яких мав свій сегмент надання освітніх послуг. Процес становлення системи жіночої освіти супроводжувався формуванням відповідної нормативно-правової бази.

У Катеринославській губернії навчальні заклади ВУІМ у пореформений період не були створені, лише на початку XX ст. відомству були перепідпорядковані Катеринославська і Маріупольська Маріїнські жіночі гімназії. Основним типом середніх жіночих навчальних закладів у губернії стали так звані міністерські жіночі гімназії і прогімназії. Середня жіноча освіта на Катеринославщині розвивалася найбільш динамічно. Особливо слід відзначити період 1901-1917 рр., коли чисельність середніх жіночих навчальних закладів порівняно з кінцем XIX ст. зросла у шість разів. Про загальний рівень жіночої освіти в регіоні свідчить той факт, що з 1915 р. середні жіночі навчальні заклади щорічно випускали понад 400 осіб.

Встановлено, що жіночі гімназії і прогімназії розвивалися як громадські та приватні навчальні заклади за мінімальної підтримки держави. Зростання попиту на середню освіту обумовило розвиток мережі приватних гімназій і прогімназій. Завдяки цьому жіноча середня освіта розвивалася випереджальними темпами порівняно з чоловічою. Наприкінці досліджуваного періоду на Катеринославщині діяв 41 жіночий навчальний

заклад – 38 жіночих гімназій та прогімназій та 3 (Катеринославське, Маріупольське та евакуйоване Волинське) єпархіальні жіночі училища.

Показано, що початок ХХ ст. знаменувався появою нового типу середніх навчальних закладів – комерційних училищ, які вдало поєднували надання повної середньої освіти і професійної підготовки своїх учнів для роботи в економічній галузі. Це обумовлювалося рядом чинників, як об'єктивних, насамперед, соціально-економічним розвитком країни, так і суб'єктивних. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сформувалися соціально-економічні, нормативно-правові та організаційні передумови, які, поряд з суспільним запитом на комерційну освіту, обумовили бурхливий розвиток комерційних навчальних закладів у Катеринославській губернії.

Завдяки організаційним та фінансовим зусиллям органів міського та земського самоврядування, громадських організацій, підприємців на початку ХХ ст. в Катеринославській губернії сформувалася розгалужена мережа комерційних училищ трьох типів: чоловічих, жіночих і змішаних. Перше комерційне училище було створено катеринославським купецтвом у 1901 р. До кінця досліджуваного періоду їх чисельність зросла до 11. Важливе значення для розвитку комерційних училищ мала діяльність опікунських рад, які у взаємодії з педагогічними комітетами училищ успішно вирішували багато складних питань їх діяльності, насамперед, зміцнення матеріальної бази.

Визначено, що у розвитку середньої освіти Катеринославської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. велику роль відіграв особистісний чинник. Досвід діяльності ряду визначних керівників закладів освіти свідчить про роль особистості, коли її ініціативність, бажання досягти кращих результатів у розвитку системи освіти є запорукою успіху. Багато в розвитку освіти залежало від ставлення до своїх обов'язків катеринославських губернаторів, керівників губерньської і повітових земських управ, міських голів, гласних міських дум, почесних попечителів навчальних закладів, владик Катеринославської єпархії тощо.

ANNOTATION

Prokopenko S.L. Secondary education of Katerynoslav region of the second half of XIX – beginning of XX century. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of History (Doctor of Philosophy) in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2019.

The second half of the nineteenth century. – the beginning of the twentieth century were a turning point in the development of the Prydniprovie region, including the development of secondary education. The urgency of the topic is due to the need for a historical reconstruction of the process of formation and functioning of the system of secondary educational institutions of the Katerynoslav province in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

It is found out that throughout Russia, there was a constant confrontation between two political and educational paradigms – the conservative and the liberal, which caused the inconsistency of government policy in the field of education. As a result of the secondary education reform of 1849-1852 and the late 1850s, the first half of the 1960s was replaced by the counter-reform of 1871-1872, the attempt of the second counter-reform in the 1880s, and from the late 19th century. and until 1917, the search for approaches to the regular reform of the secondary education, which failed.

It is established that, despite the controversial nature of government policy, the period under study was characterized by the consistent development of the secondary education: the modernization of men's classical and real education took place, its contents were updated; a powerful system of women's secondary education was formed; at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. secondary commercial education began to develop actively. The result of this development was the creation of the multidisciplinary school system. Important for the development of secondary education was the elimination during the reform of the school of the late 50's – the first half of the 60's state monopoly on education,

giving the right to establish educational institutions zemstvos and city dumas, states, societies and individuals.

It is determined that in the development of the secondary education of the Katerynoslav province during the studied period three main periods can be distinguished: 1852-1875, 1876-1900 and 1901-1917. The main criterion for periodization is qualitative and quantitative changes in the development of the secondary education in the region. During the first period, the Katerynoslav Men's Gymnasium was reorganized and new types of secondary schools appeared: the Katerynoslav Mariinsky Gymnasium, the Katerynoslav Eparchial Women's School, the Katerynoslav Real School. The second period was characterized by the expansion of the network of secondary schools in the county cities. The third period was marked by the rapid development of secondary schools, their establishment not only in the provincial and county centers, but also in many industrial cities and towns, as well as in several villages of the province. Overall, during the reviewed period, the province's secondary school network grew from 1 to 87.

The analysis shows that the initiative of their foundation belonged mainly to the bodies of city and local self-government, the public. A characteristic feature of the time was the creation of a variety of public organizations that were involved in the development of education. Charity in the field of education of representatives of the local elite and business circles reached a considerable scale. To some extent, the development of secondary schools was conditioned by their continued financial support, which compensated for the lack of public funding. The practice of founding through charitable contributions of personal scholarships became widespread. Through the activities of NGOs, many talented young were able to receive education.

It is shown that the confrontation between conservative and liberal political and educational paradigms had the greatest impact on the development of men's secondary education. As a consequence, men's high schools and real schools developed at different rates. In the development of men's secondary education in

Katerynoslav province two main periods can be distinguished: the second half of the nineteenth century. and the beginning of the twentieth century. They are characterized by a general trend: the growth rate of opening new secondary schools, especially in the early twentieth century, when their number increased to 32. However, since graduating from a real school, unlike high schools, did not give the right to enter the university, the development of high schools was ahead of the tempo. If the number of men's high schools during the second half of the nineteenth – early twentieth century. in Katerynoslav region increased to 25, then real schools – to 7.

It is found that the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. characterized by a significant progress in the development of secondary women's education. During the reforms of the 50s – 70s of the 19th century the powerful sector of secondary women's education was formed, which had three main components: women's educational institutions of the Empress Maria's institutions, women's educational institutions of the Ministry of Education, and women's educational institutions of the spiritual ministry, each of which had its own segment of educational services. The process of becoming the women's education system was accompanied by the formation of an appropriate legal framework.

In the Katerynoslav province educational institutions were not established in the post-reform period, only at the beginning of the twentieth century Katerynoslav and Mariupol Mariinsky Gymnasiums were subordinated to the Department. The main type of secondary women's educational institutions in the province were the so-called ministerial women's high schools and high schools. Secondary women's education in Katerynoslav region developed most dynamically. It is worth to note that the period 1901-1917, when the number of secondary women's educational institutions compared to the end of the nineteenth century increased sixfold. The general level of women's education in the region was evidenced by the fact that since 1915, more than 400 people left from average women's educational institutions annually.

It is found out that women's gymnasiums and high schools developed as public and private educational institutions with minimal state support. Increasing demand for secondary education led to the development of a network of private high gymnasiums and high schools. Due to this, women's secondary education developed at a faster pace than men's. At the end of the study period, 41 women's educational establishments were operating in Katerynoslav province - 38 women's gymnasiums and high schools and 3 (Katerynoslav, Mariupol and Evacuated Volyn) women's schools.

It is shown that the beginning of the twentieth century was marked by the emergence a new type of secondary education establishments – commercial schools that successfully combined providing full secondary education and vocational training for their students in economics. This was due to a number of factors, both objective, first of all, the socio-economic development of the country and subjective. At the end of the nineteenth and early twentieth centuries the socio-economic, regulatory and organizational prerequisites formed, and with the public request for commercial education led to the rapid development of commercial schools in the Katerynoslav province.

Due to the organizational and financial efforts of local and regional self-government bodies, public organizations, entrepreneurs in the early twentieth century an extensive network of commercial schools of three types: male, female and mixed were formed in Katerynoslav province. The first commercial school was established by the Katerynoslav merchant group in 1901. By the end of the study period, their number had grown to 11. The activity of the boards of trustees was important for the development of the commercial schools, strengthening the material base.

It is determined that in the development of secondary education in the Katerynoslav province in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries the personal factor was important. The experience of a number of prominent executives of educational institutions testified the role of the individual when his/her initiative, desire to achieve better results in the development of the

education system were the key to success. Much in the development of education depended on the attitude to the duties of the Katerynoslav governors, heads of provincial and county provincial governments, mayors, public city councils, honorary trustees of educational institutions, bishops of the Katerynoslav diocese and etc.

АННОТАЦИЯ

Прокопенко С. Л. Среднее образование на Екатеринославщине второй половины XIX – начала XX в. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.01 «История Украины». – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепропетровск, 2019.

Вторая половина XIX в. – начало XX в. были переломным периодом в развитии Приднепровья, в том числе и в развитии среднего образования. Актуальность темы обусловлена необходимостью исторической реконструкции процесса становления и функционирования системы средних учебных заведений Екатеринославской губернии второй половины XIX – начала XX вв., выяснении основных тенденций ее развития.

Установлено, что в России на протяжении всего исследуемого периода шло постоянное противоборство двух политико-образовательных парадигм – консервативной и либеральной, что обусловило непоследовательность правительственной политики в сфере образования. Как результат реформы среднего образования 1849-1852 гг. и конца 50-х – первой половины 60-х гг. сменились контрреформой 1871-1872 гг., попыткой второй контрреформы в 1880-х гг., а с конца XIX в. и до 1917 г. – поиском подходов к очередному реформированию среднего образования, которые так и не увенчались успехом.

Установлено, что несмотря на противоречивый характер

правительственной политики, исследуемый период характеризовался последовательным развитием среднего образования: происходила модернизация мужского классического и реального образования, обновлялось его содержание; сформировалась мощная система женского среднего образования; на рубеже XIX-XX вв. начало активно развиваться среднее коммерческое образование. Итогом этого развития стало создание многопрофильной школьной системы. Важное значение для развития среднего образования имела ликвидация в ходе реформы школы конца 1850-х – первой половины 1860-х гг. монополии государства на образование, предоставление права учреждать учебные заведения земствам и городским думам, сословиям, обществам и частным лицам.

Определено, что в развитии среднего образования Екатеринославской губернии в исследуемый период можно выделить три основных периода: 1852-1875 гг., 1876-1900 гг. и 1901-1917 гг. Главным критерием периодизации являются качественные и количественные изменения в развитии среднего образования края. В течение первого периода состоялась реорганизация Екатеринославской мужской гимназии, появились новые типы средних учебных заведений: Екатеринославская Мариинская женская гимназия, Екатеринославское епархиальное женское училище, Екатеринославское реальное училище. Второй период характеризовался расширением сети средних учебных заведений в уездных городах. Третий период отмечен бурным развитием средних учебных заведений, их созданием не только в губернском и уездных центрах, но и во многих промышленных городах и поселках, а также ряде сел губернии. В целом в течение исследуемого периода сеть средних школ губернии возросла с 1 до 87.

Анализ показывает, что инициатива их создания принадлежала преимущественно органам городского и земского самоуправления, общественности. Характерной приметой времени стало создание различных общественных организаций, которые занимались развитием образования.

Значительных масштабов достигла благотворительность в сфере образования представителей местной элиты и деловых кругов. В определенной степени развитие средних учебных заведений было обусловлено их постоянной материальной поддержкой, которая компенсировала недостаточность государственного финансирования. Широкое распространение получила практика создания за счет благотворительных взносов именных стипендий. Благодаря деятельности общественных организаций, благотворительности много талантливой молодежи смогли получить образование.

Показано, что противоборство консервативной и либеральной политико-образовательных парадигм сильнее всего сказалось на развитии мужского среднего образования. Как следствие, мужские гимназии и реальные училища развивались разными темпами. В развитии мужского среднего образования в Екатеринославской губернии можно выделить два основных периода: вторая половина XIX в. и начало XX в. Для них характерна общая тенденция: рост темпов открытия новых средних учебных заведений, особенно в начале XX в., когда их количество возросло до 32. Однако, поскольку окончание реального училища, в отличие от гимназии, не предоставляло права поступления в университет, развитие гимназий происходило опережающими темпами. Если численность мужских гимназий в течение второй половины XIX – начала XX вв. на Екатеринославщине возросло до 25, то реальных училищ – до 7.

Выяснено, что вторая половина XIX – начало XX в. характеризовались значительным шагом в развитии среднего женского образования. В ходе реформ 50-х – 70-х гг. XIX в. сформировался мощный сектор среднего женского образования, который имел три основные составляющие: женские учебные заведения ведомства учреждений императрицы Марии, женские учебные заведения ведомства министерства народного просвещения и женские учебные заведения духовного ведомства, каждая из которых имели свой сегмент предоставления образовательных услуг. Процесс становления системы женского образования сопровождался формированием

соответствующей нормативно-правовой базы.

В Екатеринославской губернии учебные заведения ВУИМ в пореформенный период ни были созданы, только в начале XX в. ведомству были переподчинены Екатеринославская и Мариупольская Мариинские женские гимназии. Основным типом средних женских учебных заведений в губернии стали так называемые министерские женские гимназии и прогимназии. Средняя женское образование на Екатеринославщине развивалась наиболее динамично. Особо следует отметить период 1901-1917 гг., когда численность средних женских учебных заведений по сравнению с концом XIX в. выросла в шесть раз. Об общем уровне женского образования в регионе свидетельствует тот факт, что с 1915 г. средние женские учебные заведения ежегодно выпускали более 400 человек.

Установлено, что женские гимназии и прогимназии развивались как общественные и частные учебные заведения при минимальной поддержке государства. Рост спроса на среднее образование обусловило развитие сети частных гимназий и прогимназий. Благодаря этому женское среднее образование развивалось опережающими темпами по сравнению с мужским. В конце исследуемого периода на Екатеринославщине действовало 41 женское учебное заведение – 38 женских гимназий и прогимназий и 3 (Екатеринославское, Мариупольское и эвакуированное Волынское) епархиальные женские училища.

Показано, что начало XX в. ознаменовалось появлением нового типа средних учебных заведений – коммерческих училищ, которые удачно сочетали предоставление полного среднего образования и профессиональной подготовки своих учеников для работы в сфере экономики. Это обуславливалось рядом факторов, как объективных, прежде всего, социально-экономическим развитием страны, так и субъективных. В конце XIX – начале XX вв. сформировались социально-экономические, нормативно-правовые и организационные предпосылки, которые, наряду с общественным запросом на коммерческое образование, обусловили бурное

развитие коммерческих учебных заведений в Екатеринославской губернии.

Благодаря организационным и финансовым усилиям органов городского и земского самоуправления, общественных организаций, предпринимателей в начале XX в. в Екатеринославской губернии сформировалась разветвленная сеть коммерческих училищ трех типов: мужских, женских и смешанных. Первое коммерческое училище было создано екатеринославским купечеством в 1901 г. К концу исследуемого периода их численность возросла до 11. Важное значение для развития коммерческих училищ имела деятельность попечительских советов, которые во взаимодействии с педагогическими комитетами училищ успешно решали многие сложные вопросы их деятельности, прежде всего, укрепление материальной базы.

Определено, что в развитии среднего образования Екатеринославской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. большую роль сыграл личностный фактор. Опыт деятельности ряда выдающихся руководителей учебных заведений свидетельствует о роли личности, когда ее инициативность, желание достичь лучших результатов в развитии системы образования является залогом успеха. Во многом развитие образования зависело от отношения к своим обязанностям екатеринославских губернаторов, руководителей губернской и уездных земских управ, городских голов, гласных городских дум, почетных попечителей учебных заведений, владык Екатеринославской епархии.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у фахових виданнях України

1. Прокопенко С.Л. Діяльність Катеринославського реального училища в 1875 – 1900 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. 2010. Вип.8. С.320–328.
2. Прокопенко С.Л. Катеринославська гімназія в умовах контрреформ 1871 р. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події,*

постаті: зб. наук. пр. 2011. Вип.9. С.154–160.

3. Прокопенко С.Л. Розвиток матеріальної бази Катеринославської класичної гімназії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. 2013. Вип. 11. С. 169–177.

4. Прокопенко С. Л. Передумови розвитку комерційної освіти в Катеринославській губернії на початку XX ст. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1-2. С.71–81.

5. Прокопенко С.Л. Перше Катеринославське комерційне училище: становлення та розвиток *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. 2016. Вип. 14. С.188–199.

6. Прокопенко С.Л. Роль Олександра Поля у розвитку середньої освіти Катеринославщини *Грані*. 2018. Т. 21, № 4. С. 12-17 (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).

Статті в іноземних спеціалізованих періодичних виданнях

7. Прокопенко С.Л. Развитие реального образования в Екатеринославской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. *Humanities and Social Sciences Quarterly, Volume XXI (April - June)*. Research Journal 23. 2016. С.187–199.

Публікації, в яких додатково відображені результати дослідження

8. Прокопенко С.Л. Розвиток жіночої середньої освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*: зб. наук. пр. 2015. Вип.13. С.163–171.

9. Прокопенко С.Л. Катеринославське 2-ге комерційне училище: становлення та розвиток *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*: зб. наук. пр. 2017. Вип.15. С.124–133.

10. Прокопенко С.Л. Досвід державного управління середньою освітою південного регіону України у другій половині XIX – на початку

XX ст. *I Всеукр. наук.-практ. конф. «Суспільно-політичний та соціокультурний розвиток південного регіону України: історичні традиції і сучасні тенденції»*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2015. С.265–272.

11. Прокопенко С.Л. Катеринославське реальне училище: історія створення *Історичні етюди*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: Літограф, 2010. С.36–38.

12. Прокопенко С.Л. Реорганізація Катеринославської гімназії за статутом 1864 р. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*: зб. наук. пр. 2010. С.161–162.

13. Прокопенко С.Л. Відкриття та становлення першої міської класичної гімназії *Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології*: зб. наук. пр. 2012. Вип.4. С. 219–221.

14. Прокопенко С.Л. Створення 1-го Катеринославського комерційного училища *Придніпровські соціально-гуманітарні читання*: Мат-ли Криворізької сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Кривий Ріг, 24 листопада 2012 р.): у 5-ти частинах. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. Ч.3. С.197–199.

15. Прокопенко С. Досвід державного управління середньою освітою Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Правові аспекти публічного управління: теорія та практика*: мат-ли IV наук.-практ. конф. 14 грудня 2012 р., м. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2012. С.163–165.

16. Прокопенко С. Діяльність Катеринославської гімназії в 1849 – 1864 рр. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. Дніпропетровськ: Інновація, 2014. Ч.4. С. 97–100.

17. Прокопенко С. Розвиток жіночої середньої освіти в Україні на початку XX ст. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: мат-ли IV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 15 липня 2014 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: Інновація, 2014. Ч.1. С. 161–164.

18. Прокопенко С. Система управління комерційними училищами Катеринославської губернії на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: мат-ли V Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю* (м. Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. Ч.1. С.136–139.

19. Прокопенко С.Л. Розвиток середньої освіти у Кам'янському на початку ХХ ст. *Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи: зб. статей та тез доповідей за мат-лами V Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю* (м. Кам'янське, 18 – 19 квітня 2018 року) Кам'янське: ДДТУ, 2018. С. 60–61.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1.	26
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1 Історіографічний аспект проблеми.....	26
1.2 Аналіз джерельної бази.....	41
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	53
РОЗДІЛ 2.	61
РОЗВИТОК ЧОЛОВІЧОЇ КЛАСИЧНОЇ ТА РЕАЛЬНОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	61
2.1. Реформування системи чоловічої середньої освіти в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.....	61
2.2. Розвиток мережі чоловічих класичних гімназій краю у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.....	73
2.3. Діяльність реальних училищ Катеринославщини в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст.....	92
РОЗДІЛ 3.	105
ЖІНОЧА СЕРЕДНЯ ОСВІТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	105
3.1 Формування організаційно-правових засад жіночої середньої освіти в Росії у пореформений період.....	105
3.2 Динаміка розбудови жіночих гімназій і прогімназій краю у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.....	121
3.3. Становлення та розвиток єпархіальних жіночих училищ на Катеринославщині.....	141

РОЗДІЛ 4.	160
РОЗВИТОК КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	160
4.1. Передумови відкриття комерційних навчальних закладів в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	160
4.2. Процес становлення комерційної освіти на Катеринославщині на початку ХХ ст.....	170
4.3. Зростання мережі комерційних училищ на Катеринославщині у 1905- 1917 рр.....	183
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	203
ДОДАТКИ.....	272

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що друга половина XIX ст. – початок XX ст. були переломним періодом у розвитку Придніпров'я, який позначився глибокими соціально-економічними зрушеннями, динамічним розвитком економіки, піднесенням суспільних рухів і громадської ініціативи. У підсумку Катеринославська губернія перетворилася на один із провідних регіонів не лише України, а й усієї Російської імперії. Бурхливий розвиток економіки, з одного боку, став передумовою прискореного розвитку системи освіти, а з іншого, – розширення мережі середніх навчальних закладів, підвищення рівня освіченості населення сприяло подальшому зростанню економічного та культурного потенціалу регіону.

Вивчення ланки середньої освіти вельми важливе для усвідомлення розвитку всієї системи освіти в імперії та українських губерніях зокрема. Це зумовило в останні десятиліття зростання інтересу до дослідження історії розвитку середньої освіти у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. як у цілому в Україні та її окремих регіонах, так і в Катеринославській губернії. Зокрема, побачили світ праці, у яких розглядається історія окремих навчальних закладів Катеринославщини, ряд публікацій присвячені постатям визначних діячів освіти краю. Проте, попри зацікавленість чималої групи дослідників окремими аспектами даної проблеми, на сьогодні не існує узагальнюючого наукового дослідження, де було б системно і концептуально розглянуто процес становлення та розвитку середньої освіти краю у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., що і обумовило вибір даної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара на тему: «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії» (номер державної реєстрації – 0116U003311).

Об'єктом дослідження є процес розвитку середньої освіти в історичних реаліях пореформеної модернізації в Російській імперії.

Предмет дослідження – розвиток чоловічої, жіночої і комерційної середньої освіти у територіальних межах Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета дослідження полягає в історичній реконструкції процесу становлення та функціонування системи середніх навчальних закладів Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст., з'ясуванні основних тенденцій її розвитку.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- з'ясувати стан історіографічної розробки проблеми та ступінь джерельного забезпечення обраної теми, визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- розкрити причини, напрями реформування системи середньої освіти в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., окреслити правове поле її функціонування у відповідних хронологічних межах;
- визначити етапи становлення і розвитку середньої освіти Катеринославщини у зазначений період;
- проаналізувати розвиток чоловічої класичної та реальної освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- показати динаміку розбудови мережі жіночих середніх навчальних закладів у Катеринославській губернії;
- простежити процес становлення та розвитку середньої комерційної освіти краю на початку XX ст.;
- дослідити роль особистісного (на рівні знакових персоналій) та колективного (участь громадськості) факторів у розвитку мережі середніх навчальних закладів Катеринославської губернії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Нижня межа зумовлена підготовкою і початком реформи

середньої освіти в 1864 р. Верхня межа – 1917 р., визначається тим, що після жовтневого перевороту освіта розвивалася за принципово інших умов, ніж у попередній період.

Територіальні рамки дослідження охоплюють сучасні українські землі, що входили у XIX – на початку XX ст. відповідно до адміністративно-територіального поділу Російської імперії до складу Катеринославської губернії (нинішні Дніпропетровська, частина Донецької, Запорізької та Луганської областей).

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системного, соціального, просопографічного, регіонального підходів, наукового плюралізму, які спрямовують на вивчення й узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу усього комплексу джерел та літератури стосовно предмета дослідження. У ході розв'язання поставлених завдань на різних етапах наукового пошуку застосовано комплекс різноманітних методів, як загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція та дедукція, систематизація, аналогія, періодизація), так і конкретно-історичних (порівняльно-історичний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний, діахронний) та спеціально-історичних (історіографічного аналізу і синтезу, джерелознавчого аналізу і синтезу, наукової критики джерел тощо).

Наукова новизна одержаних результатів визначається особистим внеском автора у вирішення актуального наукового завдання, що полягає в ретроспективному аналізі процесу становлення та розвитку системи середньої освіти Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Найсуттєвіші результати дослідження, які містять наукову новизну, полягають у тому, що *вперше*:

- здійснено цілісне комплексне дослідження процесу розвитку середньої освіти в Катеринославській губернії в контексті освітніх реформ другої половини XIX – початку XX ст.;

– визначено передумови виникнення нових типів середніх навчальних закладів (реальних та комерційних училищ, жіночих гімназій і прогімназій, епархіальних жіночих училищ) та обґрунтовано етапи їх становлення і розвитку на Катеринославщині у досліджуваний період, узагальнено тенденції та суперечності розвитку середньої освіти Катеринославщини на кожному з цих етапів;

– на підставі вивчених матеріалів розроблено зведений перелік усіх середніх навчальних закладів Катеринославської губернії станом на 1917 р.

Уточнено:

– процес організації та діяльності різних типів навчальних закладів на Катеринославщині;

– сутність впливу соціальних запитів суспільства на динаміку змін мережі навчальних закладів у різні періоди.

Дістали подальшого розвитку:

– дослідження ролі місцевого самоврядування, громадської і приватної ініціативи в справі організації середніх навчальних закладів, передусім реальних та комерційних училищ, жіночих гімназій і прогімназій;

– висвітлення внеску знакових діячів освіти у розвиток середніх навчальних закладів краю.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі матеріали, архівні джерела, історичні факти, пов'язані зі становленням і розвитком середньої освіти в Катеринославській губернії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані для написання узагальнюючих праць з історії України, історії освіти, для подальшої наукової розробки проблеми. Матеріали дослідження можуть бути використані також в навчальній роботі середніх та вищих навчальних закладів, зокрема при читанні курсів з історії України, з історії культури, освіти, історії рідного краю.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці актуальної проблеми та цілісній розробці усіх її складників, виявленні та аналізі нових

історичних джерел щодо поставленої проблеми. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Апробація результатів дослідження здійснена під час обговорення на засіданнях кафедри історії України та міжкафедральному науковому семінарі історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Основні положення, результати дослідження викладені автором у доповідях на 17 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема: I Всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Історія світової цивілізації від давнини до сучасності» (Дніпропетровськ, 2010), II Всеукраїнських Яворницьких наукових читань (Дніпропетровськ, 2010), міжнародній науковій конференції «Одеські читання» (Одеса, 2011, 2012), IV науково-практичній конференції «Правові аспекти публічного управління: теорія та практика» (Дніпропетровськ, 2012), I Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кривий Ріг, 2012), VIII, IX, X та XI обласних історико-краєзнавчих конференціях «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (Дніпропетровськ, 2012, 2015, 2017, 2019), V Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету-2012» (Київ, 2012), IV та V Всеукраїнських наукових конференціях за міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2014, 2015), III Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2014), I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичний та соціокультурний розвиток південного регіону України: історичні традиції і сучасні тенденції» (Одеса, 2015), конференції «Півтора століття поступу: місцеве самоврядування Катеринослава-Дніпра від доби Олександра Поля до сьогодення» (Дніпро, 2017), V Всеукраїнській науково-практичній конференції за міжнародною участю «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (Кам'янське, 2018).

Публікації. Результати дослідження знайшли відображення у 19 наукових працях, із них 6 статей у наукових фахових виданнях, 1 стаття у спеціалізованому зарубіжному виданні, 3 статті та 9 тез доповідей у збірниках наукових праць та матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що, в свою чергу, поділяються на 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (635 найменувань), 13 додатків. Загальний обсяг роботи становить 292 сторінки, із них 184 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний аспект проблеми

Аналіз стану наукової розробки проблеми розвитку середньої освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. має важливе значення з точки зору виявлення сенсовних прогалин вивчення даної теми. За предметом дослідження та рівнем узагальнення наукову літературу з досліджуваної проблематики можна поділити на три групи.

Першу становлять праці (переважно російських авторів), в яких аналізується загальноімперський розвиток середньої освіти в зазначений період. Другу – розвідки, в яких розглядаються основні напрями розвитку середньої освіти на території України. Третю – публікації, в яких висвітлюється регіональний та крайовий аспекти – діяльність середніх навчальних закладів у Катеринославській губернії.

Відповідно до таких критеріїв історіографічної періодизації, як генеза поглядів щодо оцінювання стану та характеру розвитку середньої освіти, якісних і кількісних змін у дослідженні даної проблематики, праці кожної групи можна розбити на три періоди, кожен з яких скеровувався відповідною аналітичною настановою: 1) праці дореволюційних авторів (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.), що залежали від цензурних обмежень й у яких переважала помірковано компліментарна настанова авторів; 2) дослідження представників радянської історіографії (1917 – 1991 рр.), які діяли в умовах ідеологічних обмежень з домінуванням відповідної критичної парадигми; 3) праці сучасних авторів (з 1991 р. – дотепер), в яких робляться спроби випрацювати збалансовану позицію з урахуванням як позитивних, так і негативних тенденцій розвитку середньої освіти Російської імперії у відповідний період.

Серед досліджень першої групи («дореволюційної») особливий інтерес

привертає узагальнююча монографія С.В. Рождественського, котру було приурочено до столітнього ювілею міністерства народної освіти. Широко використовуючи архіви міністерства, автор висвітлив усі найважливіші заходи відомства щодо розвитку середньої освіти в Російській імперії [562]. Серед інших синтетичних праць, в яких вивчалася політика держави щодо гімназійної освіти в Росії, заслуговують на окрему увагу тексти І.А. Альошинцева та Є.Н. Шміда. І.А. Альошинцев простежив «коливання» урядового курсу щодо освіти другої половини ХІХ ст. – ґрунтовно висвітлив як дві освітні реформи (1852 й 1864 рр.), так і контрреформу (1871 р.). Аналізуючи політику уряду щодо розвитку гімназійної освіти, він зазначав, що міністерство народної освіти, реформуючи гімназії, майже ніколи не враховувало бажань суспільства [322, с.338-339]. Історію середніх навчальних закладів досліджував також Є.Н. Шмід, який у своїй роботі основний наголос зробив на проблемі взаємовідносин держави і школи. Зокрема, для практики сьогодення важливим є його аналіз мотивації державою чиновників навчального відомства, яке мало три переважаючі форми: нагородження чинами, орденами і грошовими нагородами [609, Ч.СХСІХ, с.629].

Вивченню гендерного аспекта – розвитку жіночої освіти в Російській імперії – присвячені праці М.Є. Зінченка [401] та О.Й. Ліхачової [461; 462]. О.Й. Ліхачова на межі ХІХ та ХХ ст. видала два томи «Матеріалів для історії жіночої освіти в Росії» (у 1899 р. та 1901 р.), у першому з яких розглянуто період 1086–1856 рр., а в другому – 1856–1880 рр. Для теми нашого дослідження особливий інтерес представляє другий том, в якому ґрунтовно проаналізовано причини створення жіночих середніх навчальних закладів в Росії, процес їх становлення і розвитку в 50-х – 70-х рр. ХІХ ст.

Названі автори представляють різні напрями: від офіційного у С.В. Рождественського до критичного в І.А. Альошинцева, проте, їх праці дають змогу краще зрозуміти логіку імперського уряду та російської еліти щодо підходів до модернізації середньої школи.

Радянська історіографія, як слушно зазначає сучасна російська дослідниця Т.О. Мащенко, стала представницею лише одного з дореволюційних напрямків – критичного. Державній освітній політиці у галузі середньої освіти і самим навчальним закладам давалася лише негативна оцінка. Історики, підкреслює вона, дотримувалися оцінок, даних В.І. Леніним старій школі, як школі муштри, школі зазубрювання, яка змушувала людей засвоювати масу непотрібних зайвих речей [480].

Проте в працях цього періоду, особливо у повоєнні роки, намітилася й позитивна тенденція об'єктивної оцінки дореволюційної практики. Зокрема, значний фактичний матеріал з історії розвитку середньої школи міститься в працях відомих радянських істориків освіти Ш.І. Ганеліна [354], Н.А. Константинова [440] та В.З. Смірнова [578], присвячених історії реформування та розвитку середньої освіти в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Якщо В.З. Смірнов основну увагу зосередив на аналізі процесу розробки проектів реформи середньої школи у 60-х рр. XIX ст. та контрреформи 1871-1872 рр., то Н.А. Константинов розглянув насамперед урядову політику у сфері середньої освіти, вплив на її формування поглядів міністрів народної освіти, починаючи від А.С. Норова і завершуючи графом П.М. Ігнат'євим. У нарисах по історії середньої школи в Росії другої половини XIX ст. Ш.І. Ганеліна була досліджена історія гімназії з 60-х до кінця 90-х рр. XIX ст., в ній розглянуті як загальні питання державної освітньої політики та розвитку законодавства в галузі гімназійної освіти, так і питання навчально-методичної практики, зокрема трансформація навчальних програм. В історіографії розвитку середньої освіти радянського періоду можна виділити також такі фундаментальні видання, як «Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.» [507] та «Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX вв.» [508], в яких проаналізовані підготовка і проведення шкільних реформ як складових перетворень 60-х рр. XIX ст., урядова політика в сфері середньої освіти у наступні десятиліття та в

окремих розділах її реалізація в Україні.

Для теми дослідження важливою є думка цих авторів, що розвиток школи в зазначений період йшов за трьома напрямками: перетворення існуючих навчальних закладів (в основному середніх і вищих), створення нових ланок школи (народні школи, середні жіночі, педагогічні і професійно-технічні навчальні заклади) і будівництво школи в національних районах. Підсумком цього розвитку стало створення багатопрофільної шкільної системи. У 1870-х – 1880-х рр. уряд здійснив контрреформи і в 90-і рр. намагався зберегти і розвинути соціальні орієнтації державної шкільної політики, вироблені у попередні десятиліття. Автори також звертають увагу на непослідовність неодноразових спроб реформування середньої школи на початку ХХ ст. [507, с.9; 508, с.10].

Достатньо активно питання розвитку середньої освіти у досліджуваній період розробляються в сучасній російській історіографії. Серед російських авторів слід виокремити Е.Д. Днепрову, найбільш відомого російського вченого, який багато десятиліть займався проблемами освіти. У 2011 р. вийшла його фундаментальна двотомна праця «Российское образование в XIX – начале XX вв.» [379]. У першому томі розглянута політична історія російської освіти як складової загального внутрішньополітичного курсу, освітні реформи і контрреформи цього періоду, а в другому томі – становлення і еволюція системи освіти у контексті загального розвитку країни.

Водночас з'явилися цікаві дослідження, в яких аналізується діяльність окремих типів середніх навчальних закладів. Так, розвитку гімназійної освіти присвячені праці М.В. Богуславського [339], Р.З. Гушель [369], М.А. Кондратьєвої [438], А.І. Любжина [473], Т.О. Мащенко [480], В.В. Перцева [513], реальної освіти – Р.А. Ігнат'євої [411], І.В. Синюшиної [571]. Важливою є думка М.В. Богуславського, що у другій половині ХІХ ст. в Росії не було єдиної стабільної державної політики в сфері освіти, оскільки протягом цього періоду неодноразово змінювалися політичні курси [339,

с.11].

Варто зазначити, що в Росії, як і в Україні, багато уваги приділяється розвитку жіночої освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, Е.Д. Дніпрову разом з Р.Ф. Усачовою належить узагальнююче видання, присвячене середній жіночій освіті [380]. Е.А. Чистікова [629] розглянула процес створення жіночих середніх училищ за міністерства А.С. Норова, а Н.Ф. Кацалова [428] – становлення в цілому організаційно-правових засад жіночої освіти в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. У працях Є.А. Андрєєвої [324; 325], С.П. Васильєвої [345], К.В. Козлова [434] багато уваги присвячено висвітленню діяльності епархіальних жіночих училищ. Передусім варто відзначити кандидатську дисертацію Є.А. Андрєєвої «Возникновение и развитие епархиальных женских училищ в России, середина XIX – начало XX века». У дисертації розглянуто передумови виникнення епархіальних жіночих училищ, їх цілі і завдання та етапи розвитку. Значне місце відведено аналізу змісту і організації навчально-виховної роботи в училищах, організації управління ними.

Активно досліджується також розвиток комерційної освіти. Хоча у докторській дисертації Н.О. Разманової основна увага зосереджена на аналізі розвитку вищої комерційної і фінансово-економічної освіти, але значний інтерес представляє розгляд ролі торгівельно-промислових верств у розвитку комерційної освіти та основні напрями реформи 1896 р. щодо створення системи комерційних навчальних закладів [554; 555]. Безпосередньо цим питанням присвячена докторська дисертація С.П. Кострікова, в якій розглянуто становлення і розвиток комерційної та управлінської освіти в Росії наприкінці XVIII – на початку XX ст. [446].

Отже, в російській історіографії, особливо в сучасній, досить ґрунтовно досліджена діяльність різних типів середніх навчальних закладів, проаналізована урядова політика в галузі середньої освіти, визначені основні етапи її розвитку і ці підходи були використані при написанні дисертації.

Як зазначалося, другу групу досліджень складають праці, що

присвячені розгляду розвитку середньої освіти в Україні. У дореволюційний період українські автори переважно зосереджували свою увагу на аналізі стану народної школи. Зокрема, досить активно ці питання вивчав С.О. Сірополко. Пізніше на основі цих досліджень він видав узагальнюючу «Історію освіти в Україні» [574]. На відміну від представників радянської історичної науки, С.О. Сірополко не був пов'язаний офіційною ідеологією і дав об'єктивну характеристику розвитку середньої школи. Даючи загальний огляд розвитку освіти у Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст., він значну увагу приділив розвитку середньої освіти, в тому числі нового типу середніх шкіл – жіночих гімназій та єпархіальних жіночих училищ.

Серед праць радянського періоду варто відзначити «Історію педагогіки» М.Ф. Даденкова [373], а також нариси розвитку народної освіти і педагогічної думки в Україні у X – на початку XX ст. під редакцією М.Д. Ярмаченка [563]. У нарисах досліджуваному періоду присвячені два останні розділи. Автори, аналізуючи глибокі зрушення в справі освіти в Україні, в тому числі середньої, у другій половині XIX ст., наводять значний фактичний матеріал щодо розвитку усіх типів середніх навчальних закладів.

Найбільшою є група, яку складають праці сучасних дослідників. Вони присвячені аналізу різних напрямів розвитку середньої освіти в Україні у досліджуваній період. Серед досліджень варто виокремити докторські дисертації Л.А. Гаєвської [352] та Л.Л. Прокопенка [525; 526]. Л.А. Гаєвська в контексті дослідження становлення і розвитку державно-громадського управління загальною освітою у другій половині XIX – на початку XX ст. значну увагу приділила аналізу організаційних підходів, принципів та форм участі громадськості в управлінні освітою в умовах Російської імперії. Л.Л. Прокопенко проаналізував державну політику у сфері середньої освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. та її реалізацію в Україні, у зв'язку з цим розглянуті зміни в державній освітній політиці Російської імперії у 50-60-х рр. XIX ст., контрреформи 70-80-х рр. та їх вплив на здійснення державної освітньої політики в Україні, а також нові підходи до формування

і реалізації державної освітньої політики в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. Значне місце приділено висвітленню еволюції державного управління освітою у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Проблеми розвитку середньої освіти розглядаються також у цілому ряді кандидатських дисертацій. Так, розвитку гімназійної освіти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні в цілому присвячено дисертаційне дослідження О.І. Бабіної. Вона відзначає, що провідною особливістю розвитку гімназійної освіти в Україні була тенденція пошуку нової моделі школи, яка знаходила своє відображення в намаганнях уряду провести гімназійні реформи (1871 р., 1880 р., 1900 р., 1901 р., 1910 р., 1915 р.) [329].

У ряді досліджень проаналізовано розвиток середньої освіти в окремих регіонах України. Зокрема, В.В. Бобров висвітлив становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у ХІХ – на поч. ХХ ст. [336], І.С. Мартинова – розвиток гімназій на Харківщині [479], І.В. Лисенко – на Чернігівщині [459], О.В. Філоненко – в центральному регіоні України [618], Г.О. Шелягова [606] – в Криму. У дисертаціях Е.Л. Ананьян [323] та С.І. Хмелівської [600] було розглянуто полікультурне виховання учнів у гімназіях у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. О.В. Герасименко дослідила діяльність опікунських рад у середніх навчальних закладах у ХІХ – на початку ХХ ст. [356].

Розгорнута характеристика розвитку реальної освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дана в дисертації Г.В. Бондаренко [340], яка вперше в Україні здійснила цілісне висвітлення процесу становлення і розвитку реальних училищ у контексті освітніх реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; розкрила передумови виникнення реальних училищ та обґрунтувала етапи становлення та розвитку реальних училищ у контексті реформування шкільної освіти. Розкриваючи передумови виникнення реальних училищ, дослідниця акцентує увагу на таких чинниках, як зростання промислового виробництва та розширення торгових і комерційних зв'язків з іншими партнерами, що вимагало спеціально підготовлених кадрів;

неоднорідність соціального складу суспільства (реальні училища повинні були задовольнити потреби середніх верств міського населення); посилення уваги до індивідуальних здібностей учнів, їхньої схильності до занять природничими і фізико-математичними науками, що давало широку можливість вибору професії.

Особливо активно в останні роки істориками, істориками педагогіки досліджувався розвиток жіночої середньої освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, Т.В. Сухенко [586] висвітлила розвиток жіночої освіти в Україні, В.А. Добровольська – на Півдні України [384-386], Л.М. Єршова – на Волині [409], Л.П. Клевака – в Полтавській [430-432], О.М. Литвиненко – в Херсонській губернії [460], Ю.П. Лопатенко [468], Т.В. Лутаєва [472], М.С. Рижкова [560] – на Харківщині, О.В. Самойленко – в Ніжині [567], Т.В. Шушара – у Таврійській губернії [610]. Цікавий матеріал містить дисертація О.В. Аніщенко, в якій даний аналіз ролі жіночих гімназій у розвитку педагогічної освіти [326]. На особливу увагу заслуговує кандидатська дисертація Т.В. Тронько, присвячена діяльності органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст. [594].

Поряд з дослідженням діяльності жіночих гімназій і прогімназій значна увага приділяється висвітленню ролі єпархіальних жіночих училищ. Зокрема, діяльність середніх духовних жіночих навчальних закладів аналізується в працях Т.Г. Єрич [408], К. Кияшко [429], С. Лісненко [463], А.В. Святненко [577], Г.В. Степаненко [583; 584]. Так, Т.Г. Єрич проаналізувала нормативно-правову регламентацію діяльності руської православної церкви в галузі духовної освіти в XIX ст., Г.В. Степаненко розглянула розвиток жіночих духовних шкіл у контексті освітньої діяльності православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст., С. Лісненко – етапи розвитку єпархіальних жіночих училищ в Україні, К. Кияшко дослідила реорганізацію єпархіальних жіночих училищ згідно зі Статутом 1868 р., а А.В. Святненко висвітлила процес становлення та розвитку жіночих духовних училищ на

Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Створення та розвиток комерційних училищ досліджували О.В. Гур'янова [368], О.М. Донік [387; 388], Л. Медвідь [481], Ю.М. Моргун [491], В.В. Постолатій [524], С.М. Синявська [572]. Аналіз дисертаційних праць свідчить, що першим цілісним дослідженням комерційної освіти України є дисертаційна робота В.В. Постолатія «Розвиток комерційної освіти в Україні (1804 – 1920 рр.)». У ній значна увага приділена загальному аналізу розвитку комерційної освіти та витокам, які зумовили її виникнення. Цікавим дослідженням, присвяченим розвитку комерційних училищ, є робота О.В. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894 – 1920 рр.)», в якій у контексті аналізу авторських шкіл, що існували в системі середньої комерційної освіти, значне місце відведено висвітленню досвіду діяльності Катеринославського 1-го комерційного училища та його директора А.С. Синявського.

Історії розвитку приватної освіти у досліджуваній період присвячені розвідки Ю.Ю. Агапова [318], С.О. Гущиної [370-372], О.М. Друганової [393; 395], О.В. Перетяцько [511], С.О. Роєнко [564]. З даною проблематикою пов'язані дослідження, в яких розглядається розвиток благодійності у сфері освіти. Серед них варто виділити публікації І.А. Добрянського та В.В. Постолатія [387], В.М. Корнієнко [442], І.М. Левченко [457], Т.М. Ніколаєвої [501]. Передусім слід відзначити докторську дисертацію О.М. Друганової, в якій у широкому історичному контексті (кінець XVIII – початок XX ст.) висвітлено розвиток приватної ініціативи в освіті. Автором виділено шість етапів розвитку приватної ініціативи в освіті України та обґрунтовані їх особливості. Чотири з цих етапів припадають на досліджуваний період: кінець 20-х рр. XIX ст. – перша половина 50-х рр. XIX ст.; друга половина 50-х рр. XIX ст. – друга половина 60-х рр. XIX ст.; кінець 60-х рр. XIX ст. – кінець 80-х рр. XIX ст.; початок 90-х рр. XIX ст. – початок 1900-х рр.; 1907 р. – до 1917 р. [395, с.9]. Заслуговує на увагу дослідження С.О. Гущиною законодавчого регулювання приватних закладів освіти в

Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. [370].

Отже, в сучасній українській історіографії достатньо успішно досліджується розвиток чоловічої класичної і реальної, жіночої і комерційної середньої освіти. Причому проаналізовано досвід діяльності середніх навчальних закладів як в Україні в цілому, так і в її окремих регіонах. На жаль, Катеринославська губернія досі залишається поза увагою дослідників.

Третю групу, яка має безпосереднє відношення до досліджуваної проблеми, становлять праці, в яких розглядаються окремі аспекти розвитку середньої освіти в Катеринославській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Серед них слід виокремити передусім праці дореволюційних авторів, безпосередньо присвячені розвитку окремих середніх навчальних закладів Катеринославщини: Г.В. Донцова [390] та Ф.В. Локтя [466] – Катеринославської класичної гімназії, С.Ф. Тимощенка [592] – Катеринославського 1-го реального училища, А.П. Рождественського [561] – Катеринославського 2-го реального училища, О.Я. Чернової [628] – Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії та Г.В. Донцова [391] і П.А. Соколова [579] – Катеринославської 1-ї міської жіночої гімназії, А.С. Синявського [406] – Катеринославського 1-го комерційного училища, Г.І. Нейкирха [497] – Маріупольської чоловічої гімназії. Короткі нариси маріупольських чоловічої і Маріїнської жіночої гімназій вміщені в книзі «Маріуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии» [73]. До цих видань примикає опис святкування столітнього ювілею Катеринославської класичної гімназії її директора Н.Ф. Щербинського [611].

Основна цінність цих праць у тому, що вони написані сучасниками подій на основі матеріалів архівів навчальних закладів, які, на жаль, не збереглися. Тому нариси історії навчальних закладів певним чином компенсують архівні джерела, що загинули в буремні роки. Ще однією перевагою нарисів є те, що їх автори, як правило, працювали в цих

навчальних закладах, добре знали їх історію та тогочасний стан справ.

У радянський період проблеми розвитку середньої освіти на Катеринославщині практично не досліджувалися. Фрагментарні відомості про діяльність чоловічих і жіночих гімназій, реальних та комерційних училищ містяться у томах «Історії міст і сіл Української РСР», присвячених Дніпропетровській [416], Донецькій [417], Запорізькій [418], Луганській [419] областям, території яких повністю або частково входили до складу Катеринославської губернії. Причому ці відомості відповідно до радянської історіографічної традиції давалися у виключно критичному дусі. Виключенням було лише одне видання: навчальний посібник «Розвиток загальноосвітньої і професійної школи на Дніпропетровщині» під редакцією В.В. Іваненка [553], перший розділ якого, присвячений народній освіті краю у дожовтневий період, належить перу Г.К. Швидько.

Інтерес до дослідження розвитку середньої освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст. посилювався з середини 1990-х рр. Зокрема, у 1998 р. з'явилася розвідка В.Д. Мирончука та Т.А. Чуднової [485], в якій вперше було висвітлено історію створення у 1907 р. Кам'янської приватної жіночої гімназії А.О. Мороз. Діяльність Олександрівської міської жіночої гімназії [435] та Олександрівського міського комерційного училища [436] ґрунтовно проаналізовано у статтях С.І. Козиряцької. Вона детально розглянула розвиток цих навчальних закладів, організацію навчального процесу, роль міської думи в їх створенні та зміцненні матеріальної бази. Діяльність Олександрівської міської жіночої гімназії досліджувала також Я.О. Подоляк [518]. У 2003 р. побачила світ стаття Л.М. Моїсеєнко про Маріупольське єпархіальне жіноче училище [490], в якій розглянуто створення училища в 1910 р., показані джерела його утримання, склад учениць, форми і методи навчання. У статті К.М. Недрі [496] висвітлено історію створення та діяльність дворянського пансіону при Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії та роль у цьому губерньського предводителя дворянства кн. М.П. Урусова.

Ряд публікацій про Катеринославську класичну гімназію [623; 621] та Катеринославське комерційне училище [625; 627] підготував відомий краєзнавець М.П. Чабан. Серед них виділяється книга нарисів про випускників Катеринославської гімназії «Птахи з гнізда Придніпров'я», видана до 200-річчя навчального закладу. У книзі розповідається про навчання в гімназії та життєвий шлях понад 50 найбільш відомих випускників навчального закладу. У 2012 р. вийшла друком книга І.К. Кушніренка та В.І. Жилінського «Освіта Гуляйпільщини», в якій висвітлено створення чоловічої і жіночої гімназій товариства «Просвіта» у с. Гуляйполі Олександрівського повіту – однієї з небагатьох сільських середніх навчальних закладів в Україні [455].

Варто відзначити також публікації присвячені постатям визначних діячів освіти краю. Серед персоналій слід виділити праці В.С. Савчука [566] та Д.Д. Сигаревича [570] про відомого вченого, викладача середніх навчальних закладів Катеринослава, директора Олександрівського міського комерційного училища І.Я. Акінфієва. У публікаціях Е.М. Баздиревої [330; 331] розглянуто життєвий і професійний шлях засновниці і багатолітньої начальниці Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії О.Я. Риндовської-Чернової, В.М. Бекетової [333] – директора Катеринославської гімназії Я.Д. Грахова, Л.М. Годорожі [361] – директора Катеринославського комерційного училища А.С. Синявського, а Д.В. Михайлової [487-489] – засновника маріупольських чоловічої та Маріїнської жіночої гімназій Феоктиста Хартахая. І.С. Лісниковська і В.Д. Мирончук [464] дали портрети діячів освіти на Катеринославщині, зокрема династії Ковалевських. У цілому названі праці розширюють наші знання про ці постаті, показують роль особистості у становленні та розвитку середніх навчальних закладів.

Роль середніх навчальних закладів, передусім жіночих гімназій і прогімназій та єпархіальних жіночих училищ, у становленні та розвитку педагогічної освіти на Катеринославщині розглядалася у дослідженнях

Л.І. Ломако [467], Ю.Л. Радченко [551; 552], Г.Г. Яковенко [635]. Зокрема, Л.І. Ломако розглянула становлення педагогічної освіти на Донеччині, а Г.Г. Яковенко – підготовку домашніх учительок. Найбільш глибоко ця проблема розкрита в кандидатській дисертації Ю.Л. Радченко «Професійна підготовка вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини (перша половина XIX – початок XX століття)». Автором виділено три періоди становлення та розвитку професійної підготовки вчителя на Катеринославщині: перший період (1805 – 1864 рр.) характеризується зародженням системи професійної підготовки освітян у регіоні, другий період (1865 – 1889 рр.) – відкриттям жіночих закладів освіти з педагогічною підготовкою, організацією з'їздів для підвищення професійної кваліфікації вчителів і третій період (1890 – 1919 рр.) – пошуком ефективних способів самоосвіти й саморозвитку педагога.

З кінця 90-х рр. минулого століття активно почали розвиватися дослідження історії середньої освіти на Донбасі як одного з регіонів Катеринославської губернії. Одними з перших були монографія В.С. Курила «Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті» [452] та посібник у співавторстві з В.І. Подовим «Освіта в Донбасі (XIX – початок XX ст.)» [453], в яких у загальному контексті проаналізовано діяльність середніх навчальних закладів у Бахмуті, Луганську, Маріуполі та інших містах Донбасу. Найбільш ґрунтовно ця проблематика розглянута в кандидатській дисертації С.Д. Фатальчука «Становлення та розвиток гімназійної освіти Східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX століття)», а також цілому ряді його статей [612-616]. Автор виділив етапи еволюції гімназійної освіти в східноукраїнському регіоні, дослідив зміст, форми і методи навчання, особливості виховного процесу в гімназійних закладах, а також їх кадрове і матеріальне забезпечення.

Деяких аспектів діяльності середніх навчальних закладів регіону побіжно торкаються у своїх кандидатських дисертаціях Т.І. Боева [337] при аналізі розвитку народної освіти на Донеччині у другій половині XIX – на

початку ХХ ст. та Л.О. Терських [590], досліджуючи культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині в кінці ХІХ – початку ХХ століття. Плідно займався дослідженням середніх навчальних закладів Бахмута С.Й. Татаринів. Серед його публікацій варто назвати насамперед навчальний посібник «Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (ХVІІІ – початок ХХ ст.)», в якому два розділи присвячені діяльності чоловічої і жіночої гімназій міста та Бахмутського земського реального училища [588; 589]. У цих публікаціях наводиться значний фактичний матеріал про діяльність середніх навчальних закладів, зокрема про історію їх створення, зміцнення матеріальної бази, соціальний склад учнів.

Крім того опубліковано ряд статей про діяльність середніх навчальних закладів досліджуваного періоду у періодичній пресі. Це, зокрема, публікації В. Лазебник [456] про Катеринославське 1-е комерційне училище, П. Мазура [477] – про засновника маріупольських чоловічої і жіночої гімназій Ф.А. Хартахая, В. Мороза [492; 493] – про Катеринославську Маріїнську жіночу гімназію та Катеринославське 1-е реальне училище, Р. Коржа [441] та А. Петровського [513] – про А.Я. Чернову-Риндовську, І. Пухи [547-550] – про чоловічу і жіночу гімназії, комерційне училище м. Олександрівська та Олександрівське приватне реальне училище П.І. Шаболовського тощо. Останнім часом досить багато матеріалів щодо розвитку середніх навчальних закладів регіону з'явилося в мережі Інтернет на сайтах міст, у Вікіпедії тощо. Це, зокрема, матеріали з історії Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії [505], Луганського [471] та Маріупольського [556; 557] реальних училищ, Катеринославського 2-го [510], Олександрівського [320] та Юзівського [631] комерційних училищ, Катеринославського єпархіального жіночого училища [405] та ін. У цих статтях в періодиці та Інтернеті розкриваються важливі моменти з історії середньої школи регіону, які були використані при написанні дисертації.

Значний інтерес для вивчення досліджуваної проблеми має «Історія

Дніпропетровського національного університету», в першому розділі якої С.І. Світленком, І.С. Лісниковською, Ю.А. Лопатіним, В.Д. Мирончуком [414] проаналізовано стан системи середньої освіти насамперед Катеринослава у пореформений період та на початку ХХ ст. Зокрема, в розділі висвітлено розвиток класичної та Маріїнської жіночої гімназій, становлення реальної та комерційної освіти в місті, діяльність приватних жіночих гімназій тощо.

Фактичний матеріал про розвиток середніх навчальних закладів міститься також у нарисах історії міст колишньої Катеринославської губернії. Першим виданням, присвяченим історії Катеринослава-Дніпра, була доповідь Катеринославської міської управи до урочистого засідання думи 9 травня 1887 р., приуроченому до 100-літнього ювілея Катеринослава, підготовлена міським секретарем М.М. Владимировим, в якій розвитку навчальних закладів міста був присвячений окремий IV-й розділ [509]. Другим за часом написання нарисом стала «Історія міста Катеринослава» Д.І. Яворницького, в якій наведено багато відомостей з історії розвитку освіти міста у ХІХ ст. [632]. Серед публікацій останніх років слід виділити три праці: «Дніпропетровськ: віхи історії» [382], «Дніпропетровськ: минуле і сучасне» [383] та «Історія міста Дніпропетровська» [415], де на загальному тлі історії міста висвітлюється і діяльність середніх навчальних закладів у досліджуваний період.

Ряд матеріалів про діяльність середніх навчальних закладів інших міст губернії міститься у нарисах В.С. Бушина [342] та М.П. Теселько і М.Г. Єфіменко [591], присвячених історії Павлограда, В.А. Гайдука та інших – Юзівки [353], А.І. Карагодіна – Запорізького краю [426], С.В. Шеремета – Нікополя [607], в «Історії Бахмута-Артемівська» [558] тощо. Особливо варто відзначити книгу М.П. Чабана «Мандрівки старим Кам'янським», в якій вміщені нариси про директора Кам'янської чоловічої гімназії Д.Д. Сингаревича та начальницю Кам'янської приватної жіночої гімназії А.О. Мороз [622].

Внесок органів міського й земського самоврядування в розвиток середньої освіти Катеринославщини досліджували О.С. Двуреченська [374-376], Ю.О. Нікітін [499] та С.Й. Татарінов і Д.В. Єфімов [589]. Зокрема, в монографії «Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.)» О.С. Двуреченська досить багато уваги приділила ролі Катеринославської міської думи у відкритті в місті та подальшому розвитку реального училища і Маріїнської жіночої гімназії. С.Й. Татарінов і Д.В. Єфімов висвітлили роль земських установ Бахмутського повіту у створенні чоловічої і жіночих гімназій у містах Бахмуті та Юзівці.

Історіографічний аналіз свідчить, що незважаючи на досить широке коло публікацій, присвячених розвитку середньої освіти Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст., дана проблема комплексно не досліджувалася, що і обумовило вибір теми дисертаційної роботи.

1.2 Аналіз джерельної бази

Розвиток освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст. відображений у широкому колі різних за характером та специфікою джерел. У процесі підготовки дисертаційної роботи головним критерієм відбору джерел була наявність у них даних про урядову політику щодо розвитку середньої освіти, діяльність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, громадську ініціативу в сфері середньої освіти, діяльність окремих середніх навчальних закладів. Для визначення інформаційної значущості того чи іншого джерела застосовувалися критерії достовірності, повноти інформації, типовості, системності. Це дало змогу забезпечити відповідність джерельної бази меті дослідження та максимально повно висвітлити процес становлення та розвитку середньої освіти на Катеринославщині у досліджуваній період.

Джерела, які використані для написання роботи, поділяються на дві групи: опубліковані та неопубліковані джерела. Серед опублікованих джерел за структурно-змістовим критерієм можна виокремити такі групи: 1) нормативно-правові акти; 2) офіційно-діловодні джерела; 3) джерела довідкового характеру; 4) наративні джерела.

До першої групи джерел слід віднести передусім законодавчі акти, а також постанови і розпорядження Міністерства народної освіти, статuti навчальних закладів, які затверджувалися міністерствами, постанови Катеринославських губернських зборів та з'їздів духовенства Катеринославської єпархії.

Законодавчі акти представлені у II і III зібраннях «Полного собрания законов Российской империи». Документи, які торкаються досліджуваного періоду вміщені у 25-55 томах II зібрання (1850 р. – лютий 1881 р.) і 1-33 томах III зібрання (березень 1881 р. – грудень 1913 р.), зокрема, це: Статuti гімназій та прогімназій 1864 та 1871 рр. [47; 270], Статuti реальних училищ 1872 та 1888 рр. [127; 271], Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти 1858 та 1860 рр. і Положення про жіночі гімназії і прогімназії 1870 р. [44-46], Статут єпархіальних жіночих училищ 1868 р. [52], Положення про комерційні навчальні заклади 1896 р. [205], Положення про приватні навчальні заклади 1868 р. [42] тощо. У цих законодавчих актах визначались цілі кожного типу навчальних закладів, порядок їх утворення і управління, фінансового забезпечення, вимоги до керівників і вчителів, структура навчальних планів та основні принципи організації навчального процесу. Порівняльний аналіз зміни підходів дав змогу визначити зміни урядової політики у галузі середньої освіти у досліджуваній період.

Важливе значення для дослідження розвитку середньої освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. має «Свод законов Российской империи», до тематичних томів якого включені «Свод Уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного

образования» [254] та «Свод Уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомств министерств императорского двора, торговли и промышленности, внутренних дел, юстиции, путей сообщения и финансов, главного управления землеустройства и земледелия, собственной его императорского величества канцелярии и императорского человеколюбивого общества» [255]. У них визначалися правила управління системою навчальних закладів відповідних відомств, а також організація діяльності середніх навчальних закладів.

Вагомим джерелом вивчення розвитку середньої освіти є збірники постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти, які регламентували діяльність гімназій, реальних училищ, жіночих гімназій і прогімназій. Тільки у другій половині XIX ст. вийшли 17 томів «Сборника постановлений по Министерству народного просвещения.»: том 2 містив постанови за 1825-1855 рр., том 3 – за 1855-1864 рр., том 4 – за 1865-1870 рр., том 5 – за 1871-1873 рр., том 6 – за 1874-1876 рр., том 9 – за 1884, том 10 – за 1885-1888, том 11 – за 1889-1890 рр., том 16 – за 1899. Приблизно такою була і кількість томів «Сборника распоряжений по Министерству народного просвещения». Вже побіжний погляд на їх хронологію свідчить наскільки уряд рік за роком посилював детальну регламентацію діяльності навчальних закладів. У Збірниках публікувалися як постанови і розпорядження загального характеру, що стосувалися всіх навчальних закладів відомства, так і нормативні акти, які стосувалися безпосередньо середніх навчальних закладів Катеринославщини.

Серед останніх варто назвати такі: «Об определении при Екатеринославской гимназии особого служителя для осведомления о причинах неявки учеников в классы» від 20 серпня 1860 р. [94], «О даровании имеющему открыться в Екатеринославе женскому училищу 1-го разряда именованию Екатеринославской женской Мариинской гимназии» від 26 жовтня 1865 р. [113], «Об учреждении в г. Павлограде, Екатеринославской губернии, четырехклассной прогимназии» від 27 січня 1874 р. [102], «Об

учреждении в Мариуполе мужской гимназии» від 27 січня 1876 р. [103], «Об учреждении при Екатеринославской мужской гимназии стипендии имени тайного советника Дунина-Барковского» від 9 квітня 1876 р. [107] та ін.

Постанови і розпорядження міністерства народної освіти оперативно друкувалися також в «Журнале Министерства народного просвещения», в тому числі значна кількість матеріалів, які стосуються навчальних закладів Катеринославщини. Так, з другої половини ХІХ ст. широкого поширення набула практика заснування в навчальних закладах іменних стипендій, коли на їх рахунок вносилися певна сума грошей і на відсотки з них сплачувалися стипендії. Положення про стипендії затверджувалися міністром і друкувалися в «Журнале Министерства народного просвещения». Зокрема, у виданні опубліковані положення про іменні стипендії Н.Д. Мізко (1897 р.) і Г.А. Тищенко (1903 р.) у Катеринославській класичній гімназії, І.М. Дурново (1880 р.), О.М. Поля (1898 р.) та І.Г. Грекова (1903 р.) – у Катеринославському реальному училищі, К.С. Таманова (1892 р.), Ф.А. Хартахая (1898), митрополита Ігнатія (1899 р.), С.П. Голубцова (1899 р.), О.С. Пушкіна (1901 р.), А.І. Чебаненка (1901 р.), Д.А. Хараджаєва (1901 р.), Г.А. Сенекова (1903 р.) – в Маріупольській Олександрівській чоловічій гімназії, Ф.І. Плещеева (1898 р.) – у Бахмутській чоловічій гімназії, М.С. Кох (1882 р.), Г.П. Алексеєва (1889 р.), О.Я. Чернової (1890 р.), Ф.І. Петрової (1898 р.) – у Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії, О.С. Пушкіна (1901 р.), Ф.А. Хартахая (1901 р.), Є.О. Хараджаєвої (1902 р.), С.С. Гоф (1902 р.), М.Г. Трегубова та Ф.С. Трегубової (1903 р.) – у Маріупольській Маріїнській жіночій гімназії, Г.А. Залюбовського (1898 р.), О.І. Вальяно (1902 р.) – у Катеринославській 1-й міській та С. Карпас (1897 р.) – у Катеринославській 2-й міській жіночих гімназіях, М.В. Буракової (1899 р.) – у Новомосковській жіночій прогімназії [206-208; 209 – 221 та ін.].

Серед інших постанов і розпоряджень, опублікованих в «Журнале Министерства народного просвещения», можна назвати рішення про присвоєння навчальним закладам губернії почесних найменувань. Так, у

1905 р. були опубліковані рішення про надання Бахмутській чоловічій гімназії найменування «Бахмутська чоловіча гімназія імператора Миколи Олександровича», Бахмутській жіночій гімназії – «Бахмутська жіноча гімназія імені її імператорської високості великої княгині Олени Павлівни», Катеринославському 2-му реальному училищу – імені наслідника цесаревича Олексія Миколайовича [122-124].

До нормативно-правових актів відносяться також статuti окремих навчальних закладів, зокрема у роботі використані статuti Катеринославського [269] і Олександрівського [268] комерційних училищ та приватного жіночого комерційного училища Ю.Х. Юргенс [274] у Катеринославі, які затверджувалися міністерством фінансів. У них поряд із загальними положеннями визначалась тривалість навчання, навчальний план училищ, організація навчального процесу в цілому, склад і повноваження опікунської ради, педагогічного комітету, повноваження директора та інспектора училища, порядок призначення і вимоги до викладацького складу, формування коштів училища та ін.

До групи нормативно-правових актів слід віднести і постанови Катеринославських губернських земських зборів, які є важливим джерелом для аналізу процесів розвитку середньої освіти в регіоні. Згідно «Положенню про губернські і повітові земські установи» 1864 р. земства не могли управляти середніми навчальними закладами, але могли надавати їм матеріальну підтримку. Катеринославське губернське земство щорічно виділяло значні кошти на надання допомоги як безпосередньо навчальним закладам, так і повітовим земствам та міським думах на утримання середніх шкіл, а також товариствам допомоги нужденним учням, створеним у навчальних закладах. У ході дослідження були проаналізовані «Постановления Екатеринославского губернского земского собрания» [224-236] та «Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания» [55; 56]. Аналіз показав, що губернське земство в 60-80-х рр. XIX ст. підтримувало

переважно середні навчальні заклади губернського центру, а з кінця XIX ст. масштаби підтримки зростають, її отримують навчальні заклади інших міст і селищ губернії, причому не тільки державні і громадські, але й приватні.

У 1914-1916 рр. під редакцією П.К. Соколова було видано три томи «Систематического свода постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг.» [256-258]. У першому томі зібрані постанови за 1866-1889 рр., а в двох інших – за 1890-1913 рр. Звод дає повну уяву про основні напрями діяльності Катеринославського земства у галузі середньої освіти: у ньому наводяться рішення губернського земства про надання допомоги навчальним закладам на їх утримання, позик на облаштування нових і розширення існуючих середніх навчальних закладів, про обрання членів опікунських рад і почесних попечителів навчальних закладів, про надання допомоги товариствам допомоги нужденним учням.

Для Катеринославського і Маріупольського єпархіальних жіночих училищ нормативно-правовий характер мали рішення єпархіальних з'їздів духовенства Катеринославської єпархії, оскільки згідно Статуту 1868 р. ці навчальні заклади утримувалися єпархіальним духовенством. Саме єпархіальні з'їзди духовенства в своїх постановах визначали кошториси училищ [237; 248].

До групи офіційно-ділових джерел відносяться Всепідданійші звіти міністрів народної освіти та обер-прокурорів Св. Синоду, огляди діяльності Міністерства народної освіти, огляди Катеринославської губернії – додатки до Всепідданейших звітів катеринославських губернаторів, звіти попечителів Одеського навчального округу, Катеринославської губернської та повітових земських управ, середніх навчальних закладів краю.

У Всепідданійших звітах міністрів народної освіти, поряд з переліком заходів уряду щодо розвитку середньої освіти, аналізувався стан справ по навчальних округах, у тому числі наводилися дані про навчальні заклади Катеринославщини, що знаходилися у підпорядкуванні Одеського

навчального округу. До звітів додавались додатки, які містять великий статистичний матеріал. При підготовці дисертації були опрацьовані звіти міністерства за 1873-1877, 1888-1889, 1900, 1903, 1905-1911, 1913 рр. [30-38; 65-64]. Аналогічні відомості про Катеринославське єпархіальне жіноче училище містяться у Всепідданійших звітах обер-прокурорів Св. Синоду [39; 40; 58-61].

Значний матеріал з досліджуваної проблеми міститься і в оглядах діяльності Міністерства народної освіти, скажімо, в «Обзоре деятельности Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III (со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.)» [78] та «Кратком обзоре деятельности министерства народного просвещения за время управления покойного министра Н.П. Боголепова (12 февраля 1898 – 14 февраля 1901 гг.)» [71]. Фактичні дані про стан справ у чоловічих та жіночих гімназіях і прогімназіях, реальних училищах Катеринославської губернії наводяться в «Отчетах попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа» за 1900, 1913, 1914 рр. [186-188].

Важливим джерелом є «Обзоры Екатеринославской губернии» – додатки до Всепідданейших звітів катеринославських губернаторів за 1879-1883, 1887, 1889-1898 та 1903 рр. [79-91]. Огляди обов'язково містили розділи про народну освіту, в яких давалася характеристика стану середньої освіти губернії: кількість навчальних закладів, чисельність учнів, їх соціальний склад, рівень фінансування та ін. Вони готувалися на підставі даних губернського статистичного комітету і, – як підкреслюють О.Б. Шляхов та О.В. Дриганюк, – без сумніву, є важливим та достатньо автентичним джерелом, що дозволяє отримати різнобічну інформацію стосовно розвитку освіти [608, с.128].

Для дослідження проблем розвитку середньої освіти Катеринославської губернії велике значення мають «Отчеты Екатеринославской губернской земской управы» [141-150], оскільки у розділах, присвячених народній освіті,

наводиться багато фактичного матеріалу щодо фінансової підтримки земством середніх навчальних закладів. Доповненням до звітів губернської управи слугують звіти повітових земських управ, які висвітлюють внесок місцевої влади у становлення та розвиток навчальних закладів у повітових центрах [137; 151; 152].

Під час аналізу розвитку середньої освіти Катеринославської губернії вагомим джерелом стали звіти навчальних закладів краю. При написанні дисертації автором використані звіти: Катеринославської класичної гімназії за 1879-1880 навчальний рік [173], Катеринославського 1-го реального училища за 1880-1881 – 1887-1888 та 1915-1916 навчальні роки [139; 140; 175-179], товариства «Просвіта» в Луганську за 1914-1915 рік і середнього навчального закладу (приватного реального училища з правами для учнів) товариства «Просвіта» [153], товариства «Просвіта» та Кам'янської гімназії за 1907-1908 навчальний рік [154], Маріупольської Маріїнської жіночої гімназії за 1899 та 1901 роки [185; 184], Олександрівської міської жіночої гімназії за 1897-1903 роки [135], Катеринославського єпархіального жіночого училища за 1871-1872 – 1879-1880, 1882-1883, 1895-1896 – 1902-1903, 1909-1910 – 1913-1914 навчальні роки [189-194; 158-169], Маріупольського єпархіального жіночого училища за 1910-1911 – 1915-1916 навчальні роки [180-184], Катеринославського 1-го комерційного училища за 1903-1904 та 1905-1906 навчальні роки [170; 171], Катеринославського 2-го комерційного училища за 1912-1913 навчальний рік [172], Олександрівського міського комерційного училища за 1905-1906, 1906-1907 – 1909-1910 навчальні роки [25-27; 197], комерційного училища Юзівського товариства «Просвіта» за 1912-1913 навчальний рік [138]. Використані також звіти товариств допомоги нужденним ученицям Катеринославської Маріїнської [156] та Олександрівської [195-196] жіночих гімназій та батьківського комітету 1-ї міської жіночої гімназії за 1914-15 навчальний рік [157]. Важливість цього виду джерел обумовлюється тим, що в них дається детальна характеристика

організації навчально-виховного процесу, динаміки зміни учнівського контингенту, його соціального складу та ін.

Третю групу опублікованих джерел становлять джерела довідкового характеру: «Памятная книжка Министерства народного просвещения», випуски «Материалов по коммерческому образованию», пам'ятні книжки і адрес-календарі Катеринославської губернії тощо.

«Памятная книжка Министерства народного просвещения» на 1865 р. містить як витяги з законів, статутів, положень і затверджених штатів, так і відомості про особовий склад гімназій та інших середніх навчальних закладів, у тому числі по Катеринославській класичній гімназії [302]. Вивченню особливостей функціонування комерційних училищ на території краю сприяли «Материалы по коммерческому образованию», п'ять випусків яких у 1901-1906 рр. видали міністерства фінансів та торгівлі і промисловості. У них знаходиться значний обсяг матеріалу: у 1-му та 2-му випуску розміщені матеріали з'їздів директорів і представників опікунських рад комерційних училищ у 1901 та 1902 рр., у 4-му і 5-му випусках – звіти про стан комерційної освіти за 1903-1904 та 1904-1905 навчальні роки [73-76]. Узагальнюючі дані про систему середньої освіти знаходяться у пам'ятних книжках і адрес-календарях Катеринославської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [287-301]. Використовуючи їхні інформаційні можливості можна простежити динаміку розвитку середніх навчальних закладів краю, відомчу підпорядкованість навчальних закладів, їх кадровий склад.

Для кращого розуміння діяльності середніх навчальних закладів важливе значення мають наративні джерела, передусім спогади безпосередніх учасників освітнього процесу досліджуваного періоду. Насамперед варто відзначити спогади відомого історика Д.І. Дорошенка, в яких значне місце відведено його роботі у Катеринославському комерційному училищі [306]. Цікаві спогади були опубліковані в «Екатеринославском юбилейном листке», який видавався у 1887 р. під час

підготовки до святкування 100-літнього ювілею міста. Увагу привертають спогади Г.А. Залюбовського про його навчання у Катеринославській гімназії [307; 308], розповіді про А.С. Понятовського, одного з ініціаторів створення першого в місті і губернії жіночого середнього навчального закладу – Маріїнської жіночої гімназії [305; 311; 312]. Цікаві відомості містяться у спогадах Миколи Сокола (про навчання у комерційному училищі) [315] та Василя Сокола (про навчання у приватній гімназії Фовицького та 2-й класичній гімназії) [314], а також спогади про директорів Катеринославської гімназії колишнього інспектора гімназії П.С. Козловського [310]. Дуже багато матеріалу дає книга «Памяти Александры Акимовны Рындовской (Черновой)», видана на пошану такої знакової постаті в історії освіти краю, як О.Я. Риндовська (Чернова). У книзі містяться спогади її колег та колишніх учениць, в яких розкривається ставлення беззмінної начальниці Маріїнської гімназії протягом 40 років до своєї роботи [313].

У дослідженні використані документальні неопубліковані джерела – матеріали державних архівів Дніпропетровської, Запорізької, Одеської областей, книжково-архівного фонду Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, які відносяться переважно до офіційно-ділових джерел. Усього обстежено 11 фондів, використано матеріали 23 справ.

На жаль, фонди середніх навчальних закладів Катеринославської губернії Державного архіву Дніпропетровської області загинули у роки Другої світової війни. Уявлення про них дають реєстр справ фонду 1684 Державного архіву Дніпропетровської області та Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів, які містять матеріали про наповнення цих фондів, зокрема Катеринославської жіночої гімназії А.Г. Петрової (ф. 138, втрачено 248 справ), Катеринославського єпархіального жіночого училища (ф. 150, 60 справ), Катеринославської жіночої гімназії С.І. Степанової (ф. 221, 100 справ), Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії (ф. 246, 236 справ), Катеринославської 3-ї

міської жіночої гімназії (ф. 269, 41 справа), Катеринославської приватної жіночої гімназії В.Ф. Ващук (ф. 353, 56 справ), Катеринославської приватної жіночої гімназії П.Л. Іоффе (ф. 352, 29 справ), Катеринославського жіночого комерційного училища (ф. 385, 21 справа), Катеринославської приватної жіночої гімназії С.М. Юдкович (ф. 386, 18 справ), Катеринославської приватної жіночої гімназії Н.Е. Біттнер (ф. 395, 12 справ), Верхньодніпровської жіночої гімназії (ф. 400, 26 справ), Новомосковської жіночої гімназії (ф. 493, 14 справ), Катеринославського реального училища (ф. 494, 34 справи), Катеринославського 2-го реального училища (ф. 510, 26 справ), Верхньодніпровської чоловічої гімназії (ф. 514, 3 справи), Кам'яньської чоловічої гімназії товариства «Просвіта» (ф. 518, 14 справ), Катеринославської 2-ї чоловічої гімназії (ф. 522, 46 справ), Павлоградської чоловічої гімназії (ф. 541, 35 справ), Павлоградської 2-ї жіночої гімназії (колишньої приватної Дерфельден, Машкевич) (ф. 545, 1 справа), Кам'яньської жіночої гімназії А.О. Мороз (ф. 546, 24 справи), Катеринославської жіночої гімназії Н.Н. Тіблен (ф. 547, 190 справ), Катеринославської 2-ї міської жіночої гімназії (ф. 548, 230 справ), Катеринославської 1-ї міської жіночої гімназії (ф. 549, 1 справа), Катеринославської приватної чоловічої гімназії Фовицького і Рудницького (ф. 550, 1 справа), Павлоградської жіночої гімназії (ф. 883, 429 справ) [1; 495, с.140-158]. Отже, втрачено 1 895 справ з 25 фондів середніх навчальних закладів. Дані про втрачені фонди дають можливість уточнити кількість середніх навчальних закладів Катеринославщини, роки їх створення, дані про засновників приватних навчальних закладів, проаналізувати наповненість цих фондів.

З усіх матеріалів фондів середніх навчальних закладів губернії, які знаходилися в Державному архіві Дніпропетровської області, збереглися лише 4 справи Катеринославської чоловічої гімназії за 1847, 1854 та 1856 рр. (ф. 522) – формулярні списки викладачів гімназії. З них при написанні

дисертації використано формулярний список про службу старшого вчителя законодавства Ф.Ф. Ордіна.

У Державному архіві Запорізької області опрацьовані матеріали Олександрівської чоловічої гімназії (ф. 3), Олександрівської міської жіночої гімназії (ф. 4), Олександрівського міського комерційного училища (ф. 58), Олександрівського реального училища П.І. Шабловського (ф. 76), Гуляйпільських чоловічої (ф. 50) і жіночої (ф. 51) гімназій товариства «Просвіта» [3-7; 13-16]. Важливість цих матеріалів полягає в тому, що вони крім традиційних атестатів, свідоцтв, довідок учням тощо, містять протоколи засідань опікунських та педагогічних рад, дані про контингент учнів, кошториси, звіти про діяльність навчальних закладів, довідки про хід навчального процесу та ін. Найбільший інтерес представляє фонд Олександрівської міської думи та управи (ф. 24), насамперед листування з органами державної влади щодо відкриття в місті середніх навчальних закладів, яке дає можливість простежити роль міського самоврядування в розвитку освітньої галузі міста [8-12].

Важливе значення для аналізу розвитку середньої освіти Катеринославщини мають матеріали фонду канцелярії попечителя Одеського навчального округу (ф. 42) у Державному архіві Одеської області. Середніх навчальних закладів Катеринославщини стосуються описи 14, 26, 31, 33 цього фонду, проте вони малоінформативні, можливість використання цих матеріалів обмежена, оскільки в них містяться переважно екзаменаційні списки учениць приватних жіночих гімназій П.Л. Іоффе, А.О. Мороз, С.М. Юдкович та учнів приватної чоловічої гімназії А.Л. Фовицького за різні роки. Найбільше матеріалів містить опис 35 з листуванням попечителя Одеського навчального округу, зокрема листування щодо відкриття у м. Катеринославі 2-го реального училища (1900-1904 рр.) [17], 3-ї жіночої гімназії (1908-1912 рр.) [19], про відкриття у Новомосковську чоловічої прогімназії і про перетворення її на гімназію (1904-1910 рр.) [18].

На жаль, сьогодні недоступні для дослідників фонди Восьмикласного комерційного училища Юзівського товариства «Просвіта» (ф. 32), Юзівської приватної жіночої гімназії С.К. Гергер-Ромм (ф. 36), Юзівської міської жіночої гімназії М.М. Левицької (ф. 53), які знаходяться в Державному архіві Донецької області [377, с.29-32], та фонди Луганської приватної жіночої гімназії К. К. Локтюшової (ф. 38), приватної жіночої гімназії Р.М. Воскресенської (ф. 41), Луганської жіночої гімназії (ф. 42), Луганської приватної жіночої гімназії К.П. Чвалинської (ф. 43) – в Державному архіві Луганської області [378, с.33-35].

Значна група документів, що висвітлюють досліджувану проблему, зберігається в книжково-архівному фонді Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького. Це, насамперед, листування керівництва Катеринославської губернської гімназії з її почесним попечителем Г.П. Алексеевим, листування щодо заснування стипендій для учнів, свідоцтва і атестати про закінчення навчальних закладів та ін. [20-23].

Отже, аналіз джерельної бази свідчить, що комплекс джерел є достатньою мірою репрезентативним і дозволяє реалізувати поставлену мету та завдання дослідження, розкрити процес формування і розвитку системи середньої освіти Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічною основою роботи стала сукупність принципів, підходів та методів наукового пізнання. Методологічні засади досліджуваної теми ґрунтуються на таких основних принципах, як: історизм, об'єктивність, системний, соціальний, просопографічний та регіональний підходи, науковий плюралізм.

Принцип історизму обумовлює вивчення досліджуваних явищ і процесів відповідно до конкретно-історичної обстановки, в їх взаємозв'язку й взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище має вивчатися у розвитку:

унаслідок яких причин виникло, як відбувався процес становлення та змін на різних етапах. Тож, застосування принципу історизму дало можливість відтворити в динаміці реальну картину становлення і розвитку середньої освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст., простежити роль земського і міського самоврядування, приватної ініціативи у заснуванні нових середніх навчальних закладів.

Принцип об'єктивності полягає у вивченні об'єктивних закономірностей процесів суспільно-політичного розвитку, всебічному розгляді явищ в їх багатогранності і суперечливості, у сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Він дав можливість критично оцінити вірогідність використаних джерел, ступінь суб'єктивного елемента у поглядах різних груп науковців, мінімізувати упередженість в аналізі подій та персоналій, що сприяло об'єктивній оцінці процесу розвитку середньої освіти краю у досліджуваній період.

Принцип системності (системний підхід) дав змогу розглянути систему середньої освіти Катеринославщини як єдине ціле, у взаємозв'язку і взаємодії всіх її елементів, які формують її структуру та виконують відповідну функцію. Системний підхід забезпечив здійснення аналізу діяльності складових системи освіти регіону, вивчення рівнів і механізмів її структурної організації, функціональних зв'язків, освітньої діяльності в конкретних умовах досліджуваного періоду.

Принцип соціального підходу дозволяє розглядати історичні процеси з урахуванням соціальних інтересів різних верств населення та їх суперечностей. Застосування принципу соціального підходу дозволило проаналізувати розбіжності у підходах до розвитку середньої освіти між урядовою політикою, особливо в період міністерства кн. Д.А. Голіцина та гр. І.Д. Делянова, і очікуваннями широких верств населення, розкрити вплив соціальних інтересів на позицію місцевих органів виконавчої влади та органів земського і міського самоврядування щодо розширення мережі середніх навчальних закладів.

Просопографічний підхід використаний для розгляду в індивідуальному і суспільному вимірах постатей визначних діячів влади та освіти губернії, які багато зробили для її розвитку, висвітлення спонукальних мотивів їх діяльності в галузі середньої освіти. Застосування просопографічного підходу сприяло реконструкції процесу становлення та розвитку освіти на Катеринославщині, визначенню як особливостей, так і спільних рис цього процесу.

Регіональний підхід дав можливість в контексті територіально-просторового виміру вивчити особливості процесу становлення та розвитку середньої освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. з урахуванням специфіки регіону.

Принцип наукового плюралізму передбачає розгляд історичних явищ з урахуванням усіх теорій і методів дослідження. У цьому контексті були задіяні окремі підходи нової локальної історії, що дозволило дослідити розвиток освіти на Катеринославщині на загальному тлі її розвитку в Росії і Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови» методологія – це «сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання» [346, с.522]. Виходячи з визначених методологічних принципів та ураховуючи специфіку даної теми, яка передбачає вивчення матеріалів значного історичного періоду, при написанні роботи був застосований відповідний методологічний інструментарій. Для досягнення мети та реалізації завдань, поставлених у дослідженні, використано комплекс різноманітних методів, як загальнонаукових, так і спеціальних.

Серед загальнонаукових у першу чергу застосовувалися методи аналізу і синтезу, які дозволили визначити цілі і завдання дослідження, ґрунтовно вивчити й осмислити зібрані джерела та літературу, виокремити у межах предмета дослідження етапи становлення й розвитку середньої освіти на Катеринославщині і, в кінцевому підсумку, отримати загальну картину

процесу формування системи середньої освіти краю у другій половині XIX – на початку XX ст.

Широко використовувалися методи індукції та дедукції. Індуктивний метод, на основі логічних припущень від конкретного до загального, застосовувався передусім для аналізу накопичених даних та їх узагальнення, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у розвитку середньої освіти. За його допомогою, зокрема, проаналізовано ставлення різних соціальних верств населення Катеринославської губернії до різних типів середніх навчальних закладів. Дедуктивний метод використовувався для систематизації знань, уточнення теоретичних уявлень щодо досліджуваної проблеми, формулювання висновків і теоретичних положень праці.

Метод систематизації застосовувався у процесі упорядкування, оцінки й узагальнення фактичного матеріалу, що дозволило сформулювати уявлення про процес формування системи середньої освіти на Катеринославщині протягом другої половини XIX – початку XX ст., особливості її розвитку у різних регіонах губернії, відмінності в системах управління, фінансування, соціального складу учнів різних типів навчальних закладів.

Для реконструкції минулого, обґрунтування історичних закономірностей важливе значення має метод аналогії, заснований на перенесенні подібних ознак, властивостей з одного об'єкта на інший. У процесі дослідження особлива увага приділялася вивченню внутрішніх та зовнішніх умов функціонування середніх навчальних закладів, а також закономірностей їх розвитку. Аналіз подібних ознак у принципах діяльності, організаційній структурі різних типів середніх навчальних закладів дав змогу виявити схожість їх діяльності. За допомогою метода порівняння були виявлені кількісні і якісні характеристики складників системи середньої освіти Катеринославської губернії, здійснювалась класифікація навчальних закладів.

Метод періодизації був використаний для розробки історіографічної періодизації проблеми, а також виділення періодів становлення та розвитку

середньої освіти на Катеринославщині на основі аналізу їх сутнісних характеристик, кількісних і якісних змін, що відбувалися в системі освіти.

При підготовці роботи застосовано комплекс основних конкретно-історичних методів наукового дослідження, насамперед, для з'ясування специфіки середньої освіти другої половини XIX – початку XX ст. відповідно до конкретних соціально-економічних умов цього періоду, виявлення чинників, які впливали на розвиток середніх навчальних закладів Катеринославської губернії. З цією метою використано порівняльно-історичний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний та історико-системний, синхронний, діахронний:

- порівняльно-історичний – дозволив виявити загальні тенденції у формуванні системи середньої освіти, схожість і відмінності у її розвитку як на Катеринославщині в цілому і її окремих повітах, так і в інших регіонах, передусім у губерніях Півдня України – Таврійській і Херсонській, які поряд з Катеринославською входили до складу Одеського навчального округу;

- історико-генетичний (ретроспективний) – використано для виявлення причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей та особливостей розвитку середньої освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст. Він дав змогу з'ясувати витoki реформування системи середньої освіти та його основні напрями, послідовно проаналізувати зміни і перетворення, які відбулися в ній протягом досліджуваного періоду;

- проблемно-хронологічний метод покладено в основу структурної побудови дисертації, що дало змогу проаналізувати кожну з проблем у хронологічній послідовності, простежити історичні, політичні та соціально-економічні умови формування системи середньої освіти Катеринославщини, виявити тенденції розвитку кожного типу середніх навчальних закладів губернії на різних етапах;

- історико-типологічний метод дозволив здійснити типологізацію джерел з досліджуваної проблеми, виділити основні типи середніх навчальних закладів на основі властивих їм істотних ознак, виявити

характерні однотипні чинники, які впливали на розвиток середньої освіти Катеринославщини, що суттєво полегшило їх аналіз;

– історико-системний – дав змогу проаналізувати структуру середньої освіти Катеринославщини як єдиної системи, з усіма її внутрішніми і зовнішніми взаємозв'язками, розкрити внутрішні механізми функціонування і розвитку.

Важливе місце у процесі написання дисертації посіли синхронний та діахронний методи. Так, синхронний метод («горизонтальний зріз» історичного процесу) дозволив встановити взаємозв'язки між явищами та процесами, що відбувалися в галузі середньої освіти в один і той же період на різних територіях як України, так і Катеринославської губернії, співставити та проаналізувати їх. Діахронний метод («вертикальний зріз» історичного процесу) застосовувався для співставлення одних і тих же явищ і процесів у різні періоди діяльності і дав змогу виявити сутність і характер змін, що відбувалися в системі освіти, простежити динаміку її розвитку.

Поряд з конкретно-історичними використано спеціально-історичні методи: історіографічного аналізу і синтезу, джерелознавчого аналізу і синтезу, наукової критики джерел тощо. За допомогою методу історіографічного аналізу і синтезу був здійснений критичний розгляд стану дослідження проблеми розвитку середньої освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст., ступеня її вивчення сучасними дослідниками та їх внеску у розробку певних аспектів. Метод джерелознавчого аналізу і синтезу використаний при критичному аналізі джерел, інтерпретації відомостей, які у них містяться, визначенні потенційних можливостей вивчених джерел для розкриття проблеми дослідження.

У процесі дослідження використані також пошуково-бібліографічний та статистичний методи, метод термінологічного аналізу:

– пошуково-бібліографічний – для вивчення архівних фондів, нормативно-правових документів, наукової літератури з обраної теми,

періодичних видань, з метою визначення загального стану розвитку середніх навчальних закладів у Катеринославській губернії протягом досліджуваного періоду;

– статистичний – для з'ясування динаміки процесу становлення системи середньої освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., виявлення кількісних та якісних показників розвитку кожного типу середніх навчальних закладів;

– термінологічний метод або метод термінологічного аналізу – для розкриття сутності досліджуваних явищ через уточнення значення термінів, з'ясування зміни їх змісту унаслідок зміни історичних умов, визначення понятійно-категоріального апарату дослідження в цілому.

Комплексне застосування вказаних методологічних принципів, підходів та методів дозволило найбільш реально відобразити історичні процеси і досягти поставлених у роботі дослідницьких завдань.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки теми дозволив виділити за предметом дослідження три групи: праці російських авторів, в яких аналізується розвиток середньої освіти в Російській імперії в цілому; праці українських дослідників, присвячені розгляду основних напрямів розвитку середньої освіти в Україні, та публікації, в яких висвітлюється діяльність середніх навчальних закладів у Катеринославській губернії. Інтерес до вивчення розвитку середньої освіти на Катеринославщині у досліджуваний період посилювався з середини 1990-х рр. З'явилися публікації, в яких висвітлюється історія окремих навчальних закладів, окремі аспекти розвитку середньої освіти в губернії, постаті визначних діячів освіти краю тощо. Проте, незважаючи на досить широке коло публікацій, присвячених даній темі, спеціальні роботи, в яких би розглядався розвиток середньої освіти Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст., на сьогодні відсутні.

Методологічну основу дисертаційної роботи складають принципи історизму, об'єктивності, системного, соціального, просопографічного та

регіонального підходів, наукового плюралізму. Для досягнення мети та реалізації завдань, поставлених у дослідженні, використано комплекс різноманітних методів, як загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція та дедукція, систематизація, аналогія, періодизація), так і конкретно-історичних (порівняльно-історичний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний, діахронний) та спеціально-історичних (історіографічного аналізу і синтезу, джерелознавчого аналізу і синтезу, наукової критики джерел тощо) методів. Комплексне використання принципів, підходів і методів дозволило отримати широку картину становлення та розвитку середньої освіти на Катеринославщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Для розв'язання поставлених в роботі завдань була залучена різновидова репрезентативна джерельна база (опубліковані і неопубліковані джерела), значна кількість документів вперше введена до наукового обігу.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ЧОЛОВІЧОЇ КЛАСИЧНОЇ ТА РЕАЛЬНОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Реформування системи чоловічої середньої освіти в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

ХІХ – початок ХХ ст. позначилися постійним протиборством двох політико-освітніх парадигм – консервативної і ліберальної, що обумовило здійснення цілого ряду освітніх реформ і контрреформ, які змінювали одна одну. На розвиток системи чоловічої середньої освіти у цей період значний відбиток наклали освітня реформа початку ХІХ ст. і контрреформа 1820-х – 1830-х рр., реформа середньої освіти 1849-1852 рр. та реформи кінця 1850-х – першої половини 1860-х рр. і великий період контрреформ, що охоплював 1870-1890-і рр. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. характеризувався непослідовними спробами чергового реформування чоловічої середньої освіти. Відповідно до цього змінювалася мета середніх навчальних закладів, запроваджувалися нові їх типи, вводилися нові навчальні програми [339, с.9].

Система освіти, яка склалася у 20-х – 30-х рр., вже в середині ХІХ ст. почала відчувати кризу, що обумовлювалося зростаючим протиріччям між класичним і реальним напрямками розвитку системи середньої освіти. Вихід убачався у реформуванні гімназій, як наслідок, у 1849-1852 рр. була здійснена спроба їх диференціювати, поділивши відповідно до цього курс гімназійного навчання на загальне і спеціальне. У поданні міністра народної освіти С.С. Уварова Державній раді реформа гімназійної освіти мотивувалася необхідністю реалізації принципу біфуркації (розподілу старших класів навчального закладу на два відділення) і переходу від загальної освіти до

спеціальної з тим, щоб освіта для молодих людей мала «більш матеріальний напрям» [322, с.149; 339, с.8; 562, с.277].

Виходячи з цього, ставилося завдання пристосувати навчальний план гімназій для досягнення не тільки підготовки учнів до вступу в університети, але й готувати їх до практичної діяльності, тим більше, що в середині ХІХ ст. три чверті вихованців гімназій не вступали до університетів. 21 березня 1849 р. Микола І затвердив рішення Державної ради, яке передбачало, починаючи з п'ятого класу гімназій, профілізацію навчання [115, с.169-170; 322, с.247].

Згідно до указу від 12 жовтня 1851 р. «Про припинення в деяких гімназіях викладання грецької мови і заміні цього предмету курсом наук природничих» встановлювалося три типи гімназій: класичні гімназії з двома давніми мовами, класичні гімназії з однією латинською мовою, де вивчалися природничі науки і законодавство, та реальні гімназії з викладанням законодавства. Циркуляром від 14 травня 1852 р. був запроваджений для керівництва новий розподіл навчальних предметів і уроків по класах [120, с.30-31; 249, с.29-55].

Наступним етапом у реформуванні освіти стала реформа 1864 р. передумовою якої була поразка у Кримській війні, яка поставила перед Російською імперією питання здійснення кардинальних перетворень в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у сфері освіти. У ході реформ 60-х рр. ХІХ ст. стояло завдання реформувати і модернізувати існуючі навчальні заклади (в основному середні і вищі), оновити зміст середньої освіти, створити нові ступені освіти (народну початкову школу, середню спеціальну і педагогічну освіту) і цілі її напрямки (жіночу середню і спеціальну освіту) [339, с.8; 600, с.29].

Підготовка до реформи середньої освіти розпочалася в 1856 р., під час її обговорення сформувалися три підходи: 1) крайні захисники класичної освіти – «формальні класики» (М.Н. Катков, П.Ф. Каптерев) відстоювали значення давніх мов, як найкращого знаряддя формального розвитку учнів, і

у вивченні духовної сторони класичного світу бачили надійний засіб зміцнення моральних ідеалів юнацтва, тому вважали, що основна загальна освіта може бути виключно класичною; 2) противники класицизму в середній школі (В.І. Водовозов, В.Я. Стоюнін, К.Д. Ушинський) вважали, що формальні цілі освіти можуть бути досягнуті й іншими шляхами, крім переважання давніх мов, а для всебічного розвитку і формування сучасного світогляду давніх мов явно недостатньо; 3) ліберальні прихильники – «гуманісти» (Н.Х. Вессель, Т.Н. Грановський, Я.К. Грот, М.І. Пирогов) виступали проти багатопредметності, розрізненості спеціальних дисциплін у школах і ратували за поділ гімназій за здібностями учнів на класичні і реальні [366, с.109-110; 369, с.157; 562, с.436].

В основу «Статуту гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти», затвердженого 19 листопада 1864 р., був покладений третій підхід. Метою гімназій визначалося надання юнацтву, яке в них виховується, загальної освіти і водночас його підготовка для вступу до університету та інших спеціальних навчальних закладів. Вони проголошувалися всестановими і загальнодоступними. За відмінністю предметів і за відмінністю цілей гімназійного навчання, запроваджувались два типи гімназій: класичні та реальні [270, с.168, 172; 561, с.437].

Фактично Статут узаконював три типи середньої школи: 1) класична гімназія з двома давніми мовами; 2) класична з однією латинською мовою; 3) реальна гімназія без давніх мов. За пропозицією міністра народної освіти О.В. Головніна було прийнято рішення поділити наявні в Російській імперії 80 гімназій таким чином: 16 гімназій зробити класичними з двома давніми мовами; 16 перетворити на реальні, інші 48 – на класичні гімназії з однією латинською мовою. Незабаром число реальних гімназій зменшилася до 5, а інші за бажанням місцевих жителів були переведені в класичні з однією давньою мовою. Стримуючим чинником поширення реальних гімназій стала норма §122 Статуту, згідно якому випускники класичних гімназій могли

вступати до університету, у той час як права випускників реальних гімназій обмежувалися [270, с.167-179; 354, с.31; 367, с.166; 440, с.14].

Відповідно до Статуту створювалась дворівнева загальноосвітня система: чотирикласні прогімназії і семикласні гімназії. Прогімназії мали замінити собою повітові училища. Заснування гімназій і прогімназій того чи іншого типу віддавалося на розсуд педагогічних рад гімназій, з огляду на місцеві потреби, з наступним затвердженням міністром народної освіти. Варто підкреслити важливий аспект реформи, що гімназії і прогімназії могли утримуватися як за рахунок уряду, так і за рахунок товариств, станів і приватних осіб, тим самим ліквідовувалася монополія держави на освіту [335, с.55; 369, с.150, 154; 270, с.168, 171].

Гімназії, як класичні, так і реальні, мали однаковий термін навчання. Але, в основу навчальних планів класичних гімназій було покладено вивчення стародавніх мов, на які відводилась майже третина навчального часу, в реальних же викладалися переважно ті науки, які відповідали вимогам спеціальних вищих навчальних закладів [270, с.168].

У гімназіях, і класичних, і реальних, перед випуском у короткому викладі повідомляли також поняття про державний устрій, про основні закони імперії, що стосуються верховної влади, про значення різних органів влади і про головні цивільні і карні закони. Тривалість уроку встановлювалась в 1 годину 15 хвилин. Розподіл годин у класичних та реальних гімназіях наведений у додатку А [270, с.171; 519, с.162].

Для всебічного обговорення питань організації навчально-виховного процесу в гімназіях і прогімназіях створювалися педагогічні ради. Слід зазначити, що Статут 1864 р. наділяв педагогічні ради досить широкими правами. Директор гімназії та інспектор прогімназії могли не погодитися з рішенням педагогічної ради. Але в цих випадках вони були зобов'язані повідомити про це попечителя навчального округу, який вирішував спірне питання на свій розсуд. До відома попечителя вимагалось доводити й думку меншості педагогічної ради з того чи іншого прийнятого радою рішення,

якщо меншість на цьому наполягала [270, с.173-175].

Директор гімназії та інспектор прогімназії обиралися попечителем навчального округу і затверджувалися на посаді відповідно міністром та попечителем навчального округу. На ці посади обиралися переважно особи, які набули вчений ступінь в одному з вищих навчальних закладів імперії і зарекомендували себе службою в навчальному відомстві. Головний обов'язок директора та інспектора полягав у нагляді як за ходом викладання і виховання, так і за зовнішнім порядком і матеріальним добробутом ввірених їм закладів і взагалі за точним виконанням усіх постанов, які стосувалися гімназій і прогімназій [270, с.169].

Вони головували у педагогічній раді, обирали і подавали попечителю навчального округу на затвердження вчителів та інших посадових осіб, атестували всіх службовців перед попечителем навчального округу і представляли їх до нагород, подавали до звільнення від посади або за вислугою терміну на пенсію, представляли гімназію у відносинах з губернським та іншим місцевим начальством тощо. У гімназіях, де було більше 200 учнів, вводилася посада інспектора гімназії, який був помічником директора з навчальної і виховної частин. Викладачі гімназій і прогімназій обиралися з осіб, які мали атестат про закінчення повного університетського курсу і свідоцтво про прослуховування особливого педагогічного курсу. Учителям дозволялося тримати у себе пансіонерів і в 1866 р. міністерство розробило спеціальні «Правила про утримання пансіонерів учителями гімназій і прогімназій». Цим правом не могли користуватися директори гімназій та інспектори гімназій і прогімназій [241; 270, с.168-170].

Статут гімназій і прогімназій від 19 листопада 1864 р. був досить прогресивним і відповідав потребам модернізації країни. Проте, новий міністр народної освіти граф Д.А. Толстой, який прийшов на зміну ліберальному О.В. Головніну, був послідовним прихильником класичної освіти. Для Д.А. Толстого класицизм був важливим засобом ізоляції учнівської молоді від політичного життя і забезпечення лояльності до влади.

Він заявляв, що вибір між класичною і реальною освітою є вибором між моральним і матеріалістичним напрямом навчання і виховання, а, відповідно, і всього суспільства [339, с. 13; 562, с.523].

Д.А. Толстой уважав за необхідне проведення контрреформи середньої освіти з тим, щоб перекрити шлях до університетів небажаним елементам, вихідцям з недворянських верств. Водночас намагалися усунути й інші небажані нововведення 60-х рр.: розширення громадської ініціативи в справі освіти, колегіальні форми управління навчальним процесом через педагогічні ради тощо. У березні 1870 р. був створений Комітет для перегляду гімназійного статуту і 27 лютого 1871 р. до Державної ради було внесене подання про зміни і доповнення до «Статуту гімназій і прогімназій» 1864 р., а також проект статуту реальних училищ [105; 578, с.152].

Після тривалих суперечок у Державній раді Олександр II 30 липня 1871 р., всупереч думці більшості Державної ради, затвердив новий «Статут гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти», який узаконював класичну гімназію як основний тип середнього навчального закладу і діяв до 1917 р. 15 травня 1872 р. був затверджений «Статут реальних училищ» [270, с.86].

Курс навчання в гімназії хоча номінально залишався семикласним, але фактично збільшувався на два роки, оскільки запроваджувався підготовчий клас, а сьомий клас розбивався на два роки. З 1875 р. запроваджувався офіційно VIII-й клас. З метою забезпечення більшої гнучкості у наданні освітніх послуг постановою міністерства 1874 р. дозволялося заснування як чотирикласних, так і шестикласних прогімназій [47, с.86; 95; 151].

Згідно до загальної спрямованості контрреформи Статут 1871 р. збільшував адміністративну владу директорів гімназій, визначаючи їх як «начальників» гімназій, і відповідно скорочував права педагогічних рад. Порівняно зі Статутом 1864 р. мета гімназій не змінювалася і визначалася, як надання юнацтву, яке в них виховується, загальної освіти і водночас його підготовка для вступу до університету та інших спеціальних навчальних

закладів. Як Статут 1864 р., так і Статут 1871 р. проголошували соціальний статус гімназії як елітарного навчального закладу, який давав право його випускникам вступати до університетів [47, с.86; 480].

Нова, затверджена у 1871 р., програма класичних гімназій також не зазнала великих змін. Основна кількість годин у гімназіях відводилась на давні мови (понад 41% навчального часу), які вважалися «чудовим засобом для розвитку розумових здібностей», а також на математику, далі йшла російська мова з церковнослов'янською. Менше часу відводилось на літературу, історію, географію, фізику, хімія не викладалася зовсім і в навчальний план як необов'язковий предмет включалось «коротке природознавство». Запроваджувався короткий курс логіки. Розподіл годин у гімназіях за Статутом 1871 р. показаний у додатку Б [47, с.87; 265, с.301; 507, с. 113, 127; 512].

Протягом 1872-1874 рр. була послідовно здійснена серія заходів міністерства народної освіти, спрямованих на утвердження основних принципів контрреформи, посилення централізації керівництва та контролю за діяльністю навчальних закладів:

- запроваджено вперше в історії російських гімназій у 1872 р. єдині загальнодержавні програми, в яких закріплювався точний розподіл предметного матеріалу за класами й роками. Навчальний план з кожного предмета супроводжувався пояснювальною запискою, в якій визначалося «в якому дусі має бути ведено викладання кожного предмета» [507, с.115, 127; 562, с.532];

- видано у 1872 р. нові правила про випробування в гімназіях: вступні (з метою прийому до підготовчого та інших класів), перехідні (при переході до наступного класу) і випускні (закінчення повного курсу навчання), які відзначалися детальною регламентацією всієї процедури екзаменів [470, с. 28-29; 507, с.115];

- для посилення нагляду за напрямом виховання учнів у 1872 р. був введений інститут класних наставників, який поступово перетворився в розвинуту систему «жандармського нагляду за учнями» [329, с.6];

- запроваджено у грудні 1872 р. щоденники, куди заносилися негативні вчинки учнів, що слугувало матеріалом для характеристики їх поведінки [283, с.22-23];

- затверджено у 1874 р. «Правила для учнів гімназій і прогімназій», що регламентували поведінку учнів у школі і поза школою, порядок нагляду за ними, одночасно були затвержені «Правила про покарання» учнів» [470, с.19; 238, с.50–51].

Другою складовою контрреформи чоловічої середньої освіти стало скасування реальних гімназій і створення взамін них реальних училищ, які мали задовольняти лише основні вимоги у сфері освіти «середнього промислового класу». Первісно вони розглядалися урядом як середні спеціальні навчальні заклади, тому «Статут реальних училищ» від 15 травня 1872 р. їх метою визначав надання «юнацтву, що вчиться в них, загальної освіти, пристосованої до практичних потреб і до набуття технічних пізнань». Управління ними, організація навчально-виховної роботи і все внутрішнє життя регламентувалося в основному Статутом гімназій і прогімназій 1871 р. Викладач, який виконував обов'язки інспектора училища, прирівнювався в правах до інспектора гімназії (інспектор міг бути тільки в реальному училищі з пансіоном) [114, с.468; 507, с.129; 271, с.626].

В училищах встановлювався шестирічний термін навчання, причому п'ятий і шостий класи, відповідно до місцевих умов, поділялися на основне і комерційне відділення. При основному відділенні дозволялося створювати додатковий сьомий клас з трьома відділеннями: загальними, призначеними для підготовки вихованців у вищі спеціальні навчальні заклади, і професійними – з механіко-технічним та хіміко-технічним ухилами [271, с.626-627].

У процесі викладання загальноосвітніх предметів передбачалося озброїти учнів такими знаннями і навичками, які після закінчення школи могли б принести практичну користь. Так, на уроках російської граматики вважалося необхідним розвивати вміння чітко і грамотно викладати свої думки – вміння, необхідне у діловому спілкуванні між людьми; на уроках іноземної мови – швидко читати та писати; рекомендувалося звертати увагу на ті розділи математики, які мають безпосереднє застосування у звичайному житті, дають навички праці з числами та просторовими поняттями. Уроки графіки мали розвивати вміння надати точне креслення предмета, вміння намалювати його та ін. Разом з тим вважалося, що такі дисципліни, як фізика та природознавство, не дають знань, які мають безпосереднє застосування в житті, й їх слід вивчати у вищих спеціальних училищах. Ґрунтовне викладання історії міністерство також вважало небезпечним, оскільки воно могло призвести до «невірних, а то й шкідливих» суджень [507, с.130].

Все це обумовило відмінність навчальних планів, які запроваджувалися в реальних училищах, від навчальних планів реальних гімназій. У годинах навчальний план основного відділення реальних училищ виглядав наступним чином: кількість годин на математику збільшувалась з 25 до 31 год., на російську мову – з 25 до 26 год., на географію – з 8 до 10 год., на дві іноземні мови зменшувалися з 46 до 45, але при цьому на німецьку мову зростала з 22 до 27 год., історія – зменшувалась з 14 до 12 год., Закон Божий – з 14 до 12 год., природнича історія і хімія – з 23 до 12 год., фізика – з 9 до 8 год. Разом з тим, більше ніж удвічі зростала кількість годин на викладання чистописання, малювання і креслення – з 20 до 41, насамперед за рахунок збільшення годин на малювання і креслення – 35 год. (див. додаток В) [41, с.262; 264, с.438-439; 562, с.527].

Таким чином, з одного боку, забезпечувалося досягнення поставленої мети і класичні гімназії ставали єдиним джерелом поповнення студентських лав за рахунок представників привілейованих класів, а з іншого, реальні

училища мали забезпечити потреби народного господарства в освічених кадрах [365, с.53; 562, с.521].

Під час перебування на посаді міністра, наступника Д.А. Толстого, графа І.Д. Делянова (1882-1898) продовжувалася контрреформа середньої освіти, спрямована на утвердження класичної гімназії як привілейованого типу навчального закладу. Навесні 1887 р. був розроблений проект нового статуту, за яким у гімназіях могли навчатися тільки діти вищих станів, до купців другої гільдії включно. Але Олександр III визнав радикальну контрреформу несвоєчасною і запропонував діяти іншими засобами. Результатом стала серія циркулярів міністерства: 11 червня – про закриття прийому до підготовчих класів, 18 червня – знаменитий циркуляр «про кухарчиних дітей», 10 липня – циркуляр про відсоткову норму для євреїв, яка обмежувала їх доступ до середньої школи. Водночас різко підвищувалася плата за навчання (до 40 крб. на рік) [438, с.21-22; 507, с.121-122].

Оскільки сподівання на те, що реальні училища зможуть виконати свою місію – забезпечити як належну практичну підготовку вихованців, так і підготовку їх до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади – не виправдалися, 27 листопада 1886 р. на розгляд Державної ради було представлено проект загального плану промислової освіти в Росії, де були викладені й засади реформування реальних училищ [340, с.11-12; 562, с.643].

Виходячи з цього, у 1888 р. міністерство народної освіти внесло до Державної ради проект перетворення реальних училищ, який був затверджений царем 25 травня того ж року. У зв'язку зі створенням мережі середніх та нижчих технічних училищ, хіміко-технічні і механіко-технічні відділення в додаткових VII класах були скасовані, хоча комерційні відділення в V і VI класах збереглися. Тоді ж були вироблені нові плани і програми викладання в цих закладах, введені у 1888-1889 навчальному році, в яких було збільшено кількість годин на вивчення нових іноземних мов, математики, фізики, природознавства, географії (новий навчальний план реальних училищ дивись у додатку Г) [78, с.288; 127; 286, с.26].

Разом з тим, обидва типи середньої школи, класична гімназія та реальне училище, почали поступово зближуватися один з одним. Наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. все активніше обговорювалася проблема реформування середньої освіти, метою якого визначалося подальше наближення обох типів середньої школи, різко розділених реформою 1871-1872 рр. [512; 562, с.646].

Хоча гімназії в цілому виконували своє завдання, їх випускники досить легко продовжували свою освіту в європейських країнах (у Західній Європі здобував вищу освіту кожен сьомий російський студент), проте вони зазнавали багато критики з боку громадськості і батьків. Мабуть найбільш рельєфно недоліки середньої освіти були сформульовані в циркулярі до попечителів навчальних округів від 8 липня 1899 р. нового міністра Н.П. Боголєпова (1898-1901) [322, с.317; 512; 516, с.101].

Унаслідок цього панівне становище давніх мов поступово втрачалось, більш поглибленим ставало викладання російської та нових європейських мов, історії, географії – кількість навчальних годин з цих предметів було збільшено. На початку ХХ ст. частка природничо-наукових предметів збільшилася до 25% навчального курсу. Введення природознавства внесло різноманітність в коло предметів гімназійного курсу. З 1905-1906 навчального року в гімназіях було запроваджено викладання філософської пропедевтики та законодавства (див. таблицю уроків, затверджену в червні 1905 р. – додаток Д) [31, с.21; 285, с.57-59; 348; 438, с.22].

Водночас відбувається подальше посилення загальноосвітньої спрямованості навчання в реальних училищах, здійснене відповідно до планів і програм, затверджених міністерством народної освіти 26 липня 1895 р. 15 травня 1906 р. був затверджений новий навчальний план реальних училищ, що діяв в основних рисах до їх повного перетворення в радянський час. У циркулярі про введення в дію цього плану говорилося, що його запровадження надає навчанню більш загальноосвітній характер, посилюючи викладання російської мови (28 год.), історії (14), географії (12) і французької

мови (18), вводячи викладання законодавства у додатковому класі і т. д. Випускникам реальних училищ було надано право вступу до університетів на фізико-математичні і медичні факультети [30, с.276-277; 99, с.48-57; 100, с.36-58; 508, с.129; 562, с.645].

Початок нового етапу реформування середньої освіти обумовила масштабна індустріалізація кінця XIX – початку XX ст., яка поглибила існуючу суперечність між соціальними запитами в сфері освіти і рівнем її розвитку. Останньою серйозною спробою реформування гімназії можна вважати проект шкільної освіти, запропонований в 1915-1916 рр. міністром народної освіти графом П.М. Ігнат'євим. За проектом реформи реорганізації мала зазнати не тільки середня школа, яка розглядалася як ключова ланка системи народної освіти, а вся система – від дошкільного виховання і початкової школи до вищих навчальних закладів [339, с.15].

Відповідно до проекту в Росії запроваджувалась єдина середня загальноосвітня школа (гімназія) з семирічним терміном навчання і двома ступенями (I ступінь – з 1-го по 3-й клас, II ступінь – з 4-го по 7-й клас), яка розглядалася в єдності з усією системою народної освіти – нижчою і вищою, а також технічною школою. Було передбачено узгодження між ними навчальних планів і програм, приведення професійно-технічної підготовки у відповідність з завданнями загальної освіти. Однак при збереженні єдності школи після IV класу пропонувалося створення трьох типів навчальних закладів: новогуманітарна гімназія з однією іноземною мовою і переважанням гуманітарних предметів; гуманітарна класична з однією давньою мовою і однією новою; реальна гімназія, яка, в свою чергу, розділялася на природниче і математичне відділення з превалюванням відповідних предметів [339, с.16; 438, с.22-23].

Однак через відставку П.М. Ігнат'єва 28 грудня 1916 р. реформа не отримала реального втілення в життя. Вже після Лютневої революції, 24 квітня 1917 р., вийшла постанова Тимчасового уряду з питань освіти «Про

гімназії і реальні училища для спільного навчання дітей обох статей» [340, с.15].

Отже, урядова політика щодо чоловічої середньої освіти зазнавала постійних коливань, що обумовлювалося протистоянням і протиборством двох політико-освітніх парадигм – консервативної і ліберальної. Унаслідок цього протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося перманентне реформування чоловічої освіти, що звичайно, відбивалося на розвитку середніх навчальних закладів Катеринославщини.

2.2. Розвиток мережі чоловічих класичних гімназій краю у другій половині XIX – на початку XX ст.

У розвитку чоловічих класичних гімназій Катеринославської губернії у досліджуваній період можна виділити три періоди: 1852-1874 рр., 1874-1890-ті рр. і 1901-1917 рр., що обумовлюється динамікою розвитку даного типу середніх навчальних закладів. Протягом першого періоду єдиним навчальним закладом даного типу у краї залишалась Катеринославська гімназія, яка реформувала свою діяльність відповідно до змін державної політики у галузі середньої освіти.

Перша трансформація була обумовлена реформою 1849-1852 рр. Як зазначалося, в ході реформи встановлювалися три типи гімназій: класичні гімназії з двома давніми мовами, класичні гімназії з однією латинською мовою, де вивчалися природничі науки і законодавство, та реальні гімназії з викладанням законодавства. Катеринославська гімназія відносилась до третього типу, оскільки в ній грецька мова не викладалася. Педагогічна рада гімназії звернулася до попечителя Одеського навчального округу з клопотанням щодо перетворення її на гімназію другого типу [390, с.30].

З дозволу міністра народної освіти курс природничих наук та законодавства в гімназії був запроваджений з початку 1852-1853 навчального року. Оскільки міністерство вимагало, щоб законодавство

обов'язково викладали випускники юридичних факультетів, то його викладання було покладено на Ф.Ф. Ордіна, який закінчив юридичний факультет Рішельєвського ліцея. Він, до речі, був випускником Катеринославської гімназії 1845 р. Задля досягнення одноманітності викладання природничих наук у всіх гімназіях округу Рішельєвський ліцей за дорученням попечителя округу розробив єдину типову програму. Новий розподіл предметів у гімназіях, запроваджений 14 травня 1852 р., наведено у додатку Е [2, ф.522, оп.1, спр.3; 572, с.306].

Наступне реформування гімназії було пов'язане з затвердженням «Статуту гімназій і прогімназій» від 19 листопада 1864 р., який запроваджував два типи гімназій: класичні та реальні. Оскільки, згідно до §7 Статуту заснування гімназій і прогімназій того чи іншого типу віддавалося на розсуд міністерства залежно від місцевих потреб, то міністерство народної освіти задовольнило клопотання педагогічної ради Катеринославської гімназії від 28 січня 1865 р. про її перетворення в класичну з однією латинською мовою [466, с. 190–191; 270, с.168].

Запровадження нового статуту і необхідність вирішення практичних питань організації навчального процесу обумовили проведення в навчальних округах педагогічних з'їздів, зокрема міністерство дозволило проведення педагогічних з'їздів директорів і вчителів гімназій та повітових училищ в Одеському навчальному окрузі, до складу якого входила і Катеринославська губернія. На з'їздах, які відбулися у 1864 і 1865 рр., поряд з проблемами реформи середньої школи, обговорювалися питання програм. Одеські педагогічні з'їзди директорів і вчителів гімназій, проведені з ініціативи ліберального попечителя навчального округу А.А. Арцимовича, характеризувалися широкою виборністю делегатів, відкритими засіданнями. У центрі уваги другого з'їзду (25 червня – 10 липня 1865 р.), в якому брали активну участь і представники Катеринославської гімназії, було складання примірних планів викладання всіх предметів, на підставі яких вчителі розробляли і подавали на розгляд педагогічних рад гімназій детальні

програми. Відповідно до рішень з'їзду педагогічна рада 12 серпня 1865 г. затвердила новий розподіл годин по класах і предметах (див. додаток Є) [98, с.580; 362, с.20-25; 369, с.164; 466, с.180-181, 192-193].

Статут 1871 р., який узаконював класичну гімназію як основний тип середнього навчального закладу, обумовив третє реформування Катеринославській гімназії. У вересні 1871 р. в ній було запроваджено викладання грецької мови, хоча перехідний період тривав до 1876 р., коли відбувся перший випуск гімназистів, які вивчали дві давні мови. У 1873 р. в Катеринославській гімназії, разом з іншими гімназіями Одеського навчального округу, з ініціативи його попечителя, підтриманої міністерством народної освіти, сьомий клас був поділений на два відділення. Згідно височайшого повеління від 13 травня 1875 р. ця практика була закріплена і сьомий клас гімназій з дворічним курсом був офіційно поділений на два самостійні класи – VII і VIII. Саме з початку 1876-1877 навчального року гімназія повністю перейшла за кількістю і розподілом навчальних предметів по класах до передбачених Статутом 1871 р. (див. додаток Ж) [466, с. 224-225; 65, с. 36; 68, с. 49].

Ще одна важлива зміна, обумовлена Статутом 1871 р., стосувалася того, що виховання і навчання в гімназії ставали взаємопов'язаними. З цією метою директор та інспектор були залучені до викладацької діяльності, а викладачі до виховання через уведений у 1872 р. інститут класних наставників. Класний наставник контролював відвідування учнями уроків, своєчасність їх приходу в клас, приділяючи особливу увагу невстигаючим учням. Моральність учнів оцінювалася балами за поведінку, які виставляла педагогічна рада окремо за кожен чверть [280, с.17; 470, с.19-20].

Поведінка учнів Катеринославської гімназії регламентувалася «Правилами для учнів гімназій і прогімназій» (1874 р.). Порушення Правил для учнів фіксувалися адміністрацією гімназії: за даними педагогічної ради гімназії у 1879-1880 навчальному році, наприклад, учнями було скоєно майже 2,5 тис. порушень Правил, основними з яких були порушення

дисципліни на уроках (319) та перервах (226), ухиляння від уроків гімнастики (429) тощо (див. додаток 3) [173, с.18; 238, с.50-51].

З 1873 р. у гімназії почали діяти нові правила про випробування: вступні, перехідні і випускні. Вступні іспити були досить складними, тому, скажімо, у 1879 р. на прийом до I класу поступило 57 заяв, іспити витримали лише 35, з яких до гімназії було прийнято 25 учнів. Наприкінці навчального року у всіх класах гімназії, крім I і II, проводилися перехідні іспити. Вони здійснювалися згідно з планами міністерства народної освіти, затвердженими педагогічною радою. Загальна оцінка з предмета (письмовий і усний іспити) виставлялася педагогічною радою [173, с.8; 466, с. 230; 470, с.28-29].

Учням, які бажали продовжувати навчання в університеті або мати пільги при вступі на державну службу, потрібно було отримати атестат про закінчення гімназії. Для проведення випускних іспитів створювалася комісія на чолі з директором гімназії. До них не допускалися учні, які протягом VIII класу виявили «значний ступінь моральної незрілості», а також ті, хто мав одну незадовільну оцінку з предмета за рік. Учні VIII класу здавали наступні іспити: Закон Божий; мови – російська, латинська, грецька, німецька, французька; математика; історія. З російської та стародавніх мов і математики іспити були письмові і усні. Для письмових іспитів призначались: твір з російської мови, переклад з російської на стародавні мови, дві задачі з алгебри і геометрії. Регламент на письмові іспити був наступним: твір – 5 годин, переклад – 4 години, математика – 5 годин. Письмові іспити тривали один тиждень. Потім тиждень тривали усні іспити (кожного дня по іспиту) – Закон Божий, російська, латинська, грецька, одна з нових мов, математика та історія з географією [280, с.136-140].

При випуску учні за особливі заслуги нагороджувалися медалями: атестовані на «5» з двох стародавніх мов і математики та які отримали в середньому з усіх предметів більше 4,5 балів – золотою, а атестовані на «5» з двох головних предметів при середній оцінці більше 4 балів – срібною. Ще однією умовою отримання медалі була відмінна поведінка. Медалісти при

вступі на державну службу відразу отримували перший «класний» чин – XIV [466, с. 230–231].

Нова система організації навчального процесу, запроваджена в ході контрреформи, створювала непомірні труднощі для учнів, особливо в перші роки її здійснення. Значною мірою штучні труднощі призвели до різкого скорочення кількості випускників гімназій: у 1871 р., наприклад, у 15 гімназіях Одеського навчального округу ні один вихованець не закінчив гімназію. У Катеринославській ситуація була кращою – її закінчило 7 учнів, у 1872 р. – 10, у 1873 р. – 2, у 1874 р. – 6. 1874 рік взагалі був найгіршим щодо успішності учнів – відсоток встигаючих становив 56,4%, а в середньому протягом 70-х – 90-х рр. у наступні класи щорічно переходило і закінчувало гімназійний курс 78,5%. Найбільше невстигаючих, особливо в 1884 і 1885 р., було з російської мови та математики, а також з латинської мови та географії з історією. Відраховувались головним чином учні нижчих класів. Порядок іспитів був суттєво змінений у бік спрощення новими правилами про випробування, затвердженими міністром 12 березня 1891 р. [415, с.165; 466, с. 269; 525, с.327-328; 574, с. 132].

Значна увага у цей період приділялася розвитку матеріальної бази гімназії. На середину XIX ст. вона обіймала велику садибу площею 7 десятин у районі нинішньої вулиці Воскресенської, на якій розташовувались головний корпус, будинок директора, два флігелі, два будинки вчителів, побудована в 1849 р. невелика обсерваторія, пансіон, але розширення класів потребувало розширення приміщень. До того ж будинки були дерев'яні і, незважаючи на численні ремонти, знаходилися не в кращому вигляді. Питання про побудову нових приміщень для гімназії і шляхетного пансіону ставилося ще в 30-х рр. і на початку 1840-х проект був затверджений Миколою I, який власноруч відзначив на плані Катеринослава місце її розташування на Соборній площі. Передбачалось, як зазначав Д.І. Яворницький, що будівля буде колосальною й стане прикрасою всього міста. На її спорудження планувалось відпустити величезну, як на ті часи,

суму 120 908 крб. 60 коп. сріблом [466, с.153; 582, с.98-99; 383, с. 109; 619; 632, с.103].

Директор гімназії Я.Д. Грахов (1846-1862 р.), враховуючи, що гімназія мала на будівництво лише 28 тис. крб., у 1846 р. запропонував значно скоротити проект, проте, ніхто не міг взяти на себе відповідальність за це, оскільки проект був затверджений особисто імператором. Лише 14 січня 1855 р., після неодноразових спроб та невдач, височайше був затверджений «скорочений проти колишнього» проект з кошторисом в 52 406 крб. 92,75 коп. на спорудження будівлі гімназії з шляхетним пансіоном. Будівництво завершилося лише у травні 1861 р., витрати склали 86 230 крб. 84,5 коп. [466, с. 154, 159, 164, 165; 582, с.99-100; 621, с.26].

На початку ХХ ст. гімназія мала головний 2-поверховий корпус, флігель з квартирою директора, канцелярією, архівом і приміщенням для прислуги та п'ять кам'яних будівель у дворі (квартира інспектора, лазарет, кухня з льодовиком і сараєм для вугілля, два цейхгаузи, пральня) [466, с.215, 306, 307].

Окремо треба згадати про гімназійну бібліотеку, яка вважалася найстарішою в місті, мало не його ровесницею, та ще й найбільшою. Для порівняння: якщо бібліотека місцевої духовної семінарії 1888 р. нараховувала 7 784 томи, реального училища 4 690 томів, то гімназійна фундаментальна бібліотека мала тоді 12 589 томів, а учнівська – 1 412 томи. Бібліотеки Катеринославської гімназії (фундаментальна, учнівська та пансіонська) мали науковий характер. Для них купувалися книжки, котрі віддзеркалювали рівень, досягнутий на той час всіма провідними галузями знань. Так, якщо у фундаментальній та учнівській бібліотеках у 1866 р. було відповідно 6 375 та 1 391 томів, то на початок ХХ ст. фундаментальна бібліотека нараховувала 15 638 томів (5 521 назва) вартістю в 22 837 крб. 80 коп, а учнівська – 3 423 тома (1 738 назв) вартістю 3 970 крб. 81 коп. [466, с. 315, 317; 621, с.27].

Досить обладнаними були й кабінети гімназії: фізичний (1866 р. – 163 прибори, 1876 р. – 222, 1886 р. – 241, 1896 р. – 313 і в рік 100-ліття

гімназії у 1905 р. – 324), природничо-історичний (на початку ХХ ст. нараховував 2 389 предметів: 287 зоологічних, 1 332 минерала, 770 ботанічних), нумізматичний (понад 460 монет, медалей і жетонів), археологічний (236 предметів). При цьому слід зазначити, що значна частина предметів була передана Катеринославському реальному училищу, після його заснування у 1875 р. [390, с.58; 466, с.206, 315, 318-320].

У 1849 р. при шляхетному пансіоні гімназії, за допомогою приватних пожертв, була влаштована обсерваторія для метеорологічних спостережень. У новому приміщенні гімназії вона знаходилася у фізичному кабінеті. Результати метеорологічних спостережень за клопотанням губернатора з жовтня 1865 р. друкувалися у «Катеринославських губернських відомостях». У них висвітлювалося: висота атмосферного тиску, температура по Реомюру, стан неба, напрямок і сила вітру, особливі явища: гроза, дощ, град, сніг [466, с.207].

Говорячи про розвиток матеріальної бази гімназії варто охарактеризувати джерела її фінансування. Звичайно, основним джерелом фінансування були надходження з державного бюджету, але вони покривали лише близько 60% витрат гімназії. Другим важливим джерелом була плата за навчання та плата за проживання у пансіоні. Розпорядженням міністра народної освіти від 16 травня 1852 р. плата в гімназіях була встановлена у розмірі 5 крб. сріблом і в наступні роки постійно зростала. Так, з 1858 р. вона становила 10 крб., з 1864-1865 навчального року збільшилась до 15 крб. 28 січня 1865 р. на засіданні педагогічної ради було вирішено диференціювати плату за навчання: для перших 4-х класів вона мала становити 15 крб., а для 3-х старших – 20 крб. на рік. Але вже в 1869 р. вона знову збільшилась до 25 крб. У 1871 р. у зв'язку з нестачею коштів плата зросла до 30 крб. Вона знову підвищувалася у 1879, 1881, 1882 та 1887 рр. Зокрема у 1887 р. за навчання у підготовчому класі бралось 36 крб., а в усіх інших – 56 крб. на рік. Остаточо вартість навчання була встановлена

міністерством народної освіти в 1889 р.: 60 крб. у всіх, у тому числі й підготовчих класах [117, с.624; 204, с.98; 390, с.53; 466, с.263-266, 308].

Проблема оплати навчання бідними учнями почасти вирішувалася за рахунок надання їм іменних стипендій, з цією метою в гімназії були засновані стипендії імені колишнього губернатора В.Д. Дуніна-Барковського (1876 р.), Павлоградського повітового предводителя дворянства А.П. Письменного (1876 р.), дочки колишнього директора Катеринославської гімназії Д.Т. Мізка – Н.Д. Мізко (1897 р.), дві стипендії імені Олександра III (1897 р.) тощо. Почасти навчання конкретних учнів безпосередньо оплачувалося благодійниками, як це робив почесний попечитель гімназії Г.П. Алексєєв [21, ф.2, спр.2, Арх-33857/ КП-112754; 52, Арх-33868/ КП-112765; 57, Арх-33894/ КП-112791; 107; 108; 209; 216; 222].

Плата за проживання у пансіоні була більш стабільною, понад півстоліття, з часу відкриття гімназії у 1805 р., вона залишалась сталою і становила 200 крб. сріблом. Але фінансова криза після Кримської війни змусила в 1858 р. збільшити її до 225 крб. сріблом. У 1871 р. відбулося чергове підвищення до 275 крб. на рік, у 1875 р. – до 290 крб., у 1877 р. – до 300 крб., а починаючи з 1882 р. – до 350 крб. з одноразовим внеском на початкове обзаведення – 50 крб. [21, ф.2, спр.2, Арх-32721/ КП-110660; 466, с.146, 310, 311].

Третім основним джерелом були пожертви благодійників. Так, за 1864-1882 рр. гімназія отримала благодійних коштів на 38,2 тис. крб. Слід зазначити, що кошти на розвиток гімназії давали, передусім, почесні попечителі гімназії. Почесні попечителі обиралися дворянством губернії на трирічний термін. Вони разом з директором мали загальний нагляд за станом гімназії і в деяких випадках брали участь у засіданнях педагогічної ради, про що свідчить, наприклад, регулярне листування директора гімназії М.І. Білого з Г.П. Алексєєвим. Але особливим їх завданням була турбота про матеріальну підтримку гімназій. Так, попечитель у 1864-1866 рр. М.М. Котляревський пожертвував 6 тис., його наступник Г.П. Алексєєв

(1866-1875) – 9 452 крб., Г.А. Байдак (1875-1877) – 3 150 крб., В.С. Коростовцев (1878-1882) – 2 860 крб. Значною мірою саме за рахунок цих коштів здійснювалися ремонти та розширення гімназії, її обладнання [20, ф.22, спр.1, Арх-32730/ КП-110669, Арх-32734/ КП-110673, Арх-32736/ КП-110, Арх-32738/ КП-110677, Арх-32754/ КП-110693; 390, с.54-56].

В якості ілюстрації можна навести кошторис Катеринославської гімназії за 1881-1882 навчальний рік. У цьому році гімназія отримала з державного казначейства майже 44 тис. крб., плата за навчання становила близько 13 тис., плата за пансіон – 12,7 тис., допомога від губернського земства на утримання паралельних класів – 2,5 тис. крб., відсотки від недоторканого капіталу та попередні залишки від них – 9 594 крб., пожертви – 753 крб. Всього доходна частина становила 82 398 крб. Витрати ж розподілялися таким чином: на утримання особового складу було витрачено 31,8 тис. крб., утримання церкви – 835 крб., придбання навчальних посібників – 851 крб., ремонт будівлі і меблів – 7 479 крб., жалювання прислузі – 1 857 та жалювання лікарю і санітарні витрати – 733 крб., утримання канцелярії – 1 651, утримання пансіонерів – 13 014 крб., на видачу допомог і нагород службовцям – 1 003 крб., допомога учням – 814 крб., утримання паралельних класів – 5 560 крб., перерахування до державного казначейства – 18 887 крб. Усього було витрачено 78 933 крб., залишок коштів становив 3 469 крб. [390, с.76-77].

Отже, основними джерелами фінансування гімназії були надходження з державного бюджету, плата за навчання і проживання в пансіоні, пожертви благодійників.

Хоча, відповідно до Статуту 1864 р., максимальна наповнюваність класів не повинна була перевищувати 40 учнів, у Катеринославській гімназії у 1865 р. у I класі налічувалося 52 учня, у II – 74, у III – 53, в IV – 44, у V – 25, у VI – 23 і в VII – 13 учнів. Це змушувало керівництво ставити питання про поділ I, II і III класів на паралельні відділення, але це питання було вирішено лише у 1867 р. Загальна кількість учнів невпинно зростала: якщо у

1865 р. в гімназії навчалось 267 учнів, то у 1866 р. – 300, у 1867 р. – 329, у 1868 р. – 343, у 1869 р. – 332, у 1870 р. – 334 і в 1871 р. – 400 осіб. Тобто, їх кількість за 1865 – 1871 рр. зросла на 50% [466, с.195, 200-201].

У 70-90-х рр. ХІХ ст., на відміну від попереднього періоду, який позначився неспинним зростанням загальної кількості учнів, картина була дещо іншою: якщо у 1871 р. в гімназії навчалось 400 учнів, то у 1872 р. – 384, у 1873 р. – 452, у 1874 р. – 402, у 1875 р. – 440, у 1876 р. – 395, в 1877 р. – 397, 1882 р. – 458 і 1883 р. – 502 особи, досягнувши піка у наступному навчальному році – 511 учнів. Але до 1894 р. кількість учнів знизилась майже удвічі – до 258 учнів і лише з 1900 р. знову почала помітно зростати. Отже, другий період у розвитку чоловічої класичної освіти на Катеринославщині характеризувався значним коливанням чисельності учнів у Катеринославській гімназії [390, с.53; 466, с. 263-266, 308].

Однією з основних причин цього було відкриття протягом другого періоду середніх навчальних закладів в інших містах губернії. Першою була відкрита у 1874 р. за клопотанням міської думи і повітового земства чоловіча прогімназія у Павлограді. Місцева влада мотивувала необхідність її відкриття тим, що як у Павлоградському, так і сусідніх – Новомосковському, Бахмутському і Олександрівському – повітах були відсутні середні навчальні заклади і батьки змушені посилати дітей до Харкова та Катеринослава, але там гімназії були переповнені і багато дітей не могли здобути освіту. Тому земство і міська дума брали на себе зобов'язання щорічно виділяти на утримання прогімназії 6 500 крб., а також побудувати для неї приміщення з усім необхідним обладнанням і квартирами для інспектора та помічника класних наставників, закупити навчальні посібники. Державна рада підтримала клопотання міністерства про відкриття прогімназії і прийняла рішення про щорічне виділення на її утримання з держказначейства по 8 050 крб. У 1882 р. в прогімназії вже навчалось 116 учнів [81, с.33; 102, с.683-684; 243, с.89].

Наступним кроком у розвитку гімназійної освіти краю стало відкриття

чоловічої гімназії в місті Маріуполі. З'явилася вона завдяки ініціативі відомого педагога та громадського діяча Феоктиста Аврамовича Хартахая. У липні 1874 р. він, будучи вчителем Варшавської 2-ї гімназії, звернувся до міського голови Олександра Трандафілова з заявою, в якій обґрунтував необхідність відкриття в рідному місті чоловічої гімназії або прогімназії. Створена думою комісія виробила договір з Ф.А. Хартахаем про відкриття в Маріуполі, як першого кроку, приватного училища 2-го розряду з курсом прогімназії, який був затверджений думою 1 серпня. Згідно договору Ф.А. Хартахай мав отримати від міністерства народної освіти дозвіл на відкриття училища і заснувати його до 15 серпня 1875 р. у складі підготовчого і першого класів з подальшим щорічним розширенням на один клас, а міська дума зобов'язувалася виділити на його облаштування 2 000 крб., приміщення і щорічну субсидію на утримання у розмірі 5 000 крб. У березні 1875 р. Ф.А. Хартахай звільнився з посади вчителя Варшавської гімназії, переїхав до Маріуполя і в серпні 1875 р. відкрив училище [341, с.6; 360; 488, с.77; 73, с.218; 489, с.145; 617].

Водночас міська влада не переставала клопотатися про відкриття гімназії, обіцяючи надати для неї приміщення і щорічно виділяти 12 тис. крб. на утримання. Міністерство народної освіти підтримало ці клопотання, вважаючи, що створення гімназії бажано з точки зору загальнодержавних цілей. «Серед різноплеменного населення цієї місцевості, – говорилося в поданні міністерства до Державної ради, – поширення знання російської мови робить дуже повільні успіхи: більша частина сільського населення колишнього Маріупольського округу розмовляє грецькою, татарською, німецькою або єврейською, російської ж мови майже зовсім не розуміє; що стосується власне міського населення, то молодь досить вільно володіючи розмовною російською мовою, як це з'ясувалося при випробуваннях у приватних чоловічій і жіночій прогімназіях, виявляється дуже слабкою у російському читанні і письмі, для належного засвоєння яких необхідне правильне, систематичне навчання. Без сумніву, гімназія буде слугувати

потужним засобом для поширення в місцевому суспільстві ґрунтового знання російської мови, чим тісніше зв'яже різnorodні його частини і пом'якшить різкість племінних відмінностей, які інколи є причиною антагонізму, що затримує розвиток добробуту країни» [103, с.1373].

27 січня 1876 р. височайшим повелінням було дозволено з 1 липня 1876 р. відкрити в Маріуполі чоловічу гімназію з підготовчим класом і виділяти для неї 12 360 крб. на рік з державного казначейства. Директором гімназії був призначений Ф.А. Хартахай, який залишався на цій посаді до своєї смерті у березні 1880 р. Урочисте відкриття чоловічої гімназії в складі підготовчого і чотирьох перших класів відбулося 15 вересня 1876 р. У 1880 р. на честь 25-річчя царювання імператора Олександра II гімназія була названа Олександрівською [101, с.28; 103, с.1371; 471; 487, с.277-278; 73, с.224; 617].

Варто зазначити, що в перші роки кількість учнів гімназії залишалася невеликою: у 1876 р. до неї було прийнято 148 учнів: 98 – у I-IV класи і 50 – у підготовчий клас, на момент першого випуску у 1881 р. у гімназії нараховувалося 186 учнів, у 1886 р. – 157, 1891 р. – 148 і в 1896 р. – 210. Стабільний приріст вихованців почав спостерігатися з кінця 1890-х рр.: у 1902 р. тут вже навчався 401 учень, а в 1905 р. – 493. На цей час в закладі існувало 13 класів: 8 основних, 4 паралельних та 1 підготовчий [488, с.79; 73, с.225].

Ураховуючи зростання контингенту учнів, керівництво гімназії та міська дума значну увагу приділяло зміцненню й покращенню матеріально-технічної бази, поповненню бібліотечних фондів. У 1899 р. для гімназії було побудовано нове власне приміщення. Попередньо вартість будівництва оцінювалася в 100 тис. крб.: половину з них місто зайняло у Харківському земельному банку, а другу половину виділило у позику на 10 років без відсотків міністерство народної освіти. Загалом же будівництво обійшлося у 185 тис. крб. Значні кошти виділялися на поповнення бібліотеки: у 1892 р. фундаментальна й учнівська бібліотеки мали більше 5 тис. назв книг, а станом на 1 січня 1905 р. – понад 8,5 тис. назв [73, с.235-236; 505].

Гімназія мала також добре обладнані кабінети (фізичний, природничо-історичний, малювання) та музеї (історико-географічний і історико-церковно-археологічний). Історико-церковно-археологічний музей був відкритий у 1893 р., його основу склали етнографічні речі греків-переселенців, побутові речі і посуд, жіночі прикраси. До 1904 р. гімназійний музей мав колекцію у 500 українських писанок та церемоніальних хлібин, у нумізматичної колекції були 1 246 монет, серед них візантійські, арабські, країн Європи [505].

Четвертою у губернії була відкрита у 1879 р. гімназія у Бахмуті. Бахмутське земство почало добиватися дозволу на відкриття в місті чотирьохкласної прогімназії ще у 1867 р. Міністерства народної освіти дало таку згоду за умови, що додаткові витрати на її утримання в сумі 2 тис. крб. візьме на себе земство. Прогімназія фінансувалася наступним чином: 2 100 крб. виділялося із коштів міністерства, 3 150 крб. – із коштів земства й 450 крб. із платні за навчання. Земство придбало для прогімназії будинок за 4 тис. крб. У 1882 р. в прогімназії навчалося 119 учнів [81, с.33; 588, с.24; 613, с.59].

У 1884 р. Бахмутське земство звернулося до міністерства з клопотанням про відкриття в прогімназії V і VI класів, що, в принципі, дозволялося міністерством. Повітовий предводитель дворянства О.О. Карпов вказував в обґрунтуванні, що з найближчих міст ані Слов'янськ, ані Луганськ не мають своїх гімназій, вступ випускників прогімназії до п'ятих класів гімназій Катеринослава, Харкова, Одеси утруднений. Проте міністерство виступило проти такої ініціативи. Міністр І.Д. Делянов у своїй відповіді пояснив причину незгоди наступним: з 13 тис. жителів міста дворян налічувалося 500 осіб, осіб духовного звання – 130, купців – 450, міщан – 5 300, селян – 8 700, у тому числі «іногородців» (серед них євреїв) – більше 8 тис. Отже, величезна кількість населення Бахмута належала до нижчого суспільного прошарку і, на думку міністра, не потребувала гімназійної освіти для своїх дітей [95, с.352-380; 588, с.25-26; 589, с.135; 613, с.60].

Ініціатива земства увінчалася успіхом лише у 1887 р.: для відкриття гімназії казна виділила 10,5 тис. крб., повітове земство та міська дума – по 4 тис. Плата за навчання становила на рік 1 735 крб. До 1897 р. у гімназії були відкриті всі вісім класів. З 1896 р. вона розміщувалася у новому приміщенні, побудованому міською думою. У 1905 р. гімназія отримала назву «Бахмутська чоловіча гімназія імператора Миколи Олександровича». Наприкінці 1908 р. в ній навчалось 328 учнів [122, с.84; 453, с.80; 588, с.25-26; 589, с.135].

Останньою, наприкінці XIX ст., була відкрита чоловіча прогімназія в Луганську – центрі Слов'яносербського повіту, яка отримала назву Катеринінсько-Олександринської. Прогімназія відкрилась спочатку у складі 4-х класів, у 1901 р. була перетворена на шестикласну, а з початку 1903-1904 навчального року – у повну гімназію. У 1907 р. в ній навчалось 336 учнів [453, с.80-81; 291, с.37].

Таким чином, протягом другого періоду мережа чоловічих гімназій у Катеринославській губернії суттєво розширилася, були відкриті гімназії і прогімназії у Павлограді, Маріуполі, Бахмуті і Луганську.

У третьому періоді провідним навчальним закладом губернії залишалася Катеринославська класична гімназія, яку на початку XX ст. очолював дійсний статський радник М.П. Щербинський. Слід зазначити, що він був знаменною постаттю, яка в міжреволюційний період тривалий час визначала розвиток не тільки гімназії, а й всієї системи освіти губернії як член Катеринославської губернської училищної ради від міністерства народної освіти. М.П. Щербинський належав до консервативного керівництва, через що двері гімназії були наглухо зачинені для дітей політично неблагонадійних батьків. Цікаві згадки про підхід цього директора до відбору майбутніх учнів на вступних іспитах до гімназії залишив М. Сокіл. Відповівши добре на всі запитання з російської мови, він мусив насамкінець продекламувати один з найулюбленіших віршів з російської поетичної класики. Проте через свою юнацьку наївність М. Сокіл заявив, що

може продекламувати й вірші Т.Г. Шевченка. «Ні-ні, Шевченка тут не треба» – відповів керівник навчального закладу. Після цього М. Сокіл вже не декламував жодного вірша, а на другий день дізнався про те, що до гімназії не прийнятий [414, с.26; 315, с.175].

Попри політично-консервативну атмосферу керівництва, яку встановив М.П. Щербинський, педагогічний колектив Катеринославської гімназії прагнув до вдосконалення навчального процесу. Тим більше, що, починаючи з 1900 р., кількість учнів після тривалого падіння почала зростати, незважаючи на відкриття в Катеринославі кількох нових середніх навчальних закладів. Так, якщо в 1900 р. в гімназії навчалось 284 учня, то в 1901 р. їх було вже 338, у 1902 р. – 356, у 1903 р. – 390 і в 1904 р. 430 учнів. Причому гімназія не завжди мала змогу прийняти всіх бажаючих. Так, у травні і серпні 1904 р. прийомні іспити у перший клас гімназії витримало 83 учня, в той час як гімназія могла прийняти лише 40. Лише відкриття паралельного відділення за фінансової підтримки міської думи і земств дало змогу й їх зарахувати до навчального закладу. Переважну більшість учнів традиційно складали діти дворян і чиновників (52,3%), інші були представниками недворянських станів (духовенства – 6,74%, міських жителів – 32,3%, селян – 7,4%) [466, с.265].

У 1905 р. гімназії виповнилося 100 років, але у зв'язку з подіями 1905 р. святкування ювілею було преренесено на грудень 1908 р. Протягом століття в гімназії навчалось понад 3 тис. юнаків, закінчило 1 466 осіб. Варто звернути увагу на вік випускників. За даними міністерства народної освіти у 1906 р. учні гімназій, які отримали атестати, за віком поділялися так: 17 років мали 4,9%, 18 років – 22,9%, 19 років – 28,8%, 20 років – 22%, 21 рік і більше – 21,1% [32, с.29; 466, с.323; 611, с.1-4, 30].

Серед тих, хто закінчив Катеринославську гімназію у досліджуваній період, можна зустріти багато імен, що набули велику популярність у галузі наукової роботи та інших теренах державного і суспільного життя. До їх числа слід віднести: О.С. Брію (1841-1906), професора мінералогії Харківського університету, який довгі роки був деканом його фізико-математичного

факультету; В.К. Анрепа (1852-1927), професора Харківського університету, засновника Жіночого медичного інституту у Петербурзі, попечителя Харківського і Петербурзького навчальних округів, голову комісії з народної освіти III Державної думи; М.М. Алексєєнка (1847-1917), професора і ректора Харківського університету, члена III та IV Державної думи, почесного громадянина Катеринослава; Д.П. Коновалова (1856-1929), професора Петербурзького і Катеринославського університетів, директора Петербурзького гірничого інституту, директора Науково-дослідного хіміко-енергетичного інституту в Катеринославі; П.І. Новгородцева (1866-1924), професора Московського університету і директора Московського комерційного інституту, члена I Державної думи тощо [328; 439; 502; 623, с.215-249, 315-321, 352-363, 408-412].

Поряд з Катеринославською 1-ю чоловічою гімназією значний внесок у розвиток середньої освіти зробили й інші середні навчальні заклади губернії, мережа яких на початку XX ст. суттєво розширилася. Протягом першого десятиліття XX ст. були відкриті Новомосковська, Олександрівська гімназії, чоловіча гімназія товариства «Просвіта» у с. Кам'янському, 2-га чоловіча гімназія у Катеринославі. Процес їх відкриття був досить складним. Так, жителі Олександрівська вперше поставили перед міською думою питання про відкриття в місті чоловічої прогімназії ще у 1879 р. Дума неодноразово порушувала клопотання про дозвіл на її відкриття (у 1893, 1894, 1895, 1903, 1904, 1905, 1908 рр.), але лише на початку 1909 р. попечитель Одеського навчального округу дав на це принципову згоду. Олександрівська міська прогімназія спочатку відкрилася у складі чотирьох класів, а з 1910-1911 навчального року, з відкриттям V і підготовчого класів, вона була перетворена на гімназію. Утримувалася гімназія переважно за рахунок міських коштів. Скажімо, у 1909 р. місто асигнувало 11 414 крб., у 1910 – 19 026 і в 1911 – 31 620 крб., за ці ж роки плата за навчання становила 2 564, 5 226 та 11 820 крб. відповідно. 1 000 крб. допомоги асигнувало губернське земство і 3 000 крб. повітове. На побудову приміщення і

облаштування гімназії місто витратило близько 250 тис. крб. У 1910-1911 навчальному році в гімназії навчався 331 учень, переважно діти жителів міста, вчилися також 42 дітей з Олександрівського повіту та 41 учень з інших міст. Восени 1916 р. в гімназії навчалось вже 608 учнів [8, ф.24, оп.1, спр.83, арк. 44-44зв.; 10, спр. 287, арк.13-14, 60; 11, спр. 288, арк.74, 224, 224 зв.; 299, с.72, 101, 169; 549]

На початку ХХ ст. розпочався також процес заснування приватних чоловічих гімназій: у Катеринославі розпочали свою роботу приватні гімназії О.Л. Фовицького та І.Ф. Вертоградова, у Нікополі – М.Н. Іванова, в Юзівці – В.П. Стрільмана, у Луганську – О.С. Бондаря і у Верхньодніпровську – приватне чоловіче училище 1-го розряду (з курсом урядової гімназії) [299, с.72, 73, 101, 134, 144].

У другому десятилітті ХХ ст. до них додалися в Катеринославі: чоловіча гімназія губернського відділення Комітету її імператорської високості великої княгині Тетяни Миколаївни, приватні чоловічі гімназії Є.І. Добровольського та М.К. Рудницького, приватна чоловіча єврейська гімназія П.І. Кагана, чоловічий єврейський середній навчальний заклад І.Г. Генессін, змішані середні навчальні заклади товариства благоустрою селища Яковлівського (з програмою чоловічих гімназій міністерства народної освіти) та товариства «Просвіта» у Дебальцевому Бахмутського повіту, змішаний середньо навчальний заклад Хрустально-Криничевського товариства «Просвіта» у с. Іванівка Слов'яносербського повіту, Верхньодніпровська чоловіча гімназія, приватна чоловіча прогімназія Г.Я. Лобачевського у Маріуполі, Луганська 2-га чоловіча гімназія, Лозовська чоловіча гімназія у Павлоградському повіті та Гуляйпільська чоловіча гімназія в Олександрівському повіті, засновані товариствами «Просвіта». У цей період у Катеринославі започатковувалася і середня вечірня освіта, її первістком можна вважати Приватні вечірні середні курси для дорослих обох статей, без розрізнення віри й національності, засновані І.Ф. Вертоградовим за програмою

державних чоловічих гімназій [294, с.140, 145-147, 222, 273, 297, 318, 352, 369; 453, с.81].

Причини заснування змішаних навчальних закладів, в яких навчалися хлопці й дівчата, пояснюються переважно практичними причинами. Багато сіл і селищ губернії налічували від 5-ти до 10-ти тисяч населення і існував значний запит на якісну загальну середню освіту. Але, у зв'язку з їх значною віддаленістю від освітніх центрів, а також дорожнечею утримання учнів, конкурсами при вступі, відсутністю батьківського нагляду, багато батьків відмовлялися від навчання дітей в інших містах. Як приклад можна навести змішану гімназію, відкриту восени 1916 р. товариством селища Катеринінського поблизу Катеринослава. Питання про її відкриття було вирішено ще в 1914 р., але початок війни загальмував будівництво приміщення до вересня 1916 р. Будівництво і облаштування гімназії обійшлося в 150 тис. крб., причому найбільша частина цієї суми була зібрана шляхом самообкладання членів селищного товариства. Матеріальну допомогу надали управління Катеринінської залізниці, її службовці, громадські організації тощо. У ній навчалося 355 учнів, як з селища, так і з навколишніх Амура, Нижньодніпровська, Одинковки, Новоселівки, Синельникового тощо [408; 522; 616, с.176-177].

У цей період починають активно створюватися товариства «Просвіта». Типовим є досвід діяльності товариств «Просвіта» у Кам'янському і Гуляйполі. На початку ХХ ст., після будівництва Дніпровського металургійного заводу, населення с. Кам'янського зросло до 40 тис. осіб. Навесні 1907 р. при заводі було створено товариство «Просвіта» з метою надання його членам можливості навчати своїх дітей. У червні 1907 р. воно отримало дозвіл міністерства на відкриття приватної чоловічої гімназії. Варто підкреслити, що члени товариства внесли від 100 до 300 крб. у статутний капітал, на загальну суму 53 745 крб. 50 коп. На ці кошти було до осені побудовано двоповерховий будинок гімназії і вона відразу розпочала роботу у власному приміщенні. Оскільки в гімназії мали навчатися діти працівників Дніпровського металургійного заводу, то вона

створювалась за активної підтримки підприємства. Колишній директор заводу, директор-розпорядник Південноросійського металургійного товариства І.І. Ясюкович пожертвував товариству «Просвіта» власних 13 749 крб., завод відпустив будівельні матеріали за оптовою ціною, що дало економію коштів близько 7 тис. крб. Директор заводу Е.А. Сундгрєн особисто контролював зведення будівлі гімназії [154, с.5-7,10].

Гімназія відкрилась у складі підготовчого та трьох перших класів, до яких було прийнято 156 учнів, з них 40 були дітьми службовців і 67 – робітників заводу. За соціальним складом діти дворян і чиновників становили 8% (13 осіб), міщан 31% (49), купців 4% (7), селян 54% (85), козаків 1% (2), іноземців 2% (3). Директором гімназії був запрошений Д.Д. Сигаревич, один з активних діячів одеської «Просвіти», який виявив на цій посаді блискучий адміністративний і педагогічний талант. Не зважаючи на труднощі періоду становлення, навчання в гімназії було поставлено зразково, про що свідчить звіт гімназії вже за перший рік роботи [154, с. 19; 633; 622, с.120-122].

Гуляйпільська «Просвіта» на чолі з головою товариства протоієреєм о. Стефаном Воскобойниковим почала клопотати про відкриття в селі чоловічої гімназії у 1910 р., але вона змогла розпочати заняття лише в листопаді 1916 р. Директором гімназії було призначено колишнього вчителя і інспектора Катеринославської чоловічої гімназії Ф.В. Локтя. Відкрилась гімназія в орендованому будинку у складі підготовчого і I-III класів, до яких був прийнятий 121 учень. Наступного навчального року чисельність учнів зросла до 208. Основним джерелом утримання гімназії була плата за навчання, яка становила 100 крб. Соціальний склад Гуляйпільської гімназії суттєво відрізнявся від Кам'янської: серед 208 учнів було 11 (5%) дітей особистих дворян, 4 (2%) – духовенства, 7 (3%) – купців, 48 (24%) – міщан, 131 (63%) – селян, 7 (3%) – інших [13, ф. 50. – Оп.1. – Спр. 6, арк.8, 11; 455, с.5, 7-8].

Таким чином, гімназійна освіта на Катеринославщині протягом досліджуваного періоду зробила помітний поступ. Якщо в останній чверті XIX ст. в губернії поряд з найстарішою Катеринославською класичною гімназією

було відкрито 4 нові гімназії і прогімназії в повітових центрах, то на початку ХХ ст. до них додалися ще 21 гімназія і прогімназія або прирівняні до них навчальні заклади.

2.3. Діяльність реальних училищ Катеринославщини в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст.

Одним з досягнень освітніх реформ 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. була ліквідація монополії держави на заснування навчальних закладів. Право на їх створення отримали також земське і міське самоврядування, товариства, приватні особи, тому громадськість взяла активну участь у відкритті реальних училищ. Так, в 1873 р. були відкриті перші 22 реальні училища, в тому числі в шести містах України – Києві, Кременчуці, Миколаєві, Одесі, Сумах, Харкові. На їх утримання були асигновані суми не тільки урядом, але і міськими громадами та земствами [563, с.143; 592, с.8].

У процес поширення реальної освіти активно включилася і Катеринославська міська дума, тим більше, що в результаті промислового розвитку краю зростала потреба у фахівцях, які б володіли практичними знаннями. Весною 1874 р. міська дума прийняла рішення про відкриття в Катеринославі реального училища, її клопотання в наступному році задовольнила Державна рада і 28 квітня 1875 р. рішення Державної ради затвердив Олександр II. З 20 780 крб., необхідних на утримання училища, з держказначейства виділялося 11 140 крб. і 9 640 крб. давало місто [110, с.98-101; 106, с.943; 592, с.9-10].

Урочисте відкриття Катеринославського реального училища відбулося 28 вересня 1875 р. Його першим директором було призначено О.О. Соколова, який до цього працював директором Одеського реального училища. Характеризуючи О.О. Соколова, варто відзначити його високу обізнаність у питаннях освіти, яка проявлялася у тих статтях, які він постійно друкував на шпальтах «Катеринославських губернських відомостей», спираючись на широку

джерельну базу (циркуляри Міністерства народної освіти, накази Одеського навчального округу, звіти вчительських зборів тощо) [317, с.207; 374, с.102; 414, с.20; 592, с.13].

Училище відкрилося спочатку в складі чотирьох класів (III-VI), в V-VI класах діяли як загальне, так і комерційне відділення (до 1884 г.). Практично з самого початку роботи училища О.О. Соколов почав турбуватися про перспективи його розвитку. У квітні 1877 р. на засіданні педагогічної ради він поставив питання про долю випускників VI класу основного відділення, які для продовження навчання у вищому спеціальному навчальному закладі мали закінчити VII додатковий клас, а отже, змушені були переїзджати в інші міста. Педагогічна рада підтримала директора і ухвалила клопотання про відкриття з 1878-1879 навчального року VII-го додаткового класу з трьома відділеннями: загальним, механіко-технічним і хіміко-технічним. Але фінансові труднощі земства, міста та міністерства народної освіти стали на заваді цього. В якості компромісу з 1880-1881 навчального року відкрився VII-й додатковий клас лише із загальним та хіміко-технічним відділеннями. Протягом перших шести років VII клас закінчило 80 учнів, 55 з яких продовжили навчання у вищих навчальних закладах, переважно в технологічному, політехнічному, гірничому, цивільних інженерів інститутах та лісному інституті і Петровській землеробній академії. Витрати на утримання цього класу покривали катеринославські земство і міська громада, а саме: земство виділяло – 3 520 крб. і місто – 725 крб., тобто земство покривало 26% витрат на утримання училища, а інша лєвова частка припадала на міську думу [414, с.21; 592, с.9-10, 18, 20-21, 24, 122].

У липні 1882 р. опікунська рада училища визнала за необхідне відкрити також I і II класи з метою поліпшення рівня підготовки учнів III-го класу. Клопотання було розглянуто Державною радою, яка дала дозвіл на відкриття двох нижчих класів і водночас на закриття комерційного відділення, яке не користувалося популярністю. Реформування реальних училищ у 1888 р. обумовило скасування хіміко-технічного відділення і відкриття підготовчого класу. 15 липня 1889 р. було отримано дозвіл попечителя Одеського навчального

округу Х.П. Сольського на відкриття підготовчого класу з початку 1889-1890 навчального року. 600 крб., необхідних для його утримання, надходило у вигляді плати за навчання, другу половину витрат взяли на себе Катеринославська міська дума і губерньська земська управа [414, с.21; 592, с.24, 28].

Відкриття підготовчого, I, II і VII класів зумовило істотне збільшення чисельності учнів. Якщо в рік відкриття, в 1875-1876 навчальному році, в ньому навчався 31 учень, то в 1880-1881 навчальному році кількість учнів зросла до 120, в 1885-1886 – до 157, в 1889-1890 – до 215 учнів [175, с.20; 592, с.119].

Що стосується конфесійної та станової належності учнів, то за віросповіданням переважали православні, які склали 60%, другою групою були іудеї – біля 40%. Приблизно таким же було співвідношення дітей дворян і чиновників та міських жителів (див. додаток I). За місцем проживання 51,1% учнів були з Катеринослава, 33% з Катеринославської губернії і 15,9% з інших губерній [175, с.30-31; 592, с.119].

З перших років свого існування училище відчувало певні проблеми, пов'язані з розвитком матеріальної бази. Спочатку училище розміщувалося в орендованих будинках. Питання з побудовою власного приміщення вирішилося на рубежі 80-90-х рр., що було результатом спільної діяльності Катеринославської міської думи та катеринославських губерньського і повітового земств. Внесок у реалізацію цього завдання зробив і князь О.Ф. Кудашев, який заповідав на будівництво значні кошти. Для спорудження будівлі було відведено вільну ділянку міської землі на Катерининському проспекті вартістю 35 000 крб. Господарською частиною будівництва відала особлива будівельна комісія під головуванням членів міської думи І.Г. Грекова, а потім А.Я. Толстікова. Будівля реального училища (нині 2-й корпус Дніпровського національного університету), куди воно переїхало в серпні 1891 р., була двоповерхова, з підвальним півповерхом. Вартість її спорудження становила понад 140 000 крб. Нове приміщення дозволило суттєво збільшити контингент учнів. У 1894-1895

навчальному році в училищі навчалось 235 учнів, а в 1899-1900 навчальному році вже 325 [140, с.3; 374, с.103; 592, с.30-32, 119].

Фінансове забезпечення реального училища наприкінці 80-х – у 90-х рр. ХІХ ст. здійснювалося наступним чином. Міська дума до серпня 1891 р. виділяла 3 000 крб. на оренду приміщення для училища, ще 1 500 крб. додавало губернське земство. На утримання училища на додаток до грошей, що асигнував уряд, виділялося: губернським земством 4 500 крб., повітовим Катеринославським земством 2 000 крб., Катеринославською міською думою 3 140 крб., спеціально на утримання VII додаткового класу з другої половини 1880 р. відпускалося щорічно губернським земством 3 520 крб. та міською думою 725 крб. На підготовчий клас місто та губернське земство, як зазначалося, щорічно відпускали по 300 крб. [592, с.52-53].

Одне з важливих джерел утримання училища становила плата за навчання. Гроші, які вносилися за навчання, утворювали так звані спеціальні кошти училища. Плата за навчання з кожного учня стягувалося, відповідно до Статуту реальних училищ, на початку навчального півріччя. Діти службовців міністерства народної освіти від плати за навчання звільнялись. Могли бути звільнені від плати за навчання і діти осіб інших професій. Таким правом також могли скористатися учні з відмінною поведінкою, старанні, які належали до родин з обмеженими матеріальними засобами. Батьки таких учнів мали завчасно подавати разом зі свідоцтвом про бідність клопотання на ім'я директора училища. Звільнених від плати за навчання по бідності, згідно зі Статутом реальних училищ, повинно було бути не більше 10% від загальної кількості учнів училища [592, с.53-54].

З дня відкриття училища і до 1-го серпня 1884 р. розмір плати за навчання для учнів усіх класів був 30 крб. на рік. Відповідно до рішення міністра народної освіти від 5 травня 1884 р., розмір плати з 1 серпня 1884 р. і до 1891 р. був наступний: з учнів перших 4-х класів – по 30 крб. на рік, з учнів V, VI та загального відділення VII класів – по 36 крб. і хіміко-технічного відділення VII класу – по 40 крб. на рік. У 1891–1900 рр. з

дозволу міністерства плата за навчання стягувалася з учнів усіх класів – від підготовчого і до VII включно – 40 крб. на рік. Учні підготовчого класу від плати за навчання в рахунок 10% не звільнялися. Зі спеціальних коштів училища видавалися допомоги вчителям, учням і службовцям училища [592, с.54; 414, с.21].

Отже, протягом першого періоду розвитку реальної освіти, який охоплював останню чверть XIX ст., Катеринославське реальне училище пройшло значний розвиток. Відкрившись спочатку в складі чотирьох класів, воно незабаром, завдяки наполегливості місцевої громадськості, доповнилося I, II і VII додатковим класами. За чверть століття атестати про закінчення VI класу отримало 320 учнів (297 випускників основного і 23 – комерційного відділень), а VII класу – 220, у тому числі 139 про закінчення загального і 81 учень – хіміко-технічного відділень [592, с.122, 144].

На початку XX ст. розпочався другий період розвитку реальної освіти на Катеринославщині, який характеризувався суттєвим розширенням мережі реальних училищ та зростанням кількості учнів. Активно розвивалося Катеринославське реальне училище, хоча темпи зростання контингенту учнів дещо стабілізувалися: у 1903-1904 навчальному році в училищі навчався 391 учень, в 1904-1905 навчальному році – 403, в 1906-1907 навчальному році – 378, а в 1915-1916 навчальному році – 342 учня. За соціальним складом учні належали до трьох основних груп. Так, у 1907 р. з 378 учнів було 133 дітей дворян і чиновників, 140 – міських жителів і 83 – селян [148, с.4; 150, с.5; 140, с.18; 415, с.165; 450; 592, с.13-14].

Значно зміцніла його матеріальна база. В училищі з 1885 р. існувала обладнана відповідно до інструкції Головної фізичної обсерваторії метеорологічна станція II розряду, якою тривалий час керував відомий учений І.Я. Акінфієв. Як за своїм обладнанням, так і за веденням спостережень, вона перетворилася на одну з великих метеорологічних станцій. Спочатку вона розміщувалася в будівлі училища, але із збільшенням числа приладів і робіт на станції з'явилася необхідність в окремому для неї

приміщенні. У 1913 р. на асигновані містом та катеринославськими губернським і повітовим земствами кошти було побудовано для станції окреме приміщення у дворі училища. Існувала станція на кошти Катеринославського губернського земства, яке видавало станції щорічні субсидії – по 1 080 крб., як на різні витрати по станції, так і на утримання двох спостерігачів з окладом по 20 крб. на місяць [150, с.7; 140, с.4-5].

Училище мало гарну фундаментальну і учнівську бібліотеки. Перша з них наприкінці досліджуваного періоду нараховувала 3 868 творів у 8 295 томах, а учнівська – 1 345 творів у 3 539 томах. Діяли також добре обладнані фізичний, природничий кабінети, хімічна лабораторія та клас для малювання. У фізичному кабінеті нараховувалося 537 приладів. Крім них знаходилися посібники з механіки, арифметики, геометрії, космографії, географії, історії, співу, музики і гімнастики [140, с.6, 8].

В кабінеті природничих наук нараховувався 471 посібник, що склалися з 1 020 предметів. Досить повно був представлений відділ нижчих тварин, насамперед багатий світ комах місцевих форм. Колекція місцевих метеликів, зібрана дружиною І.Я. Акінфієва і затверджена професорами-фахівцями Харківського університету, містила майже всіх денних і масу нічних метеликів. Колекції гусениць, лялечок, гнізд і різних ушкоджень, зроблених комахами, були зібрані у великій кількості під час екскурсій з учнями І. Я. Анкінфієва. І.Я. Анкінфієвим було складено повний гербарій Катеринославської флори, експонований на Всеросійській Нижегородській виставці в 1896 р. і на Всесвітній Паризькій, де був удостоєний премії. Ним разом з учнями було зібрано також велику кількість рослин з усього півдня Росії [140, с.7].

Досить повно була представлена мінералогія, особливо місцеві породи. Крім багатої колекції криворізьких руд, подарованої училищу почесним попечителем училища О. М. Подем, було кілька колекцій руд і мінералів Бахмутського і Слов'яносербського повітів, а також мінералів, руд і скам'янілостей Криму і Кавказу, зібраних і привезених І. Я. Акінфієвим або

придбаних ним в обмін на місцеві руди і мінерали від різних товариств і фахівців-учених [140, с.6-8; 573].

Значну роль у розвитку училища, його матеріальної бази відіграло попечительство, яке багато років очолював О.М. Поль. У жовтні 1915 р. розпочала свою роботу опікунська рада, її діяльність переважно була спрямована на задоволення різноманітних господарських потреб училища, як головного її обов'язку, згідно закону 1 липня 1914 р. Значущість вирішення цих питань обумовлювалася важким становищем воєнного часу та тим, що на початку серпня 1915 р. приміщення училища було зайнято Всеросійським земським союзом під лазарет для поранених, внаслідок чого училищу довелося переміститися в 1-у чоловічу гімназію, за відсутністю в місті вільних будівель, і проводити навчальні заняття у другу половину дня, а саме з 14 годин дня до 19 годин вечора. У зв'язку з цим довелося скоротити тривалість уроку до 45 хвилин і тимчасово, до закінчення війни, скасувати викладання гімнастики і співу, щоб, по можливості, менше втомлювати учнів в позаурочний вечірній час [140, с.3, 35-38].

23 вересня 1901 р. в Катеринославі було відкрите 2-е реальне училище. Ініціатором його створення був в. о. міського голови П.Ф. Волков, який надалі став багаторічним почесним попечителем училища. Він у вересні 1900 р. вніс до міської думи пропозицію щодо відкриття в місті другого реального училища. Він мотивував це тим, що: «З кожним роком в м. Катеринославі зростає давно вже усвідомлена потреба в середніх навчальних закладах. Однієї класичної гімназії і одного реального училища зовсім недостатньо для міста з населенням близько 120 000 і притому міста промислового, яке швидко зростає... З огляду на переповненість як реального училища, так і гімназії, є крайня необхідність у відкритті в м. Катеринославі ... ще одного середнього навчального закладу» [561, с.5].

Цю ініціативу підтримали катеринославський губернатор граф Ф.Е. Келлер, катеринославські губернське і повітове земства, попечитель Одеського навчального округу Х.П. Сольський. Катеринославські повітові

земські збори ухвалили рішення про щорічне асигнування на утримання училища 6 тис. крб., губернські збори виділили на його облаштування 10 тис. крб., міська дума зобов'язалася виділяти по 23 тис. крб. щорічно [17, ф.42, оп.35, спр. 1759, арк.1-7; 258, с. 849; 561, с.6-9].

У травні 1901 р. міністерство народної освіти дозволило відкрити училище з нового навчального року спочатку у складі підготовчого і перших двох класів. Височайшим наказом по цивільному відомству від 2 серпня 1901 р. директором був призначений інспектор Катеринославського 1-го реального училища статський радник С.Ф. Тимощенко. Він повністю відповідав вимогам, які висувалися Статутом реальних училищ до директорів: випускник Харківського університету, в якості міністерського стипендіата пройшов курс підготовки викладача механіки в реальному училищі при Московському технічному училищі, після чого з серпня 1887 р. був призначений учителем математики, механіки і фізики в Катеринославському 1-му реальному училищі, а з березня 1898 р. виконував обов'язки інспектора училища. Він очолював заклад до березня 1909 р., за роки його керівництва відбулося становлення училища [561, с.28-29; 592, с.71, 76].

Протягом серпня був сформований педагогічний склад, а в вересні 1901 р. проведені вступні іспити. Вони підтвердили нагальну потребу відкриття училища: від бажаючих було подано 302 заяви, з яких прийнято 140 осіб, або 46,4%: до підготовчого класу – 58, у перший клас – 58 і в другий клас – 24 особи. 23 вересня 1901 р. відбулось урочисте відкриття училища, а в лютому 1905 р. йому було надано ім'я цесаревича Олексія Миколайовича [124; 561, с.9-10].

Училище розмістилося спочатку у спеціально побудованому містом на Острожній площі одноповерховому дерев'яному будинку, обкладеному цеглою. Але після відкриття у наступні роки III і IV класів у ньому не вистачало приміщень, до того ж класи були переповнені: при нормі 40 учнів у 1903 р. в підготовчому класі навчався 61 учень, у I класі – 60, у II – 52, у III

– 46 і в IV – 31 учень. Тому міська дума прийняла рішення побудувати нове приміщення для училища, закладка якого відбулася у вересні 1904 р. на Тюремній площі (нині пр. Пушкіна). При проектуванні училища були враховані норми щодо розмірів приміщень, вироблених у 1900 р. на конгресі зі шкільної гігієни у Дармштадті (Німеччина). Нове двоповерхове училище вартістю понад 200 тис. крб. було побудоване до наступного навчального року. У ньому було 14 класних кімнат, великий актовий зал, два великих, спеціально обладнаних класи – для малювання і гімнастичний, фізичний кабінет і фізична аудиторія, приміщення для посібників з природознавства, хімічна лабораторія тощо [30, с.274; 350; 561, с.12-15, 17, 40].

Якщо в 1901 р. в училище з 302 бажаючих було прийнято 140 осіб (46,4%), у 1902 р. з 238 осіб – лише 64 (27%), а в 1903 р. з 237 – тільки 47 (20%), то побудова нового приміщення дала змогу відкривати паралельні класи і збільшити прийом. У підсумку, кількість учнів у міру відкриття нових класів постійно зростала. Про динаміку можна судити за такими даними: у 1901 р. в училище навчалося 140 учнів, 1902 р. – 207, 1903 р. – 273, 1904 р. – 325, 1905 р. – 404, 1906 р. – 489, 1907 р. – 530, 1908 р. – 582, 1909 р. – 554, 1910 р. – 501 учень. На початок 1910-1911 навчального року в училищі діяло 7 класів, у тому числі у підготовчому та перших шести класах були відкриті паралелі [561, с.10, 14, 17, 21].

За соціальним складом училище було більш демократичним порівняно з 1-м реальним училищем. У ньому в першому наборі 1901 р. зі 140 учнів 41 (29,3%) були діти дворян і чиновників, 60 (42,8%) – діти міських станів, 2 (1,4%) – духовного звання, 28 (20%) – селян, 5 (3,6%) – козаків, 6 (2,9%) – іноземців. Через 10 років, у 1911 р., це співвідношення залишалось приблизно таким же: з 501 учня 120 (23,95%) були діти дворян і чиновників, 230 (45,9%) – міських станів, 8 (1,6%) – духовного звання, 125 (24,95%) – селян, 8 (1,6%) – козаків, 6 (1,2%) – іноземців, 4 (0,8%) – інших [561, с.10; 592, с.144].

При цьому слід мати на увазі, що якщо Катеринославське 1-е реальне училище утримувалося насамперед за рахунок коштів державного бюджету, а також допомоги від губернського земства і міста та плати за навчання, то 2-ге реальне училище утримувалося переважно за рахунок міста. Так, у 1901 р. міська дума асигнувала на утримання училища 11 005 крб., у 1902 р. – 23 320, у 1905 р – 30 344, в 1910 р. – 31 157 крб. Другим основним джерелом була плата за навчання: у ці ж роки вона становила відповідно 2 440, 7 323, 4 996 і 21 355 крб. Спочатку батьки сплачували за навчання по 40 крб. на рік, а з 1905 р. плата була збільшена до 50 крб. З 1915 р. губернське земство почало виділяти по 1 000 крб. допомоги на утримання училища [55, с.622-623; 56, с.60; 561, с.18, 20, 52; 258, с.60].

Статут реальних училищ вимагав, щоб кожне училище мало фундаментальну і учнівську бібліотеки; фізичний кабінет; колекцію приналежностей для малювання і креслення; достатню кількість географічних карт і глобусів. Керівництво училища докладало чимало зусиль для забезпечення цих вимог Статуту. Так, якщо у фундаментальній бібліотеці у 1902 р. було всього 185 томів, то у 1911 р. – вже 3 197. В учнівській бібліотеці, створеній у 1903 р., кількість томів зросла з 838 до 1 884 у 1910 р. і до 2 215 у 1911 р. У 1902 р. був створений фізичний кабінет і для нього вперше було закуплено 248 приборів та інструментів. Особливу увагу посиленню наочності викладання приділяв новий директор училища Д.Н. Фінаков, ним були придбані відповідні посібники з усіх предметів. Для фізичного кабінету, наприклад, у 1910 та 1911 рр. було придбано 115 предметів на суму 2 179 крб. 20 коп. й їх загальна кількість зросла до 933. У природничому кабінеті на 1 січня 1911 р. знаходилося 464 посібника по зоології, 238 – по ботаніці, 58 – по мінералогії тощо, всього 802 посібника. У жовтні 1910 р. при природничому кабінеті була відкрита хімічна лабораторія [271, с.628; 561, с.24-26].

З середини 1900-х рр. почався процес відкриття реальних училищ у повітових містах і промислових селищах губернії. Першим серед них стало

реальне училище в місті Маріуполі, який наприкінці XIX – на початку XX ст., після спорудження спочатку трубопрокатного заводу, а потім заводу «Російський Провіданс», перетворився з портового і купецького міста на великий промисловий центр. 26 травня 1906 р. Маріупольська міська дума розглянула клопотання батьківського комітету Олександрівської чоловічої гімназії про відкриття в місті реального училища. Гласні думи підтримали пропозицію, враховуючи, що чоловіча гімназія була переповнена і багатьом з цієї причини відмовляли в навчанні. Оскільки відкриття училища за державні кошти загальмувалося, міська дума висловилася за створення в Маріуполі приватного реального училища. До початку 1906-1907 навчального року було відкрито приватне училище першого розряду В.І. Гіацинтова, в червні 1907 р. воно, відповідно до циркуляру міністерства народної освіти від 6 лютого 1906 р., було перетворено в приватне реальне училище В.І. Гіацинтова. У 1913-1914 навчальному році в училищі навчалися 343 учня [126, с.15-16; 503, с.77; 556; 557].

У 1908 р. рішення про відкриття реальних училищ в м. Бахмуті і селищі Юзівка прийняло Бахмутське повітове земство. Цю ініціативу підтримало губерньське земство, виділивши по 5 тис. крб. на облаштування училищ і по 2 тис. крб. щорічної допомоги на їх утримання. Бахмутське земське реальне училище було відкрито восени 1910 р. у складі підготовчого (з двома відділеннями) та I-III класів з 136 учнями, в 1912 р. в ньому навчалася вже 223 учня. Їх кількість зросла після завершення у 1912 р. будівництва власного двоповерхового приміщення. Основними джерелами фінансування училища були кошти земства і збори плати за навчання. Так, в 1915 р. із загальної суми витрат в 35 125 крб. плата за навчання становила 19 200 крб., решта покривалася за рахунок повітового і губерньського земств. У 1916 р. було відкрито і Юзівське реальне училище [56, с.61; 453, с.82; 258, с.851-852; 588, с.35-36].

У Луганську міська дума також вперше в вересні 1908 р. розглянула питання про організацію реального училища. На засіданні думи

підкреслювалося, що потреба відкриття навчального закладу типу реального училища є дуже актуальною з огляду на те, що місто перетворилося на центр гірничозаводської промисловості півдня Росії. Але в силу різних причин його відкриття відбулося лише в 1914 р., коли уряд дозволив Луганському товариству «Просвіта» відкрити на свої кошти середній приватний чоловічий навчальний заклад (з програмою урядових реальних училищ) [293, с.460; 471; 546].

У травні 1914 р. було відкрите також приватне реальне училище О.І. Ляховського у м. Олександрівську. Училище відкрилося у складі підготовчого та I-II класів, у 1914 р. у ньому навчалося 116 учнів, у 1916 р. – 177, а в 1917 р. їх чисельність зросла до 222. У травні 1917 р. О.І. Ляховський продав училище викладачу Олександрівського комерційного училища П.І. Шабловському [16, ф.76, оп.1, спр.3, арк. 1-1 зв., 7 зв.; 433, с.100; 550].

Таким чином, можна виділити два періоди в розвитку реальної освіти в Катеринославській губернії: перший – 1875-1900 рр., – який характеризувався становленням і розвитком Катеринославського 1-го реального училища, і другий – 1901-1917 рр., – коли почався процес розширення мережі реальних училищ як в губернському центрі, так і в повітових містах і промислових селищах регіону. Протягом цього періоду в губернії було засновано ще шість реальних училищ і за їхньою мережею вона посіла одне з перших місць серед дев'яти українських губерній. Ініціаторами їх створення, виходячи з потреб бурхливого соціально-економічного розвитку регіону, було міське і земське самоврядування та громадські організації.

Отже, протягом досліджуваного періоду політика уряду щодо розвитку середньої чоловічої освіти була непослідовною і зазнавала постійних змін, що наклало свій відбиток на розвиток чоловічих середніх навчальних закладів Катеринославщини. Як наслідок, чоловічі гімназії і реальні училища розвивалися різними темпами.

У цілому у розвитку чоловічої середньої освіти в Катеринославській губернії можна виокремити два основні періоди: друга половина XIX ст. та початок XX ст. Для них характерною є загальна тенденція: зростання темпів відкриття нових середніх навчальних закладів, особливо на початку XX ст., причому ініціатива їх заснування, як правило, належала міському і земському самоврядуванню та громадським організаціям. Розпочався процес створення приватних гімназій та реальних училищ.

Проте, оскільки закінчення реального училища, на відміну від гімназії, обмежувало права вступу до університету, розвиток гімназій відбувався випереджальними темпами. Якщо чисельність чоловічих гімназій протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Катеринославщині зростає до 25, то реальних училищ – до 7.

РОЗДІЛ 3.

ЖІНОЧА СЕРЕДНЯ ОСВІТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ

3.1 Формування організаційно-правових засад жіночої середньої освіти в Росії у пореформений період.

Друга половина ХІХ ст. позначилася кроком уперед у розвитку середньої жіночої освіти. У ході реформ 50-х – 70-х рр. ХІХ ст. сформувався потужний сектор середньої жіночої освіти, який мав три основні складові: жіночі навчальні заклади відомства установ імператриці Марії (ВУІМ), жіночі навчальні заклади відомства міністерства народної освіти і жіночі навчальні заклади духовного відомства. Процес становлення системи жіночої освіти супроводжувався формуванням відповідної нормативно-правової бази. Нормативно-правові акти різного рівня виступали регулятором функціонування жіночої освіти і водночас чинником її розвитку. Саме в період реформ 50-х – 70-х рр. ХІХ ст. були закладені основні засади організаційно-правового регулювання жіночої загальної освіти, якими вона керувалась до 1917 р. [428].

На початковому етапі ініціатива створення середніх жіночих навчальних закладів належала відомству установ імператриці Марії (ВУІМ), що значною мірою пояснювалося набутим досвідом, оскільки у першій половині ХІХ ст. традиційно основним джерелом жіночої освіти були саме жіночі навчальні заклади відомства. З 1858 р. відомство імператриці Марії, поряд з закритими «інститутами шляхетних дівчат», починає створювати відкриті жіночі училища, названі маріїнськими, до яких приймалися діти осіб усіх вільних станів [507, с.132].

В Україні впродовж другої половини ХІХ ст. було засновано лише чотири гімназії ВУІМ: дві київські – Фундуклеївська і Подільська, Житомирська та Кам'янець-Подільська. У Катеринославській губернії

навчальні заклади ВУІМ у пореформений період не були створені. Основним типом середніх жіночих навчальних закладів у губернії стали так звані міністерські жіночі гімназії і прогімназії. Початок процесу їх створення припадає на кінець 50-х рр. XIX ст. Серед них зустрічаються Маріїнські гімназії (наприклад, у Катеринославі та Маріуполі), проте у цьому випадку назва «Маріїнська» є власною, «дарованою» або «дозволеною» окремим актом на честь дружини Олександра II імператриці Марії Олександрівни – покровительки навчального закладу [595, с.290, 292].

Розпочинаючи підготовку шкільної реформи, уряд розумів, що поряд з закритими навчальними закладами, розрахованими, насамперед, на дітей привілейованих верств, необхідно заснувати хоча б у губернських містах всестанові жіночі навчальні заклади, які за характером і рівнем освіти наближалися до звичайних гімназій. Початком процесу створення жіночих середніх навчальних закладів можна вважати 5 березня 1856 р., коли міністр народної освіти А.С. Норов подав Олександру II записку з обґрунтуванням значущості жіночої освіти і необхідності відкриття шкіл для середнього стану на зразок чоловічих гімназій у провінційних містах та великих поселеннях. Імператор, схваливши ідею А.С. Норова, повелів приступити до міркувань про устрій жіночих шкіл, наближених по курсу до гімназій, але спочатку у губернських містах [478; 629, с.39].

28 березня 1856 р. А.С. Норов запропонував попечителям навчальних округів і міністру внутрішніх справ С.С. Ланському викласти свої думки з цього приводу. Реформа жіночої освіти викликала опір з боку консервативних кіл, які вважали стару систему закритих станових виховних установ такою, що забезпечує батькам упевненість щодо спілкування їх дочок у школі з рівними собі. Тривале листування з попечителями, міністром внутрішніх справ, відсутність фінансування, неготовність значної частини суспільства до появи навчальних закладів нового типу затягували прийняття нового закону [470, с.16; 507, с.131; 629, с.39-40].

Проте, 30 травня 1858 р. Олександр II затвердив «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти». Училища створювались як відкриті навчальні заклади і призначалися для дівчат «середнього достатку» міських станів. Мета цих училищ, згідно з Положенням, полягала в тому, щоб надати «ученицям ту релігійну, моральну і розумову освіту, якої повинно вимагати від кожної жінки, особливо від майбутньої матері сімейства» [45, с.690; 585, с.32].

Відповідно до поставленої мети визначався і зміст навчального курсу. Положення передбачало створення училищ двох розрядів: жіночих училищ першого розряду з шестирічним курсом навчання і училищ другого розряду з трирічним курсом. Предмети викладання в училищі першого розряду поділялися на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових були віднесені: Закон Божий, російська мова, арифметика і поняття про вимірювання, географія, історія, деякі відомості з природничої історії, чистописання і рукоділля. До необов'язкових: французька і німецька мови, малювання, музика, співи і танці. В училищі другого розряду викладалися: Закон Божий, коротка російська граматики, скорочена російська історія і географія, перші чотири дії арифметики, чистописання і рукоділля [45, с.689, 691; 296, с.6].

Училища мали засновуватися у «містах, жителі яких найбільше потребують засобів для освіти дочок своїх, і де надасться можливість дати училищу необхідні, для відкриття й забезпечення його, способи від уряду, від різних відомств і станів, або від приватних пожертв». Проте уряд фактично усунувся від фінансування жіночих навчальних закладів міністерства народної освіти, вони, на відміну від навчальних закладів відомства імператриці Марії, мали утримуватися переважно на кошти громадськості, благодійних організацій і приватних осіб, отримуючи грошові субсидії від уряду лише в окремих випадках. Тому середня жіноча освіта практично від початку існувала в основному за рахунок приватних і громадських коштів [45, с.689; 585, с.32].

При цьому уряд намагався усунути громадськість від управління жіночими училищами, які були підпорядковані дирекціям народних училищ. Згідно з Положенням училище «ввірялося начальниці, з числа осіб, які мають повне право на відкриття училища і заслуговують на повну довіру і схвалення начальника губернії, губернського директора училищ або директора місцевої гімназії, а також жителів міста, які користуються загальною повагою». Для вирішення питань з навчальної частини створювалась педагогічна рада, в якій головував губернський директор училищ або директор місцевої гімназії, і брали участь начальниця училища та всі викладачі [45, с.690; 585, с.32].

Невдовзі після видання Положення 1858 р. попечителі навчальних округів і губернатори у своїх зверненнях до міністерства народної освіти вказували на головний недолік Положення: усунення від завідування училищами представників станів і товариств, на кошти яких ці училища утримувалися, а також непідзвітне розпорядження господарством, вибір посадових осіб і навіть визначення плати за навчання начальницями училища. Під тиском цих вимог міністерство вирішило підготувати проект нового Положення про жіночі училища [380, с.139; 397, с.8; 562, с.374].

Нове «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти», затверджене Олександром II 10 травня 1860 р., змінювало порядок управління училищами, створювались дві ради: опікунська – «для найближчого сприяння успішному розвитку училища з боку громадськості» – та педагогічна – для вирішення питань навчального і виховного процесу. Опікунські ради наділялися значними правами, вони складалися з п'яти неодмінних (попечителька училища, повітовий предводитель дворянства, директор училищ або гімназії, а там, де немає гімназії, – штатний доглядач повітового училища, міський голова або бургомістр і начальниця училища) та два виборних (один від стану дворян і один – від купецтва) членів. Попечительці училища надавалося почесне головування в раді, проте дійсні обов'язки голови покладалися на старшого члена ради – повітового

предводителя дворянства. Пізніше, 28 лютого 1862 р. новий міністр народної освіти О.В. Головнін, спираючись на численні клопотання з місць, домогся в імператора дозволу доповнювати склад обраних членів опікунської ради представниками окремих станів і товариств, що утримували жіночі училища, а також обирати до складу ради осіб жіночої статі [45, с.533; 380, с.140-141; 562, с.374].

Попечителька училища обиралася опікунською радою з найбільш почесних осіб міста і затверджувалася на посаді в училищах першого розряду імператрицею за поданням губернатора через міністра народної освіти, а в училищі другого розряду – міністром народної освіти за поданням губернатора. Безпосереднє управління училищем ввірялося начальниці, яка обиралася опікунською радою і затверджувалася на посаді попечителем навчального округу. Вчителі училищ обиралися опікунською радою і затверджувалися попечителем навчального округу в училищах першого розряду і директором місцевої гімназії в училищах другого розряду [45, с.533].

Членами педагогічної ради були всі службовці училища з навчальної та виховної частини. Положення визначало, що обговоренню ради належали такі питання: складання програм викладання і вибір підручників; визначення числа класів в училищі; розподіл предметів по класах; способи викладання предметів в училищі; постанови щодо прийому і звільнення учениць, перевід їх у вищі класи і видача атестатів тим, хто закінчив курс; призначення нагород для найвідмінніших учениць. Примітно, що головування у педагогічній раді Положення покладало не на начальницю училища, а на губерньського директора училищ або директора гімназії чи штатного доглядача повітового училища [45, с.534; 562, с.375].

Таким чином, Положення від 10 травня 1860 р., підкреслював Е.Д. Дніпров, зробило істотний крок у розширенні громадської участі в справі жіночої освіти, формуванні самої цієї освіти як громадсько-державної

структури. Воно, разом з Положенням 1858 р., підготували ґрунт для подальшого розвитку середньої жіночої освіти [380, с.141; 403, с.17].

Положення 1860 р. залишило без змін терміни навчання і навчальні плани, проте внесло певні зміни в перелік обов'язкових предметів жіночих училищ. До обов'язкових предметів були віднесені: Закон Божий, російська мова, граматики і словесність, географія загальна і російська, історія загальна і російська, початкові основи природничої історії і фізики, чистописання і рукоділля. В училищах другого розряду обов'язковими предметами стали: Закон Божий, російська граматики, перші чотири дії арифметики, чистописання, рукоділля. Необов'язковими залишались: французька і німецька мови та предмети естетичного циклу – малювання, музика, співи і танці. За навчання необов'язкових предметів вносились додаткова плата, встановлення розміру якої було віднесено до компетенції опікунської ради. Положення надавало також право педагогічним радам вводити додаткові необов'язкові предмети. Іншим важливим нововведенням став дозвіл створювати, при необхідності, підготовчі класи при жіночих училищах [380, с.142; 507, с.132; 413, с.224; 45, с.534].

У 1868 р. до Положення було внесено доповнення про надання випускницям училищ першого розряду права отримувати звання домашньої вчительки або наставниці, а в 1869 р. про нагородження кращих учениць золотими і срібними медалями [562, с.566-567].

Загальний напрям освітніх контрреформ, здійснюваних міністром народної освіти гр. Д.А. Толстим, позначився і на жіночій середній освіті. 24 травня 1870 р. уряд видав «Положення про жіночі гімназії і прогімназії відомства Міністерства народної освіти», яке визначило характер і напрямки розвитку середнього жіночої освіти в Росії до 1917 р. Згідно Положенню жіночі училища першого розряду перетворювалися на семирічні гімназії, а училища другого розряду – на трикласні прогімназії. При жіночих гімназіях відкривався восьмий спеціальний педагогічний клас, який призначався для

підготовки домашніх учительок та домашніх виховательок [46, с.701; 380, с.188].

У зв'язку з цим, Положення 1870 р. внесло певні зміни в перелік обов'язкових предметів жіночих гімназій. Залишалися без змін Закон Божий, географія загальна і російська, історія загальна і російська, чистописання і рукоділля, дещо інакше формулювалося завдання вивчення російської мови (граматика і знайомство з найважливішими творами словесності), розширювалося викладання математики (арифметика із застосуванням до рахівництва і основи геометрії), замість початкових основ природничої історії і фізики мали викладатися «найголовніші поняття з природничої історії і фізики, з доданням відомостей, що відносяться до домашнього господарства і гігієни». У прогімназіях обов'язковими предметами стали: Закон Божий, російська мова (пояснювальне читання і початкові основи граматики), арифметика (перші чотири дії, поняття про дроби, з можливим практичним пристосуванням до ведення рахунків), російська історія і географія у скороченому обсязі, з приєднанням географічного огляду всіх частин світу, чистописання, рукоділля, необхідне в повсякденному домашньому побуті [46, с.703-704].

Програми свідчать, що хоча жіночі середні навчальні заклади і називалися гімназіями, а отже, начебто були рівними чоловічим, це не відповідало дійсності. По-перше, жіночі гімназії давали менший обсяг знань, ніж чоловічі, хоча кількість годин, відведених на загальноосвітні предмети, була приблизно однаковою (за виключенням математики, на яку у чоловічих гімназіях відводилося на 6 годин більше). По-друге, в них не викладалися латинська і давньогрецька мови, що само по собі знижувало їх статус порівняно зі статусом чоловічих гімназій. Міністерство народної освіти пояснювало свою позицію особливостями жіночого організму та іншою роллю жінки в сімейному і громадському житті. Подібне ставлення, як зазначає сучасна російська дослідниця Т.М. Зоріна, пояснювалося патріархальністю російського суспільства [403, с.18; 444; 507, с.135].

Задля уніфікації, з одного боку, навчального процесу у всіх жіночих гімназіях і прогімназіях, а з іншого, з метою запобігання можливим відхиленням від офіційної лінії відомства, міністерство народної освіти підготувало і 31 травня 1874 р. затвердило навчальні плани і програми жіночих гімназій і прогімназій. Це були перші загальнодержавні програми для жіночих гімназій і прогімназій. За новим навчальним планом до курсу навчання включалась алгебра, а до числа обов'язкових предметів – педагогіка [46, с.703; 380, с.191; 507, с.134].

У 1874 р. було видано й спеціальне Положення про педагогічні класи при жіночих гімназіях, які надавали свого роду середню спеціальну педагогічну освіту. Основними предметами навчання у VIII класі були педагогіка і дидактика, російська і церковнослов'янська мови, словесність, французька і німецька мови, математика, історія і географія. Кожній учениці надавалося право обирати предмет, з якого вона хотіла отримати звання домашньої наставниці. Цей предмет необхідно було вивчити в обсязі, встановленому для чоловічих гімназій. Обов'язковими для всіх були курси педагогіки і дидактики початкового навчання російській мові і арифметиці. За цією Програмою збільшувалася кількість годин на практичні заняття з педагогіки. З метою створення умов для практичної підготовки учениць педагогічного класу була передбачена можливість відкриття молодших відділень підготовчих класів для педагогічної практики [276, с.155; 444, с.131; 507, с.135; 517].

Що стосується управління жіночими навчальними закладами, то порівняно з Положенням 1860 р. змінювався порядок формування опікунських рад: вони мали складатися з осіб обох статей, які обиралися тими станами і товариствами, що утримували на свій рахунок гімназію або прогімназію. До складу ради в якості неодмінних членів включалися директор місцевої чоловічої гімназії або штатний доглядач повітового училища і начальниця жіночої гімназії. Членом ради була і попечителька, яка обиралася опікунською радою, і під час присутності на засіданні ради

посідала перше місце. Але головував в раді один з членів, який обирався радою на три роки. Це, без сумніву, сприяло більш успішній і професійній роботі голови опікунської ради і певним чином рятувало його від неминучої залежності, при короткостроковому перебуванні на посаді, від тиску чиновників освітнього відомства [46, с.702; 380, с.192].

Положення визначало і порядок створення опікунських рад у приватних жіночих навчальних закладах: право визначення їх складу надавалося засновнику, але в якості неодмінних членів до ради включалися директор чоловічої гімназії або штатний доглядач повітового училища і начальниця жіночої гімназії. Засновнику належало «постійне звання голови ради» [46, с.702].

Але, в цілому, коло дій опікунських рад жіночих гімназій, як і педагогічних рад, звужувалося. Як показує аналіз змін повноважень педагогічних рад, порівняно з Положенням 1860 р. у них було забрано право складання програм викладання предметів.

Безпосереднє управління гімназією або прогімназією ввірялося начальниці, що обиралася опікунською радою. В якості помічниць начальниці запроваджувалися посади наглядачок, які обиралися начальницею і затверджувалися попечителем навчального округу [46, с.702; 380, с.191].

Характеризуючи реформу середньої жіночої освіти, варто погодитися з думкою Е.Д. Днепров, який наголошує на п'яти її головних результатах. По-перше, реформа створила відкриту всестанову середню жіночу школу, що суттєво розширило і демократизувало жіночу освіту. По-друге, були створені жіночі гімназії і прогімназії як громадсько-державні структури, насамперед за типом фінансування і характером управління навчальними закладами. По-третє, була реалізована наступність у системі жіночої освіти, шляхом встановлення, з одного боку, безпосереднього зв'язку між жіночими гімназіями і прогімназіями, між повною і неповною середньою жіночою школою, а з іншого – їх зв'язку з початковою освітою. По-четверте, був

посилений навчальний курс жіночих гімназій, що наблизило жіночу освіту до чоловічої середньої освіти. По-п'яте, реформа надала широкі права випускницям жіночих навчальних закладів, зорієнтувала їх на педагогічну діяльність як на найважливішу сферу жіночої праці, яка розвивалася, і, як наслідок, перетворила середню жіночу школу на суттєвий чинник розвитку початкової народної школи, поставляючи для неї значну частину вчительських кадрів [381, с. 24].

Якраз останнє було визнано міністром народної освіти І.Д. Деляновим у Всепідданейшій доповіді 1884 р. однією з головних помилок попередньої урядової політики в галузі жіночої освіти. Першою помилкою І.Д. Делянов уважав створення великої кількості всестанових жіночих гімназій, що потягло за собою другу помилку – відкриття при них широкої мережі спеціальних педагогічних класів. Саме вони, за висловом міністра, залучили до гімназій «таких осіб, яким властиво було б шукати елементарної освіти». Для виправлення цих помилок у грудні 1884 р. була заснована особлива «Комісія про вишукування найголовніших підстав для кращої постановки жіночої освіти» під головуванням товариша міністра народної освіти кн. М.С. Волконського. Проте всі проекти і пропозиції, підготовлені комісією Волконського протягом десятилітньої роботи, уряд під тиском громадськості був змушений у 1894 р. відхилити [380, с.242-243, 247; 562, с.660-661].

Лише напередодні 1917 р. був виданий закон «Про зміну деяких узаконень про жіночі гімназії, прогімназії та інші середні навчальні заклади відомства Міністерства народної освіти» від 3 липня 1916 р., який вніс зміни до Положення 1870 р. Його авторами намічалось відкриття жіночих гімназій і прогімназій за зразком чоловічих середніх навчальних закладів, а також встановлювався регламент їх діяльності. Зокрема, створювалася розгалужена мережа додаткових класів і курсів, які могли бути організовані при гімназії, наприклад, педагогічні. Було також передбачено і створення додаткових педагогічних курсів, успішне закінчення яких давало право на отримання звання вчительки середньої школи [520].

Важливу роль у розвитку середньої жіночої освіти відіграли недержавні школи. Право заснування жіночих навчальних закладів, як зазначалося, отримали земське і міське самоврядування, громадські організації, приватні особи. Залежно від засновника розрізнявали два типи жіночих гімназій і прогімназій: громадські, які засновувалися органами земського і міського самоврядування, громадськими організаціями, і приватні, створені фізичними особами. Розвиток приватної ініціативи вимагав її відповідного правового регулювання. За поданням міністра народної освіти Державна рада 19 лютого 1868 р. затвердила зміни і доповнення до діючих узаконень про приватні училища, оформлене як Положення про приватні навчальні заклади [42, с.134-136; 355, с.225; 370].

Приватні навчальні заклади поділялися на три розряди: училища вищого або I розряду (не менше 6-и класів); училища II розряду (не менше 3-х класів); училища III – інші 1- та 2-класні училища, тобто до закладів I розряду належали гімназії, а до закладів II розряду – прогімназії. Приватні навчальні заклади були зобов'язані дотримуватися правил і програм, встановлених міністерством народної освіти і підпорядковуватися розпорядженням відповідного навчального округу. У законі зазначалося, що кращим приватним чоловічим училищам першого розряду, які наближалися за навчальним курсом до класичних гімназій, могла бути присвоєна, з затвердження міністра народної освіти, назва приватних класичних гімназій [42, с.134; 359; 370].

Проте ця постанова не стосувалася жіночих училищ. Їм таке право було надано лише на початку XX ст. циркуляром міністерства народної освіти «Про присвоєння приватним жіночим навчальним закладам, які наближаються по курсу до жіночих гімназій і прогімназій, найменування приватних жіночих гімназій і прогімназій» від 16 лютого 1906 р. Відповідно до нього приватним жіночим училищам 1-го розряду надавалася назва жіночі гімназії, а їх учням – права, якими користувалися учениці міністерських жіночих гімназій згідно з Положенням від 24 травня 1870 р., зокрема

дозволялося відкривати VIII додатковий клас. Цим же положенням було встановлено, що дівчата, які закінчили сім класів міністерських гімназій, могли вступати до VIII класу приватних закладів і після його завершення допускалися до екзаменів нарівні з ученицями приватної гімназії [125, с.17-18].

Поряд з жіночими навчальними закладами відомства установ імператриці Марії і міністерства народної освіти в середині XIX ст. розпочався процес створення і навчальних закладів духовного відомства. До кінця першої половини XIX ст. в українських землях практично не існувало навчальних закладів для дочок духовенства за винятком шкіл при деяких жіночих монастирях. 15 серпня 1843 р. був затверджений Статут училища дівчат духовного звання у Царському Селі. Оцінюючи мету, визначену в Статуті, Н.І. Нікітіна зазначає, що мова йшла про виховання нової жінки духовного стану – «освіченої матінки» [51, с.528-529; 499, с.48; 583, с.12].

За зразком Царськосільського училища почали створюватися духовні училища в єпархіях, кожне з яких мало власний статут. Це спонукало керівництво Синоду приступити до розробки загального, єдиного для всіх училищ Статуту. 9 липня 1867 р. новий обер-прокурор Синоду гр. Д.А. Толстой, який був тоді одночасно і міністром народної освіти, доручив Навчальному комітету Синоду підготувати такий Статут, провівши повну уніфікацію і внутрішнього ладу, і навчально-виховної частини єпархіальних училищ [380, с.202; 345, с.87].

Незабаром був розроблений і 20 вересня 1868 р. затверджений Статут жіночих єпархіальних училищ. Після затвердження Статуту всі училища офіційно почали називатися єпархіальними жіночими училищами. Існували також закриті жіночі училища духовного відомства, які перебували під безпосереднім наглядом Св. Синоду, утримувалися за державний кошт і знаходилися під протекцією імператриці [583, с.12; 463, с.258; 434].

Мета єпархіальних жіночих училищ, за Статутом, була значно ширше тієї, що ставилася в 1843 р. перед училищами для дівчат духовного звання.

Статут вказував, що жіночі єпархіальні училища мають на меті «виховання дівчат у правилах благочестя за вченням православної церкви і в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом мати благодотворний вплив на навколишнє середовище суворим моральним життям і діяльним виконанням сімейних обов'язків» [380, с.202; 116, с. 29].

За Статутом у єпархіальному жіночому училищі запроваджувалося шість класів, з однорічним курсом у кожному, проте у випадку нестачі коштів на утримання шести класів, в училищі допускалося існування як і раніше трьох класів з дворічним курсом у кожному. Склад предметів і в тих, і в інших училищах був однаковим. До обов'язкових предметів були віднесені: Закон Божий; історія Нового і Старого Заповіту; розлогий катехізис; пояснення богослужіння; церковна історія, загальна і російська; російська мова і російська словесність і практичне ознайомлення зі слов'янською мовою; арифметика і загальні основи геометрії; географія, загальна і російська; цивільна історія, загальна і російська; загальні необхідні відомості з фізики; педагогіка; чистописання; церковні співи. Необов'язковими вважалися: нові мови; музика; малювання. Крім того, вихованки обов'язково мали навчатися у позакласний час крію, шиттю, в'язанню і взагалі домашньому рукоділлю [52, с. 254, 259].

Додана до Статуту 1868 р. програма відзначалась надзвичайною короткістю (див. додаток К). Складання детальних навчальних програм покладалося на училище. Вони розглядались на радах училища і затверджувались єпархіальною владою. 6 вересня 1895 р. Св. Синод затвердив нові програми, які, зберігаючи обсяг і зміст навчання, встановлені Статутом 1868 р., детальніше визначили обсяг курсу з кожного предмета для того чи іншого класу єпархіального училища. Окрім того, новими програмами вводилося вивчення замість педагогіки дидактики, а також граматики церковнослов'янської мови. Для педагогічної практики вихованок при єпархіальних жіночих училищах відкривались початкові школи різних типів (церковнопарафіяльні, недільні тощо). Після закінчення повного курсу

вихованки отримували право на звання домашніх учительок тих предметів, в яких показали хороші успіхи [52, с.261; 429, с.87; 507, с.137].

Поступово в єпархіальних жіночих училищ почали створюватися спеціальні сьомі педагогічні класи. Загальні засади їх функціонування визначалися синодальним Положенням про додатковий педагогічний клас при єпархіальних жіночих училищах. Навчальний курс додаткового класу тривав один рік, чи два, в залежності від наявних можливостей закладу. Однорічний курс призначався для підготовки вчительок в народних школах; курс другого року – вчительок для молодших класів єпархіальних жіночих училищ і церковно-учительських шкіл. Це фактично докорінно змінювало статус випускниці училища – вона отримувала можливість посідати посади учительки початкової школи і забезпечувати себе матеріально [499, с.49; 577, с.173].

Єпархіальні жіночі училища були напівзакритими навчальними закладами, де поряд з інтернатними вихованками навчались учениці, які проживали вдома. З кінця 60-х рр. XIX ст. до училищ приймалися не тільки діти духовенства. Згідно Статуту на проживання в училищі перевага надавалася сиротам місцевого духовенства, а також дітям бідних священно- і церковнослужителів, за визначенням ради, без внесення плати або зі внесенням зменшеної плати. Інші дівчата духовного та інших станів приймалися на проживання в училище з внесенням плати, проте іностановим була встановлена подвійна плата [52, с. 260; 507, с.137].

Основними джерелами утримання училищ були: збір з церков і монастирів, відрахування з коштів єпархіальних свічкових заводів, збори з доходів єпархіального духовенства, допомоги від єпархіального попечительства і, нарешті, плата за утримання в училищі дочок достатніх батьків духовного звання, а також плата за навчання і утримання всіх вихованок інших станів [52, с. 255; 380, с.202].

Відповідно до такої системи фінансування училищ будувалося і управління ними. Згідно Статуту училища знаходилися у віданні Святійшого

Синоду, під управлінням єпархіальних архієреїв, і ввірялися найближчому опікуванню місцевого духовенства. Єпархіальний архієрей відносно єпархіальних жіночих училищ користувався такою ж владою, яка була надана попечителям навчальних округів щодо гімназій та реальних училищ. Він, як «головний начальник училища», затверджував на посаді всіх службовців, давав приписи раді училища, приймав остаточні рішення по справах управління училищем. Другим рівнем управління були щорічні з'їзди єпархіального духовенства, які стали регулярно проводитися з середини 60-х рр. XIX ст. На них регіональне духовенство обговорювало стан справ церковно-освітнього сегменту, контролювало витрати коштів на освітні заклади тощо. Вони, зокрема, опікувалися вишукуванням коштів на утримання училищ; спостерігали за їх добробутом у частині господарській, навчальній та моральній; обирали з-поміж себе двох членів в училищні ради на трирічний термін; обирали та призначали начальницю училища; визначали платню їй і всім службовцям та ін. [52, с. 254; 380, с.202-203; 408, с.134; 429, с.87;].

Безпосереднє завідування покладалося на училищну раду, яка складалася з двох членів від духовенства, з яких старший головував у раді, начальниці і інспектора класів. Під час обговорення питань з навчальної частини на засідання ради запрошувалися, з правом голосу, викладачі, за винятком вчителів чистописання і співів. Оскільки віданню ради училища належали як навчальні, так і господарські справи, то коло її повноважень було набагато ширшим порівняно з педагогічною радою жіночої гімназії [52, с.255-256].

Начальниця училища обиралася з'їздом духовенства з осіб православного сповідання, відомих виборцям педагогічною досвідченістю і бездоганною поведінкою, і затверджувалася на посаді архієреєм. Начальниці ввірялося, головним чином, релігійно-моральне виховання дівчат. Вона якомога частіше мала відвідувати вихованок і спостерігати за ними при їх молитвах ранкових і вечірніх, в церкві під час богослужіння, під час їди, під час класних

та інших занять. Вона спостерігала, щоб точно дотримувались встановленого в училищі розподілу часу, щоб як викладачі, так і учениці своєчасно являлись до класу, щоб під час уроків зберігались суворі пристойність і порядок. Вона турбувалася, щоб вихованки мали пристойний одяг і взуття, чисте приміщення, просту, але здорову їжу, під час хвороби хороший догляд, під час прогулянок та ігор належний догляд [52, с. 256].

Начальниці, у виконанні її обов'язків в частині навчально-моральної, сприяли виховательки, які обиралися начальницею і призначалися за її пропозицією училищною радою з піврічним випробувальним терміном, після закінчення якого затверджувалися на посаді архіереєм. Знаходячись постійно при вихованках, вони спостерігали за їх поведінкою, навчали їх шитву і крію білизни та одягу, в'язанню і взагалі домашньому рукоділлю. Отримуючи жалування, вони користувалися від училища квартирою з опаленням і освітленням і столом, однаковим з вихованками [52, с. 257].

17 липня 1882 р. Олександром III була затверджена постанова Св. Синоду, яка змінювала існуючу організацію училищних рад і становище начальниць. Синод виходив з того, що призначення за обранням з'їздами духовенства ставить начальниць училища в залежність від коливань думок на з'їздах і слугує приводом до різного роду недоречних з боку з'їздів домагань, які підривають авторитет начальниць і обмежують їх настільки, що вони не можуть інколи розпоряджатися самими дріб'язковими витратами. Св. Синод знайшов такий порядок невідповідним ні цілям заснування училищ, які мають загальнодержавне значення, ні становищу осіб, які керують у цих училищах, і покликани слугувати не «окремому стану, а церкві і вітчизні». Унаслідок цього, визнавши необхідним, для користі навчально-виховної справи, дати управлінню училищами більшу твердість і самостійність відносно єпархіальних з'їздів духовенства, Синод запропонував змінити редакцію §§ 7, 17 і 27 Статуту єпархіальних жіночих училищ. Зокрема Рада мала складатись з голови, якого призначав преосвященний з числа найдостойніших осіб єпархіального духовенства, двох членів від духовенства, які обиралися на 3-річний термін,

начальниці і інспектора. Начальниця ж обиралася училищною радою і подавалася архієреєм з його висновком на затвердження Синоду [43, с.366-367; 60, с. 154-155].

Таким чином, у ході освітніх реформ 50-х – 70-х рр. XIX ст. відбулося становлення системи середньої жіночої освіти і були закладені основні засади організаційно-правового регулювання діяльності всіх трьох складових галузі: жіночих навчальних закладів відомства установ імператриці Марії, міністерства народної освіти, духовного відомства, а також приватних середніх жіночих навчальних закладів, які зберігали свій основний зміст до кінця досліджуваного періоду.

3.2 Динаміка розбудови жіночих гімназій і прогімназій краю у другій половині XIX – на початку XX ст.

У розвитку жіночих гімназій і прогімназій на Катеринославщині у досліджуваній період можна виділити декілька періодів. Перший період розпочався у 1859 р., коли дворянство губернії порушило питання про створення у губернському центрі жіночого середнього навчального закладу. Поштовхом став циркуляр міністра внутрішніх справ С.С. Ланського начальника губерній і губернським предводителям дворянства, в тому числі і катеринославським, який він розіслав після прийняття Положення про жіночі училища 1858 р. С.С. Ланської запрошував дворянство і міські стани жертвувати на жіночі училища і повідомляв, що міністерство готове сприяти цим училищам тимчасовими допомогами з доходів міст і приказів громадської опіки. У своєму зверненні він акцентував увагу на стурбованості царя Олександра II слабким розвитком жіночої освіти в країні [380, с.135; 628, с.1].

Дійсно до початку 60-х рр. XIX ст. в губернії не було жодного середнього жіночого навчального закладу. Взагалі стан з жіночою освітою був незадовільним. У 1865 р. з 22 846 жителів губернського міста письменними було лише 7 369, у тому

числі 2 315 жінок. У навчальних закладах навчалося 1 349 учнів, з них тільки 236 дівчат. Тому необхідність відкриття такого навчального закладу розуміли як дворянство і чиновники, так і представники середнього стану. Катеринославське дворянство, обговоривши питання, 21 вересня 1858 р. постановило виділити кошти на облаштування жіночого училища [415, с.163; 330, с.313; 628, с.2].

У витоків середньої жіночої освіти регіону стояли А.С. Понятовський і О.Я. Чернова (з 1891 р. – Риндовська). Колезький радник Андрій Степанович Понятовський, колишній вчитель латинської мови у місцевій духовній семінарії, а в 1829-1849 рр. – класичній гімназії, пожертвував під приміщення училища власний двоповерховий цегляний будинок на Троїцькій площі. Цей будинок мав вже значну освітню традицію: з 1830-х рр. у ньому розміщувався жіночий пансіон М.Д. Понятовської, вродженої Головкиної. Він вважався найкращим жіночим пансіоном Катеринослава і до нього привозили учениць не лише з губернії, але навіть із областей Військ Донського і Кубанського. Після смерті М.Д. Понятовської у жовтні 1854 р. пансіон було закрито. У заповіті А.С. Понятовського, складеному в 1861 р., зазначалося, що будинок передається «у вічну і повну власність дворянству Катеринославської губернії» для заснування училища. Він поставив ряд умов: по-перше, щоб будинок використовувався тільки для жіночого училища; по-друге, щоб в училищі завжди безкоштовно виховувалося 10 найбідніших дівчат, переважно з духовного стану [399; 447, с.43; 509, с.178; 582, с.148].

Після капітального ремонту, на який губернське дворянство у вересні 1862 р. асигнувало 31 282 крб., 30 серпня 1865 р. урочисто було відкрито жіноче училище першого розряду. У літературі традиційно відзначають, що училище було перетворене на гімназію відповідно до Положення про жіночі гімназії і прогімназії 1870 р. з наданням їй назви Маріїнської. Насправді статус гімназії і назва Маріїнської їй була надана відразу після відкриття височайшим повелінням «Про дарування жіночому училищу 1-го розряду, яке має відкритися в Катеринославі, найменування Катеринославської

жіночої Маріїнської гімназії» від 26 жовтня 1865 р. [113; 509, с.178; 582, с.149].

Губернським дворянством було створено опікунську раду під головуванням губернського предводителя дворянства М.Д. Милорадовича. Першою почесною попечителькою училища стала В.П. Котляревська, а начальницею нового училища була обрана 35-річна О.Я. Чернова, донька колишнього директора Катеринославської класичної гімназії Я.Я. Ковалевського. Вона обіймала цю посаду протягом наступних чотирьох десятиліть, майже до самої смерті у січні 1905 р. Училище відкрилося в складі перших 4-х класів, до яких було прийнято 64 учениці. Але свій остаточний статус гімназія набула в 1871 р. з відкриттям VIII додаткового класу [383, с.114; 415, с.165; 458, с.278; 509, с.177–178].

Навчання у Маріїнській гімназії було платним. Існувала певна диференціація. Так, у 1889 р. дівчата підготовчого класу сплачували 70 крб. на рік, перших трьох класів – 50 крб., інших – 60 крб. За додаткові дисципліни (танці, музика, малювання) гроші брали окремо. На початку ХХ ст. плата за навчання була підвищена. Звичайно, що навіть для сімей середнього достатку це були значні кошти. Вихід був знайдений у заснуванні стипендій для бідних, але талановитих дітей. Як зазначає професор В.С. Шандра, заснування іменних стипендій, з одного боку, свідчило про те, що громадськість стала досить активно перейматися питаннями освіти, а з іншого, ця нова практика витісняла ще недавно існуючу традицію – заповідати кошти духовним храмам [601, с.80].

У Маріїнській гімназії існувало 30 стипендій, які давали змогу дітям з бідних сімей навчатися безкоштовно. Крім 10 стипендій, встановлених від імені А.С. Понятовського, та 12 стипендій встановлених м. Катеринославом у 1866-1871 рр., існували: 1 стипендія – імені новоросійського генерал-губернатора графа П.Є. Коцебу – була встановлена від дворянства; 2 – імені Олександра II – на гроші, пожертвовані Г.П. Алексєєвим та М.С. Кох у розмірі 2 000 крб; 1 – імені дружини губернатора І.М. Дурново – за

підпискою всіх станів міста; 1 – імені М.С. Кох – встановлена радою гімназії; 2 – за духовним заповітом дочки дійсного статського радника Д.Т. Мізка – Н.Д. Мізко; 1 – імені дружини Д.Т. Мізка – Є.Г. Мізко [376, с.103-104; 383, с.115; 414, с.17; 458, с.278–279; 509, с.179; 582, с.149].

Певна частина учениць користувалася також допомогою «Товариства допомоги нужденним ученицям жіночої гімназії», ініціатором створення якого 26 серпня 1881 р. була О.Я. Чернова. Одна з її колишніх учениць згадувала: «Олександра Якимівна була люблячою матір'ю для своїх учениць. Вона постійно турбувалася про їх зручності і взагалі у всіх справах брала найбільш живу і діяльну участь. Більш за все вона турбувалася про тих учениць, які намагалися вибитися на шлях, і до яких не завжди схилялася примхлива доля» [313, с.42-43].

Дійсно, метою Товариства було визначено надання допомоги бідним шляхом звільнення від плати за навчання, надання форменого одягу та взуття, придбання підручників та посібників, допомога на лікування і т. д. Так, у 1902 р. Товариством було сплачено за навчання 45 учениць на суму 1 190 крб. Всього на сплату за право навчання було витрачено 2 489 крб. Постійним джерелом коштів Товариства були членські внески і відсотки з основного капіталу, але їх було надто мало для надання допомоги нужденним, якби вони не поповнювалися щедрими пожертвами деяких членів Товариства і доходами від різних заходів з благодійною метою, що влаштовувались членами правління [313, с.36; 330, с.314; 492].

Крім плати за навчання, джерелами прибутків гімназії була допомога від казни, дворян та губернського земства. Так, у 1894 р. на утримання гімназії поступило 24 163 крб., в тому числі 1 000 крб. допомоги від казни, 1 310 крб. з відсотків дворянського капіталу, які йшли на ремонт і страхування будинку, що був власністю дворянства. Губернське земство на підставі постанов губернських зборів від 31 жовтня 1870 р. та 21 жовтня 1875 р. щорічно надавало допомогу у розмірі 1 200 крб., яка витрачалася переважно на утримання VIII класу [141, с.19; 144, с.144; 145, с.136; 149, с.7].

Гімназія мала спеціальний капітал майже у 10 000 крб., що утворився за рахунок пожертв. Найбільші пожертви, переважно на облаштування приміщень, надійшли: від дворянства та губернського земства (на 1 серпня 1881 р. 19 100 крб.), від почесної попечительки М.С. Кох (з 1869 р. до 1887 р. більше 10 000 крб.), від міста Катеринослава (у 1874 р. 4 000 крб.), від колишньої почесної попечительки гімназії В.П. Котляревської (3 525 крб.), від дійсного статського радника Н.С. Риндовського (майже 1 000 крб.), від дійсного статського радника Г.П. Алексеева (500 крб.) та багато ін. [414, с.17; 509, с.178-179].

Таким чином, протягом першого періоду відбулося становлення Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії, яка успішно розвивалася завдяки підтримці катеринославського дворянства, губернського земства та громадськості.

На діяльність Маріїнської гімназії наклав свій відбиток початок другого періоду у розвитку жіночої освіти губернії, який характеризувався розширенням мережі жіночих навчальних закладів у повітових містах. У 1876 р. відкрилися прогімназії у Павлограді і Маріуполі, у 1878 р. – у Новомосковську, у 1879 р. – у Верхньодніпровську. Це дещо знизило приплив іногородніх учениць у молодші класи, але багато випускниць прогімназій бажало продовжити навчання у старших класах Катеринославської гімназії, тим більше, що вони мали право навчатися в ній без вступних екзаменів. У підсумку, як зазначала О.Я. Чернова, відкриття прогімназій в інших містах губернії в цілому ніяк «не вплинуло на чисельність учениць гімназії, оскільки з кожним роком число учениць, яке зростало, ясно доводило, що усвідомлення необхідності освіти для жінок глибоко проникло у всі верстви суспільства». Дійсно, станом на 1 січня 1887 р. при нормі 40 учениць, в I класі гімназії було 30 учениць, у II – 42, у III – 54, у IV – 69, у V – 66, у VI – 67, у VII – 54 і в VIII – 35, а разом 458 гімназисток [509, с.178-180; 300, с.323, 325, 326; 628, с.77-78].

Для того, щоб поліпшити ситуацію і прийняти на навчання максимально можливу кількість вихованок, у 1877-1879 рр. у перших чотирьох класах гімназії були відкриті паралельні відділення. Проте, брак вільних приміщень не давав можливості відкривати паралелі у старших класах. У зв'язку з цим, у квітні 1881 р. опікунська рада гімназії звернулася до Катеринославської міської думи з пропозицією відкрити в місті, замість існуючих паралельних відділень гімназії, жіночу прогімназію. Педагогічна рада мотивувала цю пропозицію тим, що в 1880-1881 навчальному році у V-й клас гімназії було прийнято 71 ученицю, при цьому значній частині бажаючих, випускницям Мелітопольської, Новомосковської і Павлоградської прогімназій, було відмовлено. Після тривалого обговорення міська дума у 1882 р. прийняла рішення про відкриття у 1883 р. міської жіночої прогімназії, яка з часом стала називатися Першою міською жіночою гімназією [579, с.1-2, 9; 628, с.78].

Проект відкриття прогімназії був затверджений попечителем округу 8 жовтня 1883 р. і протягом наступних двох тижнів опікунська рада та міська дума визначилися зі складом учителів, орендували приміщення і обладнали меблями класи. Почесною попечителькою прогімназії стала дружина полковника гвардії, донька М.С. Кох, Катерина Іванівна Мессарош, а начальницею – домашня наставниця Олександра Іванівна Вальяно [374, с.105; 414, с.19].

За результатами приймальних випробувань було прийнято 16 учениць: 4 в підготовчий клас і 12 – в I-й (протягом навчального року їх кількість зросла до 35). До 1886-1887 навчального року були відкриті усі чотири класи прогімназії і в червні 1887 р. відбувся перший випуск її вихованок, які перейшли в V-й клас Маріїнської гімназії. Така схема працювала до 1890 р., коли паралельне відділення в V класі Маріїнської гімназії було закрито через брак коштів та приміщення, а також необхідність утримання паралелей в інших класах. Тому, у 1891-1893 рр. у міській гімназії були відкриті V-VII

класи, а в 1897 р. і додатковий VIII клас [374, с.105; 414, с.19; 579, с.21-23, 27–31, 36].

У зв'язку з цим постійно зростала кількість учениць: у 1884 р. їх було – 92, у 1886 р. – 164, 1891 р. – 253, а на момент перетворення в гімназію у ній навчалось вже 335 учениць, у тому числі 218 – з міщан та 117 – з дворян і чиновників. Для порівняння: у 1896-1897 навчальному році у міській жіночій гімназії навчалось 376 учениць, а в Маріїнській – 414. Під час прийому до міської гімназії не існувало станової або релігійної дискримінації (у 1893 р. там навчалось 203 учениці православного, 127 іудейського та 5 караїмського віросповідання). Утримувалась гімназія думою на кошти міста, гроші, що надходили від учениць, благодійних внесків (особливо від К.І. Мессарош) і кошти, отримані від уроків танців. У середньому міські кошти склали 38% усіх надходжень, плата за навчання – 55%. Здібні учениці з малозабезпечених верств звільнялись від оплати за навчання, оскільки міське самоврядування визначило своїм завданням полегшити шлях до знань усім. Якщо у 1883 р. від оплати було звільнено лише чотири з 35 учениць, то на початку ХХ ст. за навчання не сплачувала майже одна п'ята вихованок [374, с.106; 414, с.19; 553, с.13; 579, с.36].

Водночас, як зазначалося, з 1876 р. розпочався процес відкриття жіночих гімназій і прогімназій у повітових містах. Першою була відкрита жіноча гімназія в Маріуполі. Ініціатором її створення був відомий громадський діяч, педагог, публіцист Ф.А. Хартахай. На початку 1875-1876 навчального року він за угодою з Маріупольською міською думою відкрив приватні чоловіче і жіноче «училища II розряду з курсом прогімназій». Височайшим повелінням від 27 січня 1876 р. було дано дозвіл на відкриття в місті повної жіночої гімназії, яка відкрилася 16 вересня того ж року у складі одного підготовчого й трьох основних класів. Начальницею гімназії понад чверть століття була О.О. Генглез, запрошена на посаду Ф.А. Хартахаем. У наступні роки щорічно відкривалося по одному класу, а в 1891 р. був відкритий VIII педагогічний клас. У 1894 р. відкрилось молодше відділення

підготовчого класу для практичних занять переважно учениць VIII класу. У 1880 р., на клопотання міської думи, гімназії було надано найменування Маріїнської на честь 25-річчя царювання Олександра II та імператриці Марії Олександрівни [185, с.4; 332, с.37-38; 341, с.5-9].

На 1 січня 1900 р. гімназія складалася з 12 класів: старшого і молодшого підготовчих, 7 основних, 2 паралельних і VIII педагогічного. Якщо у рік відкриття, 1876, до гімназії було прийнято 129 учениць, то у 1885 р. їх число зросло до 162, у 1895 р. – до 268, у 1897 р. – до 358, у 1899 р. – до 463, а на початку XX ст. до 647 осіб, тобто за чверть століття збільшилась у 5 разів. Основним джерелом утримання гімназії, як і інших жіночих гімназій, була плата за навчання. Так, у 1899 р. вона становила 16 247 крб., міська дума виділила 8 736 крб. і субсидія державного казначейства становила 900 крб. Крім того, відповідно до постанови губернських земських зборів від 10 грудня 1887 р. гімназії щорічно виділялося 300 крб. допомоги [146, с.87; 185, с.4, 7, 22-23; 332, с.40-41].

У тому ж 1876 р. з ініціативи міської думи була заснована Павлоградська жіноча прогімназія спочатку у складі двох основних і підготовчого класів. Протягом 1897-1899 рр. відкрились V-VII і в 1900 р. – VIII клас. З 1898 р. губернські земські збори своєю постановою від 12 грудня 1897 р. у зв'язку з перетворенням прогімназії на гімназію і відкриттям VI і VII класів почали щорічно виділяти по 100 крб. допомоги на кожний клас [146, с.89; 148, с.12].

За клопотанням міста у 1878 р. відкрилась жіноча прогімназія у м. Новомосковську. Спочатку вона утримувалася за кошти міста, яке зокрема сплачувало 600 крб. оренди за будинок, допомогу від уряду і за рахунок плати за навчання. Слід зазначити, що опікунська рада і міська дума встановили досить помірковану плату за навчання: у підготовчому класі вона становила у 1887 р. 20 крб., а в інших по 25 крб., але зазвичай від 20 до 25% учениць звільнялися від плати. З 1886 р. допомогу у розмірі 500 крб. на рік почало надавати і Новомосковське повітове земство. У 1887 р. кошторис

прогімназії становив 4 382 крб., з яких 2 101 крб. складала допомога міста, 1 381 крб. – плата за навчання і по 500 крб. – державна субсидія та допомога земства. На ці кошти утримувалися 4 основні класи і підготовчий клас з двома відділеннями, в яких у 1887-1888 навчальному році навчалось 70 учениць. Серед 70 вихованок Новомосковської жіночої прогімназії було 27 дочок дворян, 5 – духовенства, 36 – купців і міщан, 1 – селян і 1 – донька іноземця. За перші 10 років існування прогімназію закінчило 76 учениць. Прогімназія розміщувалася у приватному будинку купчихи М. Труховської, який після її смерті згідно заповіту батька перейшов у власність міста на користь прогімназії [151, с.291, 292, 295; 152, с.369, 370].

Наступною за часом відкриття була Верхньодніпровська жіноча прогімназія, заснована у вересні 1879 р. у складі 2 основних і 1 підготовчого класів. Спочатку Верхньодніпровське земство придбало для неї старе пристосоване приміщення, але незабаром вона отримала двоповерхову цегляну будівлю, яка мала 12 класних кімнат. У рік відкриття в прогімназії навчалось 78 учениць, протягом перших чотирьох років вона перетворилася на чотирикласну жіночу прогімназію і кількість учениць зросла до 95. Варто відзначити, що порівняно з іншими повітовими прогімназіями у Верхньодніпровській була дуже висока питома вага дітей дворян – 33,6% (32 учениці), дітей міських станів було 56,8% (54), набагато менше становили діти духовенства – 5,2% (5) і селян – 4,2% (4). Основним джерелом утримання прогімназії була плата за навчання, хоча вона була відносно невеликою (у підготовчому класі 10 крб., у I – 15, у II – 20, у III – 25 і IV – 30 крб.), але у 1882-1883 навчальному році вона склала 2 047 крб. із загальної суми доходів 4 794 крб., або 42,7%, 1 637 крб. поступило від міста і земства і 964 крб. з державного казначейства [79, с.47; 137, с.299-300; 398; 416, с.174].

У 1883 р. рішення про заснування у місті чотирикласної жіночої прогімназії ухвалила Бахмутська міська дума. Вона відкрилась у вересні 1884 р. і отримала ім'я великої княгині Марії Павлівни. У 1892-1893 р. у ній відкрилися V і VI класи, а з 1896-1897 навчального року вона стала

восьмикласною гімназією. Відповідно зросла і кількість учениць: зі 129 до 270 дівчат наприкінці XIX ст. і до 434 у грудні 1908 р. [453, с.80; 588, с.26; 613, с.60].

У 16-тисячному Олександрівську до середини 90-х рр. XIX ст. діяло лише одне приватне жіноче училище другого розряду П.Є. Дьоміної. У 1895 р. вона подала клопотання про перетворення училища на жіночу прогімназію, яке міська дума підтримала, проте попечитель Одеського навчального округу його відхилив. Наступного року міський голова З.М. Махно вніс на розгляд міської думи пропозицію про заснування міської жіночої чотирикласної прогімназії, яка була офіційно відкрита 21 вересня 1897 р. Вона відкрилася спочатку у складі перших трьох класів, але з 1899-1900 навчального року попечитель Одеського навчального округу дозволив відкрити V клас і перетворити її в повну гімназію з щорічним відкриттям по одному класу. У 1901 р. Олександрівська міська жіноча гімназія стала семикласною, а в 1902 р. у ній відкрився VIII додатковий клас [6, ф.4, оп.1, спр.65, арк.7; 9, ф.24, оп.1, спр.104, арк.80-80 зв.; 135, с.2-3, 7-9; 402, с.82; 407; 435, с.184-185; 518, с.147-148].

Якщо у рік відкриття, у 1897 р., у прогімназії навчалось 117 учениць, у 1899 р. – 141, у 1900 р. – 178, то в 1901 р. – 222 учениці, а в 1902 р. – 264. Тому вже на початку 1899 р. міська дума вперше розглянула питання про побудову для гімназії власного приміщення. З цією метою в 1900 р. була створена будівельна комісія, яка вирішувала всі поточні питання, що стосувалися будівництва: приймання будівельних матеріалів, огляд проведених робіт, координація діяльності будівельників тощо. У вересні 1902 р. будівництво було завершено і гімназія перейшла у своє власне двоповерхове приміщення. Для фінансування будівництва міська дума отримала дозвіл міністерства внутрішніх справ на позику у Харківському земельному банку 100 тис. крб. під заставу на 37,5 років 1 500 дес. міської землі зі щорічною виплатою 6 тис. крб. на погашення боргів і відсотків. Допомогу у розмірі 5 000 крб. виділили Олександрівські повітові земські

збори. Загальна вартість навчального корпусу (земля і будівлі) становила понад 657 тис. крб. [6, ф.4, оп.1, спр.65, арк.7; 135, с.12, 13, 16, 18, 78; 435, с.185; 581; 593, с.17].

У цілому, на кінець XIX ст. в губернії функціонувало 6 міністерських гімназій (Катеринославська Маріїнська, Катеринославська міська, Верхньодніпровська, Маріупольська Маріїнська, Бахмутська, Павлоградська) і 2 жіночі прогімназії (Олександрівська, Новомосковська), тобто жіночих середніх навчальних закладів не мав лише Слов'яносербській повіт.

Третій період (1901-1917 рр.) у розвитку середньої жіночої освіти губернії позначився бурхливим розвитком жіночих навчальних закладів, особливо приватних, їх створенням не лише у губернському і повітових центрах, але й у багатьох промислових містах і селищах.

На початку XX ст. продовжувала активно розвиватися Катеринославська Маріїнська гімназія. Якщо у рік відкриття у 1865 р. до неї було прийнято 64 вихованки, то на 1 січня 1902 р. в гімназії навчалось 466 учениць, а на 1 січня 1906 р. 584 учениці [147, с.8; 414, с.23].

Катеринославське дворянство завжди стежило за діяльністю свого дітища – Маріїнської гімназії і бажало перетворити її на закритий навчальний заклад для дітей дворян. Тим більше, що традиційно їх питома вага в гімназії була великою і становила біля половини учениць. Так, у 1902 р. серед 466 гімназисток навчалися 221 дочка дворян і чиновників (47,4%), а в 1906 р. їх налічувалося 374 (46,9%) з 584. Уперше питання про перетворення гімназії було поставлено у 1889 р., коли на XXIV чергових (грудень 1889 р.) Катеринославських губернських земських зборах гласний О.М. Поль висловив ідею про те, аби клопотатися перед урядом щодо надання Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії статусу дворянської, без права допуску до неї осіб, які не мали дворянського статусу, особливо це стосувалося євреїв. Натомість він пропонував зробити всестановою міську прогімназію [147, с.8; 447, с.44-45; 579, с.62].

Але дане питання катеринославському дворянству вдалося вирішити майже через чверть століття. У 1911 р., напередодні 300-річчя Дому Романових, було вирішено знову порушити клопотання про перетворення гімназії, перейменування її в Романівську зі створенням при ній гуртожитку для дворянських дітей. Перетворення гімназії полягало в спробі відновити її елітарний, суто дворянський характер. У січні того ж року на дворянському зібранні в Потьомкінському палаці виступив предводитель губернського дворянства кн. М.П. Урусов. Він нагадав, що в цю гімназію, створену виключно на кошти дворян, до цих пір приймалися діти всіх станів. Тепер же, на думку князя, коли в місті вже було кілька повних жіночих гімназій, у всестановості Маріїнської гімназії не було потреби. Клопотання дворянства було задоволено урядом і гімназія отримала нову офіційну назву – Катеринославська Маріїнська дворянська в пам'ять 300-річчя царювання Дому Романових жіноча гімназія. Гімназія на початку ХХ ст. змінила і своє підпорядкування, перейшовши у відання відомства установ імператриці Марії [294, с.141; 299, с.83; 626, с.14].

На початку ХХ ст. відбулася і певна модернізація Маріїнської гімназії: у 1902-1903 рр. відбувся капітальний ремонт приміщень і добудовано новий корпус. Це відразу дало можливість збільшити кількість учениць. У 1904 р. в розпорядженні гімназисток налічувалось 13 великих класних кімнат. Нове приміщення гімназії розраховувалося на сім основних класів, підготовчий, VIII додатковий та чотири паралельних у IV, V, VI і VII класах. Крім того, при гімназії з лютого 1896 р. діяв безкоштовний клас для бідних дівчат для практичних занять учениць VIII класу [147, с.7; 414, с.23; 582, с.150-151].

Дворянське співтовариство також постановило заснувати гуртожиток при гімназії. Його відкрили 12 листопада 1912 р. і назвали пансіоном в пам'ять 300-річчя царювання династії Романових. Приміщення було порівняно невелике, тому в 1914 р. його збільшили завдяки зведенню кам'яного двоповерхового корпусу, в якому розміщувалося 40 вихованок. На утримання пансіону катеринославське дворянство в середньому витратило зі

своїх сум 6 тис. крб. Утримання ж однієї пансіонерки протягом навчального півріччя становило трохи менше 140 крб. У рік відкриття пансіону до нього було прийнято 6 вихованок, з яких безкоштовно – 5. У 1913 р. їх кількість виросла до 19 при 14 безкоштовних. У 1914 р. своєкоштных учениць було 15 і безкоштовних – 18, у 1915 р. – 19 своєкоштных і 19 безкоштовних і в 1916 р. – 25 своєкоштных і 17 безкоштовних вихованок. Плата за кожну пансіонерку до 1916 р. становила від 30 до 40 крб. З 66 вихованок, що знаходилися перед революцією у пансіоні, 34 належали до катеринославських дворян, 22 – дочки особистих дворян, чиновників і священників і 10 – інших станів [496, с.140-141; 513, 4 березня 2005 р.].

Але, дійсно, як зазначає краєзнавець В.С. Старостін, справа залежить від людини, яка її робить. З відходом від керівництва О.Я. Риндовської Маріїнка потроху втрачає свій демократизм, а з 1912 р., перейменована у дворянську жіночу гімназію, взагалі стає закладом елітарним [582, с.150-151].

Тривав процес подальшого розширення Катеринославської міської жіночої гімназії, яка до свого 25-річного ювілею у 1908 р. прийшла з 511 ученицями. Велика кількість учнів у класах обумовила відкриття у 1900-1907 рр. паралельних відділень при основних класах. І всеодно класи були переповнені, часто перевищуючи прийняту норму на 20 осіб і більше. Тому гімназія не могла прийняти всіх бажаючих. Так, у 1900 р. було прийнято до гімназії 85 учениць, або лише 50,89% бажаючих, у 1901 р. – 123 (55,9%), 1902 р. – 101 (42,61%), 1903 р. – 111 (40,6%), 1904 р. – 79 (35,4%), 1905 р. – 103 (41,8%), 1906 р. – 131 (44,5%), 1907 – 118 (45,7%) [579, с. 31-32, 35, 40, 116].

Однією з основних причин була проблема належного приміщення гімназії. Постійне зростання числа учениць змушувало навчальний заклад чотири рази змінювати своє розташування, а це потребувало кожного разу пошуку нового приміщення, ведення переговорів з домовласниками і узгодження питання з міською думою, обладнання орендованих приміщень, їх добудову і розширення. Хоча опікунська рада вперше поставила перед міською думою питання про забезпечення гімназії власним приміщенням ще в

лютому 1884 р., його вона отримала лише у 1908 р., коли переїхала у побудований містом двоповерховий, з двома боковими крилами, цегляний будинок у класичному стилі на Соборній площі вартістю 150 тис. крб. У той же час за 25 років на оренду приміщень гімназією було витрачено майже 82,5 тис. крб. [376, с.105; 486, с.42; 579, с.54-55, 63].

Кошти на розвиток гімназії черпалися з різних джерел. Одним з основних джерел традиційно була плата за навчання. При відкритті гімназії вона була встановлена в такому розмірі: у підготовчому класі – 25 крб. на рік; у наступних класах – 35 крб. за обов'язкові предмети (з 1883 р. – 38 крб.), і 7 крб. 50 коп. за вивчення нової мови. У 1907 р. плата за навчання була підвищена: за навчання у підготовчому класі – до 35 крб., а в наступних класах – до 50 крб. і у VIII класі – до 80 крб. на рік. Хоча, слід відзначити, що дійсна вартість навчання значно перевищувала встановлену плату: у 1907 р. навчання однієї учениці вартувало в середньому 81 крб. 82 коп. [579, с.68-71].

З самого початку існування гімназії опікунська рада постановила звільняти від плати за навчання 10% зі всієї наявної кількості учнів. Проте, у 1907 р. за пропозицією міської думи було прийнято рішення про звільнення від плати лише дітей викладачів гімназії. Що стосується інших, то значна частина учениць звільнялося від плати за навчання, зовсім або від її частини, за рахунок пожертвуваних коштів, виручених грошей від благодійних лотерей, ялинок, від продажу рукоділля тощо. Декілька учениць звільнялося від плати і отримували допомогу в якості стипендіаток. Ця кількість іноді доходила до третини і більше від числа тих, що вчилися [579, с.72-75].

Але плата за навчання, складаючи максимум 60% надходжень, не покривала усіх витрат на утримання гімназії. До 30-40% становила допомога міста і 5-10% надходило від пожертвувань на користь гімназії та нерегулярних доходів (від благодійних вечорів, ялинок та ін.). Окрім пожертвувань грошима, були пожертвування і речами, переважно книгами і предметами наочного навчання: колекціями мінералів, рослин, комах, яєць і чучел птахів і дрібних четвероногих, картинами тощо. Велику допомогу надавали приватні особи,

Катеринославське повітове земство, Товариство взаємного кредиту Катеринославського губернського земства, Товариство франко-російських майстерень та Англійський клуб [579, с.76, 80].

Унаслідок постійної фінансової підтримки міська жіноча гімназія мала досить значні фундаментальну та учнівську бібліотеки. При відкритті гімназії, опікунська рада визначала витрати на навчальні посібники у розмірі 100 крб. щорічно. У підсумку на 1 січня 1908 р. у фундаментальній бібліотеці знаходилося 2 715 томів 1 547 назв, а в учнівській – 3 004 томи 1 995 назв. Неабияке значення надавалося й створенню предметних кабінетів. Так, гімназистки могли здобувати знання в добре облаштованому фізичному кабінеті, де налічувалось 378 приладів, а також у кабінеті природничих наук, в якому розміщувалось 542 предмети. Гімназія мала також достатнє число інших навчальних посібників – 1 914 предметів. Загальна вартість навчально-допоміжних посібників становила майже 15 тис. крб. [579, с.83-84].

Гімназія відчиняла свої двері для дітей різного релігійного та соціального походження. Так, на 1 січня 1908 р. православні гімназистки складали 73,38% із 511 учениць, на другому місці йшли гімназистки іудейського віросповідання – 19,37%. Цікаві зміни відбувалися в соціальному складі гімназисток. Наприклад, чисельність учениць селянського стану збільшилася з 6,25% в 1902 р. до 13,11% в 1908 р., тобто більш ніж удвічі. Кількість гімназисток дворянського і чиновницького походження, навпаки, скоротилась з 38,07% у 1901 р. до 23,28% у 1908 р. Щодо інших соціальних груп, то 3,52% учениць були дітьми духовенства, 10,17% – дітьми купців 1-ї гільдії і почесних громадян, 46,38% – міщан, купців 2-ї гільдії і ремісників, 0,78% – казаків, 2,54% – інших станів. Тобто, головний контингент гімназії складали діти міщан і ремісників, діти малозабезпечених верств міського населення [579, с.120, 122].

Переповненість 1-ї жіночої гімназії, неможливість прийняти до неї всіх бажаючих зумовили рішення міської думи про відкриття у 1908 р. 2-ї міської жіночої гімназії, до якої перейшли паралельні відділення у підготовчому та 1-

му класах. Наступного року місто прийняло рішення відкрити й третю міську жіночу гімназію. Вона розмістилася у власному триповерховому будинку на вулиці Московській (нині вул. Володимира Мономаха). Будівля була зведена на кошти місцевої дворянки Ю.Й. Нестелей, ім'я якої Катеринославська міська дума присвоїла гімназії [19, ф. 42, оп.35, спр. 1816, арк.24; 414, с.26; 579, с.32].

Гімназія ім. Ю.Й. Нестелей мала солідну опікунську раду на чолі з статським радником Є.А. Івановим. До її складу входили голова міської думи І.В. Способний, директор відділення Державного банку О.М. Беляєв, архітектори Д.С. Скоробогатов і Г.І. Панафутін та ін. Почесною попечителькою гімназії стала кн. В.Г. Урусова – дружина катеринославського губернського предводителя дворянства. У 1915-1916 навчальному році гімназія налічувала вісім основних класів, два підготовчих і один паралельний перший клас, де навчалася 501 учениця [414, с.26-27; 620].

У цілому на кінець досліджуваного періоду у Катеринославі діяли: Маріїнська, 1, 2 та 3 міські жіночі гімназії та Катеринославська семикласна жіноча гімназія Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни, відкрита 10 жовтня 1916 р. У цій гімназії здобували освіту 259 учениць. Крім того, на початку ХХ ст. у Катеринославі відкрилося також 8 приватних жіночих гімназій: жіноча гімназія О.Г. Петрової (1904), жіноча гімназія Н.Е. Біттнер (1905), жіноча гімназія С.І. Степанової (1905), жіноча гімназія Н.М. Тіблен (1906), жіноча (єврейська) гімназія П.Л. Іоффе (1907), жіноча гімназія Р.Ф. Ващук (1907), жіноча єврейська гімназія С.М. Юдкович (1909), жіноча гімназія Н.Г. Бутович та приватний середній жіночий навчальний заклад (за програмою чоловічої гімназії), заснований І.Ф. Вертоградовим [294, с.141-144, 147-151; 343; 575, с.298].

Дві жіночі гімназії були засновані і в населених пунктах Катеринославського повіту: Нікопольська жіноча гімназія М.А. Стіфель і Кам'янська жіноча гімназія А.О. Мороз. Приватне училище А.О. Мороз, яке мало підготовчий і чотири основних класи, було відкрите у Кам'янському ще у 1898 р. Його навчальна програма відповідала програмі прогімназій, але

через нестачу коштів прогімназія змогла відкритися лише у 1906-1907 навчальному році. У наступні роки вона перетворилася на повну гімназію. У 1910 р. в ній навчалось вже 248 учениць. Значну допомогу гімназії надавало Кам'янське товариство прихильників жіночої освіти, створене у 1907 р., у тому числі й щодо побудови приміщення гімназії [4, ф.1684, оп.2; 294, с.222; 485, с.282-284; 396; 622, с.135].

Розширювала масштаби підготовки і Олександрівська міська жіноча гімназія. Хоча в гімназії було досить висока плата за навчання, яка в 1906 р. становила: в I-V класах – 60 крб., у VI-VII – 75 крб., у VIII – 85 крб. за рік, а в 1916 р. вона в підготовчому класі зросла до 40 крб. і в VIII – до 100 крб., ще більше вона зросла в 1917 р.: у підготовчому до 80 крб., I-V класах – 100 крб., у VI-VII – до 120 крб., у VIII – до 150 крб., але, незважаючи на це, в гімназії існував великий конкурс кандидатів на прийом. Наприклад, у 1904 р. зі 125 тих, хто складав вступні іспити, через брак вільних місць були прийняті до I класу тільки 48 осіб. Це викликало незадоволення містян, оскільки навіть при пріоритетному зарахуванні дітей місцевих громадян, далеко не всі бажаючі могли влаштувати їх у гімназію. Тому, починаючи з 1905 р., питання про відкриття паралельних класів активно обговорювалося в гімназійному середовищі, зокрема на зустрічах Олександрівської міської училищної комісії і голови педагогічної ради. З дозволу попечителя Одеського навчального округу вони були відкриті у 1905 р. [6, ф.4, оп.1, спр.52, арк.191; 7, ф.4, оп.1, спр. 65, арк. 38-38 зв.; 435, с.188-190, 193].

У 1906 р в Олександрівській жіночій гімназії навчалось 428 учениць, у 1914 р. – 470, а в 1916 р. – 598. Наповнюваність класів становила від 35 до 49 осіб. Була створена хороша матеріальна база. Так, в 1916 р. в фундаментальній бібліотеці зберігалася книги 1 251 назв у 2 608 томах, в учнівській – відповідно 1 861 і 3 335; у фізичному кабінеті – 457 приладів та інструментів, у кабінеті природничих наук – 106 посібників з зоології, ботаніки, мінералогії. Кабінет інших посібників був добре забезпечений

географічними та історичними картами, глобусами і атласами [6, ф.4, оп.1, спр. 52, арк. 30; 7, ф.4, оп.1, спр.65, арк.32зв., 34; 435, с.194; 548].

У 1910 р. в Олександрівську відчинила двері і приватна жіноча гімназія Т.Г. Павленко, наступного року міська управа виділила їй ділянку землі у безоплатне користування для побудови приміщення гімназії. Восени 1916 р. в ній навчалося 687 учениць. До кінця досліджуваного періоду у місті відкрилися ще 2 гімназії: Олександрівська приватна жіноча гімназія М.В. Геккер та приватна жіноча гімназія Л.Г. Бартелінг. У 1917 р. в Олександрівському повіті були відкриті 3 гімназії: 2 гімназії товариства «Просвіта» (змішана гімназія неподалік від залізничної станції Попасна та Гуляйпільська жіноча гімназія), а також Гуляйпільська гімназія з правами для учнів обох статей М.П. Мороховської. У Гуляйпільській жіночій гімназії у 1917-1918 навчальному році у підготовчому та I-V класах навчалися 194 гімназистки, переважно вихідці з міщан (66) та селян (94) [12, ф.24, оп.1, спр.315, арк.25; 433, с.12, 86, 88; 455, с.12, 18; 299, с.117; 615, с.138].

Розширювалася мережа жіночих середніх навчальних закладів і в інших містах губернії. Так, у Маріуполі, поряд з Маріїнською жіночою гімназією, в якій на 1 січня 1902 р. у 15 класах: 3 підготовчих (основний і паралельний і 1 молодший), 7 основних, 4 паралельних і VIII додатковому навчалося 543 учениці і яка, як і Катеринославська, перейшла у відання ВУІМ, з ініціативи приватних осіб було відкрито кілька початкових училищ, згодом перетворених на середні навчальні заклади. З 1 жовтня 1905 р. почала працювати жіноча гімназія В.Є. Остославської у складі чотирьох основних класів і підготовчого з двома відділеннями, в яких навчалося 388 учениць. 7 січня 1910 р. жіноче училище другого розряду відкрила Н.С. Дарій. Через два роки воно отримало статус прогімназії, пізніше – гімназії. Перший випуск гімназисток відбувся в 1916 р. [147, с.13; 332, с.42; 453, с.81; 616, с.175-176].

У Павлограді у 1909 р. також було засновано приватне жіноче семикласне училище першого розряду з програмою жіночих гімназій фон Дерфельден, оскільки міська жіноча гімназія, в якій на початку ХХ ст.

навчалось понад 400 дівчат, не в змозі була прийняти на навчання всіх бажаючих. Пізніше училище було перетворене у приватну жіночу гімназію Є.О. Машкевич, а потім у 2-гу міську жіночу гімназію. У Синельниковому Павлоградського повіту у 1912 р. була відкрита жіноча прогімназія, проте її за вимогою місцевих торговців через рік реорганізували в комерційне училище [4, ф.1684, оп.2; 147, с.11; 294, с.852; 342, с.120; 416, с.728; 299, с.180-181].

Розвиток промисловості у Донбасі обумовив заснування нових населених пунктів, зростання чисельності населення і, як наслідок, зростання запиту на жіночу середню освіту у Бахмутському повіті. Так, у Бахмутській жіночій гімназії імені великої княгині Марії Павлівни у 1899 р. навчалось 270 дівчат, а в 1905 р. число гімназисток майже подвоїлося (522 учениці), у деяких класах їх кількість доходила, згідно звіту міської управи за 1905 р., до 70 дівчат. Тому 4 вересня 1906 р. розпочала свою роботу друга жіноча гімназія імені Катерини II, в якій почало навчатися 98 учениць, у 1908 р. їх кількість зросла до 234. Допомогу гімназіям надавала не тільки міська дума, але й повітове земство, яке скажімо, у 1912 р. першій гімназії надало допомогу у розмірі 1 тис. крб., а другій – 2 тис., крім того відстрочило сплату боргу, що числився за 2-ю гімназією в сумі 20 тис. крб. При земстві існував Фонд допомоги учням гімназій, який формувався за рахунок різних джерел. Так, лотерея, проведена у жовтні 1909 р. у Народному домі, наприклад, дала відразу 9,3 тис. крб. [558, с.41; 453, с.80; 588, с.26-27; 613, с.60].

У 1906 і 1907 рр. у селищі Юзівка (сучасний Донецьк) Бахмутського повіту відкрилися дві приватні жіночі прогімназії М.М. Левицької і С.К. Ромм. Прогімназія М.М. Левицької була відкрита 3 липня 1906 р. Відповідно до розпорядження міністерства народної освіти від 15 червня 1911 р. вона була реорганізована у гімназію, в якій у наступні роки були відкриті старші класи, в тому числі і VIII-й. У зв'язку з конфліктом між засновницею гімназії та викладачами і учнями, М.М. Левицька була відсторонена від посади, гімназія з 1 липня 1917 р. перейшла у відання Юзівської міської думи. Зміна господаря позитивно вплинула на роботу

цього закладу: якщо до перетворення в ній навчалось 311 учениць, то після цього їх кількість збільшилася до 581. У 1917 р. в I-III класах були введені програми чоловічої гімназії, в інших класах навчання велося за програмами жіночих гімназій [475, с.30; 589, с.137-138; 615, с.138; 616, с.175; 353, с.49].

Прогімназія С.К. Ромм відкрилася у серпні 1907 р., спочатку вона розташовувалася в пристосованому приміщенні, а в 1913 р Новоросійське товариство Дж. Юза надало в довгострокову оренду ділянку землі для зведення будівлі гімназії. У 1908 р. були відкриті три старші класи, фізичний кабінет, а 8 жовтня 1909 р. – паралельні I та II класи. У 1911 р. прогімназія була перетворена в Юзівську приватну жіночу гімназію. У зв'язку із заміжжям засновниці гімназії від 24 жовтня 1912 р. вона стала іменуватися приватною жіночою гімназією С.К. Гаргер. Наприкінці 1917 р. гімназія мала сім основних, VIII додатковий, п'ять паралельних і два підготовчих класи, в яких навчалось 729 дітей [589, с.138; 616, с.176].

У 1916 р. у Бахмутському повіті відкрилися ще два навчальних заклади: приватна жіноча гімназія у м. Єнакієвому, яку утримували на власні кошти мешканці міста, та чотирьохкласна змішана прогімназія товариства «Просвіта» з підготовчим класом у Дебальцевому, яка пізніше отримала статус приватної восьмикласної гімназії [616, с.176-177].

На початку ХХ ст. найменше жіночих середніх навчальних закладів діяло в Верхньодніпровському, Новомосковському і Слов'яносербському повітах. Причини цього в кожному повіті були різними. Верхньодніпровський повіт був найменшим за чисельністю населення повітом губернії, а в самому повітовому центрі за даними 1895 р. мешкав 7 671 житель. Тому, в принципі, освітні потреби задовольняла одна Верхньодніпровська жіноча гімназія. Приблизно аналогічна ситуація була і в Новомосковському повіті. Що стосується Слов'яносербського повіту, то там процес відкриття середніх жіночих навчальних закладів розпочався набагато пізніше, ніж в інших повітах: у повітовому центрі – Луганську – перша приватна жіноча прогімназія Р.Н. Воскресенської розпочала свою роботу лише у 1905 р. Пізніше в ній

відбулася зміна власника і гімназію очолила К.К. Локтюшова. У 1911 р. відкрилась друга приватна жіноча прогімназія К.П. Чвалинської. У Слов'яносербському повіті проявилася тенденція, характерна для інших повітів губернії: активна діяльність товариства «Просвіта», яке заснувало у 1912 р. жіночу прогімназію у с. Лисичанську [378, с.33-35; 404; 589, с.138; 590, с.9; 615, с.138; 616, с.175-176].

Отже, протягом досліджуваного періода середня жіноча освіта на Катеринославщині зробила значний крок уперед. Особливо слід відзначити період 1901-1917 рр., коли чисельність жіночих гімназій і прогімназій порівняно з кінцем ХІХ ст. зросла у шість разів. Слід зазначити, що за темпами розвитку жіноча освіта випереджала чоловічу. Як наслідок, у середніх навчальних закладах жінок навчалось більше, ніж чоловіків. Якщо по імперії загалом їх вчилосся майже на 5% більше, то у Катеринославській губернії – на 8% [443, с.100].

3.3. Становлення та розвиток єпархіальних жіночих училищ на Катеринославщині.

Хоча жіночі училища духовного відомства почали відкриватися в країні з 40-х рр. ХІХ ст., але в Катеринославській єпархії вони до 60-х рр. не були створені. Ініціатива заснування такого училища належала єпископу Платону (Троєпольському), який прийняв єпархію у 1864 р. Наставник духовної семінарії М.І Нікольський у промові 21 листопада 1876 р., присвяченій пам'яті Платона, відзначав: «Платону безроздільно належить думка про заснування жіночого духовного училища. Всі клопоти і всі перші турботи по його облаштуванню і утриманню його виніс на своїх плечах... Він закликав учителів до роботи в училищі, вони працювали кілька років, не отримуючи ні копійки винагороди» [250, с. 370, 372].

Училище відкрилось 1 жовтня 1866 р., воно було трикласним з дворічним курсом у кожному класі. Перший набір становив 40 дівчат, а в

1872-1873 навчальному році в училищі навчалось 104 вихованки, зокрема у I класі – 47, у II-му – 28 і в III класі – 29. Член Навчального комітету при Св. Синоді дійсний статський радник П.І. Нечаєв, який ревізував училище у 1899-1900 навчальному році, у своєму звіті зазначав, що училище добре розвивається і «число учнів швидко зростає». Дійсно, до 1879 р. кількість вихованок збільшилась до 224, у 1889 р. – до 317, у 1896 р. – до 391, у рік ревізії – до 431, а до 1901 р. – до 456. Максимуму кількість вихованок в училищі досягла в 1909-1910 навчальному році, коли вона становила 618 учениць. Така динаміка пояснюється, по-перше, перетворенням училища у 1875 р. на шестикласне, а по-друге, відкриттям у подальшому спочатку підготовчого класу, а на початку XX ст. VII додаткового класу [79, с.46; 84, с.76; 190, с.240; 160, с.24; 162, с.483; 164, с.21; 300, с.329; 509, с.201].

У 1910-х рр. число учениць в училищі почало зменшуватися: до 301 у 1912-1913 навчальному році і до 266 – у наступному, 1913-1914 навчальному році. Основна причина такого зменшення полягала у відкритті у 1910 р. у Маріуполі другого в губернії єпархіального жіночого училища [168, с.7; 169, с.7].

Згідно з рішенням XXIX єпархіального з'їзду духовенства за Катеринославським училищем залишилися м. Катеринослав і Катеринославський повіт, Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський і 1-й округ Олександрівського повітів, а до Маріупольського училища відійшли Бахмутський, Маріупольський, Слов'яносербський повіти, м. Ростов і його округ, 2-й і 3-й округи Олександрівського повіту. У зв'язку з цим, у 1910 р. в підготовчі класи Маріупольського училища з Катеринослава було переведено 50 дівчат: 23 з них перебували на церковному утриманні, 35 – своєкоштных [132, с.12; 490, с.224].

Єпархіальні жіночі училища були всестановими навчальними закладами, хоча традиційно дочки священно- і церковнослужителів становили абсолютну більшість вихованок. Скажімо, у 1882-1883 навчальному році з 236 учениць Катеринославського училища до духовного

стану належало 97% (229), у 1895-1896 навчальному році з 347 учениць – 96% (333), у 1901-1902 навчальному році з 456 – 453 (99%), у 1909-1910 навчальному році з 618 – 608 (98%) і в 1913-1914 навчальному році з 266 – 255 (96%). Переважна більшість з них проживала у гуртожитку училища. Так, якщо проаналізувати питому вагу сторонніх учениць за ці ж роки, то у 1882-1883 навчальному році їх було 36 (15%), у 1895-1896 навчальному році 18 (5%), у 1901-1902 навчальному році 21 (5%), у 1909-1910 навчальному році 36 (6%) і в 1913-1914 навчальному році 11 (4%). Тобто наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. суттєво збільшилась кількість тих, хто проживав у гуртожитку, що було пов'язано передусім з розвитком матеріальної бази училища [158; 159; 164; 166; 169].

Вихованки поділялися на три основні категорії: тих, які навчалися на повному утриманні єпархії; так званих «напівцерковних», тобто тих, які сплачували половину необхідної плати, і своєкоштных. Своєкоштні, у свою чергу, поділялися на дітей «достатніх батьків», тобто представників духовенства, які могли сплачувати за навчання своїх дітей, та «іностанових», для яких встановлювався вищий розмір оплати.

У 70-х рр. ХІХ ст. повна плата за навчання становила 80 крб. і половинна – 40 крб., у 1880-х – 1890-х рр. вона зросла відповідно до 104 крб. і 52 крб. Згідно протоколу ХІХ чергового єпархіального з'їзду плата за утримання в училищі з 1 січня 1902 р. була підвищена: для своєкоштных вихованок до 120 крб. на рік і напівцерковних до 60 крб. У 1914 р. плата за повне утримання становила вже 300 і 150 крб. для напівстипендіаток. Крім того, була запроваджена більш диференційована плата для різних категорій учениць: приходять оплачували по 65 крб., а основна маса – по 180 крб., у 1916 р. плата для своєкоштных була підвищена до 350 крб., а для інших – зі 180 до 210 крб. [128, с.32; 129, с.489; 261, с.83-86; 262, с.519-523; 509, с.202].

До Першої світової війни співвідношення учениць, які перебували на повному і частковому утриманні єпархії, було приблизно однаковим. Так, у 1882-1883 навчальному році з 236 учениць на повному утриманні

знаходилися 79 (33%) і на половинному 20 (8%), у 1895-1896 навчальному році з відповідно 117 (33%) і 50 (14%) з 347, у 1901-1902 навчальному році – 148 (32%) і 86 (19%) з 456, у 1909-1910 навчальному році з 618 на повному утриманні були 264 (43%) і в 1913-1914 навчальному році з 266 – 34 (13%). Ситуація значно змінилася з початком Першої світової війни. За рішенням ради училища у другому півріччі 1914-1915 і першому півріччі 1916-1917 навчальних років з 306 і 326 вихованок на повному утриманні єпархії перебували 72 (23%) і 67 (20%) учениць, на половинному – 37 (12%) і 39 (12%), приходящих навчалось без оплати – 41 (13%) і 36 (11%) і з оплатою по 65 крб. – 7 (2%) і 8 (2%). З оплатою по 180 крб. в 1915 р. навчалось 115 (38%) вихованок і по 210 крб. в 1916 р. – 149 (46%). Повне утримання оплачували відповідно 7 (2%) і 26 (8%) учениць [261, с.83-86; 262, с.519-523].

Пільгами щодо навчання на повному утриманні в училищі або зі внесенням зменшеної плати згідно Статуту 1868 р. користувалися насамперед сироти місцевого духовенства, а також діти бідних священно- і церковнослужителів, за визначенням ради. Перелік інших категорій, які користувалися пільгами, встановлювали єпархіальні з'їзди. Так, ХХІІІ екстрений єпархіальний з'їзд у 1906 р. встановив наступний порядок користування пільгами по вихованню дітей духовенства: священник мав сплачувати по 60 крб. за утримання трьох дітей, штатний диякон – 2-х і псаломник – одного [52, с. 260; 130, с.597].

Умови прийому й вимоги до навчання в єпархіальних жіночих училищах постійно змінювалися у бік ускладнення. Спочатку училищне керівництво, як зазначає А.В. Святненко, при розподілі вакансій керувалася такими міркуваннями: по-перше, пріоритетне право надавалося сиротам; по-друге, дівчині із родини духовенства, сестри якої не навчаються в училищі; по-третє, дотримувалися рівномірного представництво від усіх повітів. Незабаром, були запроваджені вступні випробування. До 1892 р. для вступу в перший клас потрібно було: знати декілька молитов; вміти правильно і вільно читати і переказувати текст, з поясненням складних слів; вміти писати

диктант; рахувати в межах перших двох десятків. У подальшому екзаменаційні вимоги підвищуються [577, с.174].

Скажімо, програми для вступу у підготовчий і перший класи Катеринославського училища, затверджені у грудні 1896 р., передбачали, що до підготовчого класу приймалися дівчата у віці від 9 до 11 років і в перший клас – від 10 до 12. Від вступників до 1 кл. вимагалось знання елементарного курсу по Закону Божому, які полягали в поясненні того, що таке молитва, вивчення загальноживаних молитов з коротким поясненням і перекладом на російську мову, по російській мові – правильне швидке читання по-російськи з вмінням зробити переказ прочитаного, знання напам'ять не менше 10 віршів, вміння визначити складові речення і відділяти речення одне від одного, практичне ознайомлення з поняттями про предмет, ознаку, число, дію або стан тощо, практичне елементарне ознайомлення з використанням знаків пунктуації, читання по-церковнослов'янськи, вміння писати по-російськи правильне написання малих і великих літер, написання слів і речень на слух, по арифметиці – всі чотири дії з числами до 50, знайомство з російськими мірами довжини, сипучих і рідких тіл, торговельної ваги, паперу, часу, російськими монетами. Вони мали знати таблицю множення і нумерацію до 1 000 [196, с.17-19].

За розпорядженням Синоду з 1911 р. вимоги до вступників ще більш зросли: до 1-го класу мали прийматися учениці за програмами однокласних шкіл. У зв'язку з цим рада училища прийняла рішення приймати учениць до підготовчого класу за програмами другого відділення однокласних шкіл. Тобто вимоги до початкової підготовки вихованок були досить високими [132, с.72].

Зростали вимоги і до змісту навчання, унаслідок чого програми навчання в училищі зазнали декілька трансформацій. Програма училища для дівчат духовного звання у 1866-1875 рр., до його перетворення за Статутом 1868 р., була досить обмеженою. Навчальний курс єпархіальних жіночих училищ, порівняно з ним, був набагато ширшим і повнішим, хоча й помітно

вужчим, ніж у міністерських і маріїнських гімназіях. У кожному класі єпархіального училища на обов'язкові уроки відводилося 18 годин на тиждень. На справді ж, ця цифра могла бути набагато більшою, оскільки училищна рада з дозволу архієрея могла змінювати число уроків з окремих предметів у різних класах, за умови, щоб мінімальний курс кожного предмета був засвоєний вихованками до кінця випуску [380, с.204].

6 вересня 1895 р. Св. Синод затвердив нові загальнообов'язкові програми для єпархіальних жіночих училищ, які, порівняно з попередніми, детальніше визначили обсяг курсу з кожного предмета для того чи іншого класу училища. Окрім того, новими програмами вводилося вивчення граматики церковнослов'янської мови. Після затвердження Синодом цих програм, рада училища стежила за тим, щоб кількість тижневих уроків у кожному класі і з кожного предмета суворо відповідали цим програмам. У 1896-1901 рр. додатково були запроваджені уроки дидактики, гігієни, гри на скрипці за бажанням, гімнастики [160, с.26; 164, с. 33; 165, с.101; 166, с.151; 429, с.87].

Час навчальних занять і число класних уроків з кожного предмета визначались розкладом училищної ради, затвердженим владикою. Протягом усього існування училища діяв приблизно однаковий розпорядок дня. Заняття розподілялись на вечірні і класні. Як приклад можна послатися на 1901-1902 навчальний рік. Класні заняття в училищі розпочиналися о 8-30 і продовжувалися до 13-20. З цих 4 уроків три, як правило, присвячувалися вивченню предметів, а 1 – рукоділлю. Післяобідній час, з 14 до 17 години, відводився на відпочинок, прогулянки та ігри на свіжому повітрі у саду училища, для уроків гімнастики, гри на роялі і скрипці, читанню книг і статей, що відносилися до заданих уроків, а також рукоділлю і підготовці хорів до богослужбового співу [192, с.34; 164, с.32-33; 165, с.100-101].

Час після вечірнього чаю, з 17-30 і до 20-15, згідно розкладу (два уроки), призначався для приготування уроків до наступного дня під наглядом і керівництвом виховательок та їх помічниць, під загальним наглядом

інспектора класів і начальниці училища. Після вечері і вечірньої молитви вихованки молодших класів лягали спати, а учениці III-VI класів займалися за розкладом ще 1 годину – з 20-45 до 21-45 – приготуванням уроків і читанням книг та статей, які стосувалися цих уроків, за призначенням наставників – кожного за своїм предметом [164, с.33; 165, с.101].

З 1907-1908 навчального року згідно визначенню Синоду від 12-16 червня 1907 р. була запроваджена 5-урочна система. Тривалість урока була зменшена з 1 години до 50 хвилин. За цим розкладом класні заняття розпочиналися о 8-30 і закінчувалися о 13-40 [166, с.150-151].

Приблизно з 1870-х рр., особливо після 1884 р., одним з основних завдань жіночих духовних училищ стала підготовка вчительок для початкових народних шкіл. З цією метою значна увага приділялася педагогічній підготовці вихованок, спочатку V-VI класів, а в подальшому і VII педагогічного класу [583, с.12; 577, с.171].

Тому розклад учениць V-VI, а після відкриття і VII педагогічного класу, мав свої відмінності, пов'язані з їх педагогічною практикою. В училищі в березні 1887 р. спочатку була відкрита безплатна недільна школа для дітей обох статей, а в 1890 р. з'їзд духовенства Катеринославської єпархії відкрив при училищі зразкову церковнопарафіяльну школу для практичної підготовки вихованок двох останніх класів до педагогічної діяльності після закінчення училища в початкових школах [159, с.64; 509, с.202].

Протягом кожного місяця вихованки давали 8 практичних уроків: 4 уроки – з методики навчання читанню, численню, церковнослов'янській грамоті і чистописанню по середах, 3 уроки з методики навчання співам і 1 з методики навчання Закону Божому по суботах. Для більш ґрунтовної підготовки чергових вихованок до практичного урока вчителька чи законовчитель, чи вчитель співів за декілька днів повідомляли їм тему урока, давали короткий конспект їх занять, а вони мали його обдумати і письмово викласти план занять з вказівкою методів і прийомів на наочних посібниках. Складений конспект за день до заняття подавався учителю дидактики, який

розглядав його на уроці у присутності всього класу, за необхідності змінював і доповнював, а потім розбирав на уроці після заняття [160, с.66].

Після відкриття педагогічного класу заняття в школі проводили учениці VI і VII класів, на їх заняття відводилось 8 годин на тиждень. Вони вели заняття з Закону Божого, російської і церковнослов'янської мов та арифметики, тобто з тих предметів, теорію викладання яких вони проходили, згідно положенню про заняття у VII класі. На цих уроках обов'язково були присутні з класною вихователькою, всі вихованки. Три години з 8 вихованки VII класу давали уроки у присутності і під безпосереднім наглядом тих викладачів, предметами яких вони займалися у школі [166, с.201].

Велике місце в навчальному процесі посідали письмові роботи. Теми для творів надавалися викладачами, а вибір тем здійснювався радою училища. Для написання кожного твору призначався двотижневий термін з триденним проміжком від одного твору до іншого. Так, за рішенням ради училища у 1877-1878 навчальному році учениці молодших класів щотижня писали по одній вправі, у IV кл. протягом року писали 15 творів (російська мова – 6, історія – 2, географія – 2, арифметика – 3, Закон Божий – 1), у V кл. – 13 творів (російська мова – 5, історія – 2, географія – 2, геометрія – 2, Закон Божий – 1, арифметика – 1), у VI кл. розкладом призначалось 13 творів (російська мова – 5, історія – 2, географія – 2, педагогіка і дидактика – 2, Закон Божий – 1, фізика – 1) [193, с.14; 165, с.102].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість письмових робіт була дещо зменшена. У 1902-1903 навчальному році вихованки V-VI класів за особливим розкладом, складеним інспектором класів і розглянутим радою училища, писали по 10 творів на рік. Ученицям V кл. призначено було розкладом по 1 твору з Закону Божого, по 2 твори з цивільної історії і географії і 5 творів з російської мови. Вихованкам VI кл. по 1 твору з Закону Божого і дидактики, 2 твори з цивільної історії, по 3 твори з російської мови і географії [165, с.102].

Організація навчального процесу, успішне функціонування училища значною мірою залежали від стану матеріальної бази. Слід відзначити, що місцеве духовенство приділяло значну увагу її розвитку. Училище розпочало свою роботу в орендованому будинку на вул. Потьомкінській (нині вул. С. Єфремова). Пізніше на цій же вулиці була придбана садиба з декількома будівлями і у 1870 р. на ній зведено двоповерховий навчальний корпус. У 1874 р. розпочалося будівництво нового корпусу, розрахованого, разом зі старим, на 120 місць. Але училище швидко розвивалося і у 1882 р. у вдови надвірного радника Гегело за 7 300 крб. було куплено будинок з садибою. У 1885 р. був побудований ще один двоповерховий корпус, в якому розмістилися навчальні аудиторії і домова церква. У 1900-1901 навчальному році училище отримало 3-поверховий спальний корпус для 252 вихованок. З його побудовою на початок 1901-1902 навчального року були задоволені всі назрілі потреби училища, а саме: училище отримало велику їдальню для всіх вихованок, приміщення для відкритих паралельних IV, V, VI класів, спальні для 252 вихованок і приміщення під квартиру інспектора класів. Вартість будівництва нового корпусу становила 35 600 крб., облаштування центрального опалення 9 500 крб., всього 41 500 крб. Наступного року були побудовані окремий будинок під лікарню для заразних хворих і флігель під квартиру інспектора класів. Постановою XIX єпархіального з'їзду духовенства на лікарню було асигновано 8 446 крб. і на інспекторську квартиру 3 570 крб. [162, с.484; 164, с.47, 77; 247, с.106; 509, с.201; 60, с.39].

У підсумку, на початок XX ст. Катеринославське єпархіальне жіноче училище мало велику садибу, забудовану навчальними і спальними корпусами, службовими та житловими будівлями. Заслуженою славою користувався гарний сад училища, багатий на красиві квітники, різноманітні декоративні і плодові дерева [405].

Училище мало і досить добре облаштовану бібліотеку, фонд якої постійно збільшувався. Так, у 1875-1876 навчальному році фундаментальна бібліотека нараховувала 321 книгу, у 1877-1878 навчальному році – 443, у

1895-1896 навчальному році – 1 550, у 1900-1901 навчальному році – 2 350. У 1909-1910 навчальному році бібліотека мала 10 776 книг різних назв, з них 5 215 примірників підручників і навчальних посібників, у 1911-1912 навчальному році – відповідно 10 475 і 4 150 примірників, у 1912-1913 навчальному році – 9 500 і 4 750 і в 1913-1914 навчальному році – 9 700 і 4 950 примірників. Характеризуючи рівень забезпечення навчальною літературою, слід урахувати, що в 1910-1911 навчальному році значна кількість літератури була передана для відкритого Маріупольського єпархіального жіночого училища. Бібліотека поповнювалася як за рахунок коштів, що заклалися в кошторис, так і за рахунок благодійних внесків. Скажімо, у 1882 р. дійсний статський радник М. Риндовський передав до бібліотеки училища книги на загальну суму 520 крб. Для бібліотеки також передплачувалася значна кількість періодичних видань [60, с.177; 192, с.55; 193, с.29; 159, с.28; 163, с.234; 166, с.177; 167, с.55; 168, с.21; 169, с.20].

Традиційно основним джерелом утримання училища були відрахування від свічкового доходу, які, наприклад, у 1888 р. становили 44 273 крб. з загальної суми дохідної частини кошторису 65 094 крб., або 68%. Аналогічна картина спостерігалася і в наступні роки. Так, у 1909 р. відрахування від доходів свічкового заводу склали 71 846 крб. (45%) від загальної суми доходів 158 086 крб., у 1912 р. – відповідно 43 684 крб. (40%) зі 108 675 крб. [300, с.316-317; 244, с.178; 168, с.21-22].

Другим джерелом були внески від церков єпархії, в 1909 р. вони склали, наприклад, 44 450 крб. (28%), а в 1912 р. – 21 325 крб. (20%). На третьому місці знаходилися внески батьків за навчання – 26 237 крб. (17%) у 1909 р. і 25 593 крб. (24%) у 1912 р. [168, с.21-22; 166, с.178].

Треба додати, що добробут Катеринославського училища, як і інших єпархіальних училищ, практично повністю залежав від ставлення до нього, та й, власне, до духовної освіти взагалі, єпархіального архієрея. Так, наприклад, при єпископі Катеринославському і Таганрозькому Платоні училище виникло і поступово розвивалося, однак, як відзначає Г.В. Степаненко, після

призначення у 1868 р. на катеринославську кафедру Олексія (Новосьолова), який погано ставився до училища, останнє почало занепадати. Захистив училище від руйнації знову ж таки новий катеринославський єпископ Феодосій (Макаревський) [584, с.187]

Значну роль відігравали і єпархіальні з'їзди духовенства. Утримуючи училище виключно на свої кошти, духовенство через з'їзди намагалося бути в ньому господарем. Одним з шляхів цього було створення комісій для перевірки діяльності училища. Так, у серпні 1873 р. комісія з дозволу преосвященного Феодосія вивчила постановку навчально-виховного процесу, зокрема перевірила класні журнали, журнали постанов ради училища тощо, довела результати перевірки на з'їзді. Але, коли наприкінці серпня 1877 р. VI єпархіальний з'їзд створив чергову комісію для ревізії училища, рада 21 вересня 1877 р. звернулася з клопотанням до Феодосія усунути безпосереднє втручання у навчально-виховні справи ради училища і рекомендувати духовенству збирати відомості про стан справ через членів ради училища від духовенства. Владика підтримав це клопотання. Саме такі випадки підштовхнули обер-прокурора Св. Синоду К.Ф. Побєдоносцева до зміни у 1882 р. принципу формування рад училищ і обрання їх начальниць та врегулювання їх відносин з єпархіальними з'їздами, що і було закріплено в змінах до Статуту єпархіальних жіночих училищ [60, с. 154-155; 190, с.236-237; 193, с.31-32; 584, с.187].

Владика і до 1882 р., в принципі, мав вирішальний вплив на призначення голови ради, тепер же це було прямо віднесено до його компетенції. Протягом усіх років існування училища посаду голови ради обіймав, як правило, протоієрей одного з соборів м. Катеринослава. Він отримував 300 крб. жалування на рік. Інспектором класів училища призначався законовчитель, який водночас був і священником домової церкви училища. Наприкінці XIX ст. за всі посади він отримував 1 500 крб. і квартиру від училища з опаленням і освітленням, у 1913-1914 навчальному році розмір жалування був збільшений до 2 184 крб. Двоє членів Ради

училища від духовенства обиралися на трирічний термін єпархіальним з'їздом і отримували жалування 100 крб. на рік. На початку ХХ ст. до складу ради почали обирати і представника від викладачів училища. На одного з викладачів училища покладалися обов'язки діловода ради. Таким чином, рада складалася з 5-7 осіб, включаючи начальницю училища. Протягом року відбувалося 6-8 засідань ради, на яких, відповідно до Статуту єпархіальних жіночих училищ, розглядалися всі нагальні справи [159, с.9; 169, с.1-2].

Начальницями Катеринославського училища, як правило, обиралися особи, які вже добре зарекомендували себе на посаді виховательки. Термін їх перебування на посаді був різним: від декількох років до 10-15 років. Скажімо, А.Ф. Руднева очолювала училище у 1881-1900 рр. Можливо вона перебувала б на цій посаді і далі, якби не згадувана ревізія П.І. Нечаєва. Його гнів викликали якісь пустощі дівчат. Давши в своєму звіті задовільну в цілому оцінку діяльності ради училища, рівня викладання і «взагалі ведення навчальної справи», він зазначив: «Начальниця училища Антоніна Руднева знаходиться на посаді з 1881 р. і помітно починає послаблятися в енергії. Зовнішній нагляд організований в училищі правильно, але авторитетного впливу начальниці на хід виховної справи не помітно. З педагогічних журналів Ради не проглядається помітних проступків з поведінки, але за особистими спостереженнями ревізора вихованки не привчені до дотримання дисципліни і не відзначаються витримкою» [162, с.483].

Розглянувши у липні 1900 р. звіт про ревізію, Навчальний комітет Синоду просив преосвященного рекомендувати начальниці училища більш енергійно займатися виховною справою, привчати вихованок до дотримання більш суворого порядку і дисципліни. Проте, єпископ Симеон вирішив просто замінити її іншою людиною. Хоча, коли восени 1916 р. відзначали 50-річчя училища, то на урочистостях підкреслювалася роль А. Рудневої в розвитку училища, яке вона очолювала протягом 19 років. Вибір владики впав на Марію Малішевську, яка понад 25 років пропрацювала вихователькою в училищі. Пізніше, у листопаді 1913 р., начальницею

училища стала Євдокія Деркачова, яка на службі в училищі була з жовтня 1888 р. Начальниця отримувала 600 крб. жалування, при квартирі з опаленням, освітленням, столом і прислугою від училища [160, с.21; 162, с.484; 163, с.199-200; 169, с.1; 575, с.303].

Слід зазначити, що на начальницю училища покладалася, насамперед, організація релігійно-морального виховання учениць. Згідно «Інструкції Начальниці Катеринославського єпархіального жіночого училища», затвердженої в 1882 р., її обов'язки полягали: 1) в релігійно-моральному вихованні ввірених їй наглядю і опікуванню дівчат; 2) в нагляді за заняттями вихованок; 3) в неусипному піклуванні про збереження здоров'я, розвиток і зміцнення фізичних сил вихованок; 4) у постійній турботі про те, щоб особи, які служать в училищі, точним і старанним виконанням своїх обов'язків сприяли найбільшому і найкращому процвітанню училища і 5) у нагляді за цілістю і збереженням економії училища у всіх частинах [69, с.234].

У зв'язку з цим важливе значення надавалося добору виховательок як помічниць начальниці у виконанні нею обов'язків в частині навчально-моральній. Дійсно, вони майже цілодобово знаходилися зі своїм класом. Як зазначалося у звіті училища за 1872-1873 навчальний рік, вони: «...жили в училищному будинку разом з вихованками. Кожна з виховательок була постійною і нерозлучною супутницею, наглядачкою і керівницею ввірених їй вихованок. Під наглядом своїх виховательок і начальниці училища вихованки щоденно здійснювали ранкові і вечірні молитви (ранкові зазвичай о 7-й ранку, а вечірні – о 10-й вечора), молитвою починали і закінчували свій класний урок, обід і вечерю». У складених для виховательок інструкціях, чітко окреслювалося коло їхніх обов'язків [190, с.238; 577, с.172].

Кандидатури виховательок та їх помічниць добиралися, насамперед, з числа випускниць училища, яких уже добре знали. Скажімо, у 1901-1902 навчальному році з 15 виховательок та їх помічниць 12 закінчили Катеринославське училище. Контингент виховательок був досить стабільним. Так, у 1913-1914 навчальному році з 8 виховательок одна мала

стаж роботи 3 роки, одна – 6 років, одна – 10 років, одна – 13 років, дві – 16 років, одна – 17 років і одна – 20 років. Вони отримували спочатку по 200 крб., а помічниці – по 150 крб. Старша вихователька отримувала 300 крб. На початку XX ст. їх жалювання було збільшено відповідно до 240 і 180 крб. при готовій квартирі і столі. Крім того, за рішенням єпархіального з'їзду була встановлена надбавка у розмірі 50 крб. на рік вихователькам, які прослужили в училищі 10 років і більше [160, с.22-23; 164, с.7-9; 169, с.2-3].

У цілому, можна зробити висновок, що у Катеринославському єпархіальному жіночому училищі протягом другої половини XIX – початку XX ст. склалися певні традиції організації навчально-виховного процесу, сформувалася відповідна матеріальна база.

У листопаді 1910 р. було відкрите друге в губернії Маріупольське єпархіальне жіноче училище. Початок процесу його створення можна віднести до 1905 р., коли на XXI екстремому з'їзді духовенства Катеринославської єпархії було поставлено питання його відкриття. Проблема відкриття нового училища було досить актуальною, бо єдине в єпархії – Катеринославське – не вмещало усіх бажаючих навчатися. За постановою з'їзду, церкви єпархії повинні були вносити по 50 тис. крб. щорічно протягом 1906-1908 рр. 1 жовтня 1909 р. доповідь комісії по побудові Маріупольського училища заслухав XXVII з'їзд і постановив: 1) взяти позику 135 000 крб. в емеритальній касі і 30 тис. з обігового капіталу свічкового заводу. Перед тим вже була взята позика 134 946 крб. Ці 270 тис. передбачалося погасити з особистих коштів духовенства, які поступають в управління єпархіального свічкового заводу з 1911 р. до 1926 р. У цілому єпархія на 1909 р. асигнувала на побудову училища 360 тис., але цього виявилось замало і потрібно було ще 120-130 тис. [248, с.223-224, 226-227; 490, с.224].

Училище відкрилося 18 листопада 1910 р. у складі підготовчого, I-II класів (основного і паралельного) та III-VI класів, в яких навчалася 361 учениця. Їх контингент постійно зростав: у 1911-1912 навчальному році в

училищі було 377 і в 1915-1916 навчальному році – 393 учениці. Як і в Катеринославському училищі, в Маріупольському основну частку вихованок складала представниці духовного стану. У 1910-1911 навчальному році їх питома вага дорівнювала 88% (317), 1911-1912 навчальному році – 97% (366), в 1915-1916 навчальному році – 90% (355). Переважна частина вихованок проживала в гуртожитку училища, відповідно по роках: 353 (94%), 367 (97%) та 361 (92%) [180, с.756; 181, с.296-297; 184, с.15].

Разом з тим, частка своєкоштных у Маріупольському училищі була вищою, скажімо, в 1910-1911 навчальному році – 174 (48%), а в 1911-1912 навчальному році – 174 (46%). На повному або половинному утриманні єпархії в 1910-1911 навчальному році перебували 173 (47%), у 1911-1912 навчальному році – 169 (45%), 1915-1916 навчальному році – 132 (34%), тобто їх питома вага постійно зменшувалася [180; 181; 184].

Маріупольське єпархіальне жіноче училище, як і Катеринославське, утримувалося переважно за кошти єпархіального духовенства. Єпархіальні з'їзди виділяли на училище по роках наступні кошти: 1910 фінансовий рік – 36 527 крб., 1911 р. – 108 901 крб., 1913 р. – 109 286 крб., 1914 р. – 98 422 крб. і в 1915 р. – 104 089 крб. З них внески церков становили відповідно: 1911 р. – 22 195 крб. (20%), 1913 р. – 23 061 крб. (21%), 1914 р. – 24 401 крб. (25%), 1915 р. – 23 233 крб. (22%). За ці ж роки від свічкового заводу поступило: у 1911 р. – 52 852 крб. (48%), 1913 р. – 35 714 крб. (33%), 1914 р. – 29 062 крб. (30%), 1915 р. – 31 335 крб. (30%). Що стосується плати за навчання, то в 1911 р. її поступило 33 043 крб. (30%), 1913 р. – 48 891 крб. (45%), 1914 р. – 44 370 крб. (45%), 1915 р. – 48 615 крб. (47%). Отже, питома вага плати за навчання постійно зростала у загальній сумі витрат на утримання училища [180; 181; 182; 184].

Що стосується організації навчання, то враховуючи, що училище діяло в Катеринославській єпархії, де за понад 40 років вже всталилися певні традиції, особливих відмінностей ні в розпорядку дня, ні в організації самого навчального процесу не спостерігалось. Навчальний план був традиційний

для епархіальних жіночих училищ. Учениці вивчали: з першого класу Закон Божий, російську та церковнослов'янську мови, церковні співи, чистописання, малювання; у другому викладалися: географія, цивільна історія; у четвертому – теорія словесності, природознавство, фізика; у п'ятому – історія російської літератури, алгебра та геометрія замість арифметики, дидактика. Обсяг предметів і підручники визначалися обов'язковою програмою жіночих училищ [490, с.226].

У навчальному процесі активно використовувалися фонди бібліотеки, насамперед учнівської. Її основу склали книги і підручники, передані у зв'язку з відкриттям училища з бібліотеки Катеринославського епархіального жіночого училища. У 1910-1911 навчальному році фонд бібліотеки становив близько 4 тис. примірників, в основному підручників (3 796 прим.). У фундаментальній бібліотеці знаходилося всього 113 назв книг, придбаних на кошти училища. Для її поповнення епархіальний з'їзд у січні 1911 р. асигнував 500 крб. У наступні роки бібліотека постійно поповнювалася. Так, у 1914 р. було виписано 851 книгу, куплено 434 підручники, в 1915 р. – 341 і 338 відповідно. Кабінети фізичний і природознавства теж спочатку були бідними, багато чого не вистачало, але поступово і вони поповнювалися приборами [180, с.763; 182, с.94; 490, с.228].

Для практичної підготовки старшокласниць до вчительської праці в училищі вже 1 лютого 1911 р. відкрилась зразкова школа, в якій навчалося приблизно 40 дітей. Кожна учениця шостого класу за графіком давала відкриті уроки під наглядом учителя дидактики в присутності інших учениць [180; 490, с.227].

Рівень навчання в училищі значною мірою залежав від рівня викладання. Варто зазначити, що для Маріупольського училища, як і для Катеринославського, складною проблемою було формування власного кваліфікованого викладацького складу, хоча в Маріуполі це питання вдалося відразу вирішити. Вже у 1910-1911 навчальному році в училищі працювало 13 викладачів. Якщо говорити про викладання основних предметів, то їх

викладали 4 кандидати богослов'я, випускники Київської, Петербурзької і Московської духовних академій і випускниця Вищих жіночих курсів. Достатню кваліфікацію мали викладачі інших предметів, зокрема вчителька французької мови закінчила спеціальні мовні курси, а вчительки музики були випускницями музичних училищ Київського і Московського відділень Імператорського Російського музичного товариства і т. д. З 12 виховательок та їх помічниць 11 закінчили Катеринославське єпархіальне жіноче училище і одна – місцеву Маріїнську гімназію [180, с.742-745].

Це відрізняло Маріупольське училище в кращий бік порівняно з Катеринославським, де процес формування власного викладацького складу був розтягнутий у часі. Так, у 1871-1872 навчальному році в Катеринославському училищі викладали 2 викладачі духовної семінарії, 5 священників місцевих церков і місцева дворянка – рукоділля, наступного року – 8 викладачів семінарії, чистописання і співи – диякони, рукоділля та музика – місцеві дворянки. У 1877-1878 навчальному році викладачами були 8 викладачів духовної семінарії, 2 священники, географії в II і III класах вчила випускниця Маріїнської жіночої гімназії і т. д. Ситуація не набагато змінилася через 20 років, оскільки у 1895-1896 навчальному році постійними власними викладачами були, фактично, лише вчителі музики і рукоділля, а інші були переважно викладачами духовної семінарії та чоловічого духовного училища [189, с.62-63; 190, с.200; 193, с.6; 159, с.20-21].

Однією з основних причин неукомплектованості кадрами було те, що матеріальне утримання викладачів духовних шкіл було значно гіршим, ніж викладачів світських навчальних закладів. З початку існування жіночих духовних училищ, духовенство тривалий час працювало в них на вчительських посадах на напівблагодійних засадах або, взагалі, безкоштовно. Підтвердженням цього може бути те, що тривалий час у звітах Катеринославського училища не згадується, на відміну від членів ради училища, жалування викладачів. Лише, коли була встановлена пристойна зарплата, розпочався процес формування власного викладацького складу.

Так, у 1913-1914 навчальному році з 21 викладача училища абсолютна більшість працювала на постійній основі, лише в VII класі педагогічну психологію та історію читали викладачі духовної семінарії, причому історію – відомий історик, магістр богослов'я В.О. Біднов, і фізику – випускник Київського університету, начальник відділення Казенної палати. Постійні викладачі основних предметів отримували від 1 767 до 2 051 крб. залежно від кількості уроків, не рахуючи доплати у вигляді квартирної допомоги 140-210 крб. на рік [169, с. 3-6; 577, с.172; 583, с.12-13].

У роки Першої світової війни в губернії з'явилося третє єпархіальне жіноче училище. У вересні 1916 р. до Катеринослава з Кременця було евакуйовано Волинське єпархіальне жіноче училище, в якому навчалось 200 учениць [575, с.303].

Отже, протягом досліджуваного періоду відбулося становлення третьої складової сектора середньої жіночої освіти – єпархіальних жіночих училищ. Вони за чисельністю значно поступалися міністерським жіночим гімназіям і прогімназіям, але, будучи напівзакритими навчальними закладами, орієнтованими насамперед на православне духовенство, мали свій сегмент надання освітніх послуг.

Таким чином, друга половина XIX – початок XX ст. характеризувалися значним поступом у розвитку середньої жіночої освіти. У ході реформ 50-х – 70-х рр. XIX ст. сформувався потужний сектор середньої жіночої освіти, який мав три основні складові: жіночі навчальні заклади відомства установ імператриці Марії, жіночі навчальні заклади відомства міністерства народної освіти і жіночі навчальні заклади духовного відомства. Процес становлення системи жіночої освіти супроводжувався формуванням відповідної нормативно-правової бази.

У розвитку середньої жіночої освіти на Катеринославщині можна виділити три періоди. Протягом першого періоду (1859-1875 рр.) відбулось становлення перших жіночих середніх навчальних закладів, відкритих у губернському центрі – Маріїнської жіночої гімназії та єпархіального

жіночого училища, другий період (1876-1900 рр.) характеризувався розширенням мережі жіночих навчальних закладів у повітових містах, були відкриті прогімназії у Павлограді (1876), Маріуполі (1876), Новомосковську (1878), Верхньодніпровську (1879), міська прогімназія у Катеринославі (1883), Бахмуті (1884), Олександрівську (1897), що дозволило суттєво розширити масштаби надання жіночої середньої освіти. Третій період (1901-1917 рр.) у розвитку жіночої середньої освіти губернії позначився бурхливим розвитком жіночих навчальних закладів, особливо приватних, їх створенням не лише у губернському і повітових центрах, але й у багатьох промислових містах і селищах, а також ряді сіл губернії. Суттєво зміцнилася матеріальна база жіночих навчальних закладів.

Причому жіноча середня освіта розвивалася випереджальними темпами порівняно з чоловічою. Наприкінці досліджуваного періоду на Катеринославщині діяв 41 жіночий середній навчальний заклад – 38 жіночих гімназій та прогімназій та 3 (Катеринославське, Маріупольське та евакуйоване Волинське) єпархіальні жіночі училища.

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. Передумови відкриття комерційних навчальних закладів в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначився активним розвитком комерційної освіти в Україні, що обумовлювалося рядом чинників, як об'єктивних, так і суб'єктивних. Об'єктивним чинником був, насамперед, соціально-економічний розвиток, країна потребувала фахівців нового покоління. Тому вже наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. в Росії виникають перші комерційні навчальні заклади. Протягом 1798-1893 рр. було відкрито шість таких закладів, проте вони зосереджувалися переважно в Москві (3) та Петербурзі (2). Третім містом імперії, де діяли комерційні навчальні заклади, була Одеса. Створення їх в Одесі викликалося бурхливим розвитком причорноморських міст і піднесенням торговельного мореплавства, для якого були необхідні підготовлені кадри. У 1817 р. в структурі Рішельєвського ліцею було створене училище для вивчення комерційних наук. У тому ж 1817 р. в Одесі засновується також грецьке комерційне училище, яке надавало своїм вихованцям крім знань з основних загальноосвітніх предметів і спеціальну практичну підготовку [406, с.2; 420, с.119-121; 481].

У зв'язку з реорганізацією ліцею у другій чверті ХІХ ст. знову постало питання про створення комерційного училища і в 1851 р. загальні збори купецтва Одеси прийняли відповідне рішення, але статут училища був затверджений міністерством народної освіти лише 1861 р. До початку 90-х рр. воно було єдиним навчальним закладом в Україні, де готувалися прикажчики, конторники, бухгалтери та різні комерційні агенти [437; 500, с.87].

Розвиток економіки у пореформений період поставив на порядок денний необхідність створення комерційних навчальних закладів у більш широких

масштабах. Відображенням цього стала ініціатива купецьких корпорацій Києва і Харкова, які у 1888 р. прийняли рішення про створення комерційних училищ. Як і в випадку з Одеським училищем, статут Харківського комерційного училища після тривалої бюрократичної тяганини був затверджений міністерством народної освіти лише у березні 1891 р., а статут Київського училища ще пізніше – у серпні 1896 р. На рубежі 80-90-х рр. XIX ст. створення комерційних училищ ініціюють торгово-промислові кола й ряду інших міст імперії, зокрема в Одесі у 1893 р. було відкрито приватне комерційне училище Г.Ф. Файга, в якому підготовка фахівців знаходилася на високому рівні, про що свідчить медаль за зразкову організацію навчального процесу, отримана ним у 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі [406, с.2; 420, с.255; 474, с.1425; 500, с.87-88; 598].

Саме їх ініціативи і дріб'язкова бюрократична регламентація з боку міністерства народної освіти щодо відкриття училищ дали привід С.Ю. Вітте, який став міністром фінансів у 1892 р., поставити питання про передачу всіх комерційних навчальних закладів у підпорядкування його відомству. С.Ю. Вітте відносився до тої частини російської бюрократії, яка в силу свого службового становища була тісно пов'язана з розвитком промисловості й торгівлі і розуміла об'єктивну потребу реформування всієї системи професійної освіти. Саме їх зусиллями, зокрема міністра фінансів у 1888-1892 рр. І.А. Вишнеградського – відомого вченого, одного з керівників Російського технічного товариства, – був прийнятий закон «Основні положення про промислові училища», який започаткував реформу професійної освіти [406, с.3; 507, с.152].

Активна участь міністерства фінансів, і особисто С.Ю. Вітте, у реформуванні комерційної освіти, його подальша зацікавленість у розвитку цієї галузі, на думку Н.О. Разманової, пояснювалися тим, що це співпало з перетвореннями у фінансовій системі країни в цілому. Реформа Державного банку, яка надала йому емісійні функції, введення золотого стандарту карбованця, зміна законодавства, яке регулювало створення комерційних банків, форсування залізничного будівництва тощо – все це потребувало значного розширення рамок освітньої системи. Тим більше, що в цей час у країні склався

достатньо широкий громадський консенсус щодо необхідності активізації діяльності по розвитку професійної освіти. Свідченням цього стали організовані Російським технічним товариством I (грудень 1889 – січень 1890 рр.) та II (грудень 1895 – січень 1896 рр.) з'їзди діячів з технічної та професійної освіти, які зібрали небачену на той час кількість учасників (1 076 та 1 756 відповідно) [507, с. 170-171; 554; 555, с.83].

Узгодження питання про перепідпорядкування системи комерційної освіти з міністром народної освіти гр. І.Д. Деляновим показало, що освітнє відомство не заперечує проти такої передачі, і Державна рада своїм рішенням «Про підвідомчість комерційних училищ» схвалила перехід комерційних навчальних закладів у відання міністерства фінансів. 9 травня 1894 р. його затвердив Олександр III. Водночас міністерству фінансів було доручено всебічно вивчити питання про основні засади влаштування комерційних училищ і порядок їх відкриття та підготувати відповідне положення, внівши його на розгляд Державної ради [118, с.246-247; 406, с.3; 484, с. 603-604].

Саме перепідпорядкування комерційних училищ міністерству фінансів варто вважати початком процесу створення системи середньої комерційної освіти. На підставі згаданого доручення міністерство розробило проект Положення про комерційні навчальні заклади, яке навесні 1896 р. розглянула Державна рада і 15 квітня 1896 р. затвердив імператор. Згідно закону комерційні навчальні заклади «утримувалися на кошти земств, міських поселень, станів і місцевих товариств, які засновують ці заклади, а також на пожертвуванні для цієї мети суми». За недостатності місцевих коштів, міністр фінансів міг призначати допомогу від казни як на первісне облаштування, так і на щорічне їх утримання. Ініціатор закону С.Ю. Вітте, пізніше зазначав, що це розв'язало громадську і приватну ініціативу як щодо заснування комерційних шкіл, так і управління ними і в кінцевому підсумку обумовило значне розширення мережі комерційних училищ [304, с.255; 205, с.283; 368, с.7; 474, с.1422].

При розробці положення міністерство фінансів виходило з того, що існуючі на той час комерційні училища, не повною мірою відповідають вимогам,

які висуває життя, тому для поширення комерційних знань пропонувалося створення, поряд з середніми комерційними училищами, ще трьох типів комерційних навчальних закладів: торговельних класів, торговельних шкіл і курсів комерційних знань. На початку ХХ ст. в цю систему інтегрувалися вищі комерційні навчальні заклади.

Таким чином, комерційна освіта почала набувати закінчений і системний характер, відповідний загальноєвропейському рівню підготовки підприємницьких кадрів. Слід зазначити, що Положення 1896 р. визначало лише загальні засади діяльності основних типів комерційних навчальних закладів, для кожного окремого закладу вироблявся і затверджувався міністром фінансів особливий статут [205, с.283; 437; 545, с.5, 11].

Центральною ланкою системи комерційних навчальних закладів були комерційні училища, які створювалися як середні навчальні заклади, вони могли бути семикласними і трикласними, і мали за мету: перші – надання учням загальної і комерційної освіти, а другі – тільки комерційної освіти. За клопотанням засновників або опікунських рад курс навчання в комерційних училищах з дозволу міністра фінансів міг бути продовжений на один рік і на початку ХХ ст. широко практикувалося створення 8-класних училищ. Так з'явився новий тип навчальних закладів, які даючи хорошу підготовку в галузі спеціальних наук (на що відводилось 5-6% навчального часу), у той же час краще, ніж будь-яка інша середня школа (гімназії, реальні училища), виконували завдання загальної середньої освіти. До того ж, на відміну від учнів гімназій і реальних училищ, випускники комерційних училищ були більш конкурентоспроможними на ринку праці: вони володіли спеціальними знаннями і могли відразу знайти роботу [205, с.287; 445, с.53; 451, с.247].

На підтвердження цього можна навести навчальні плани комерційних училищ, у них викладалися: Закон Божий, російська мова і словесність, дві нові мови, історія, географія, математика, природнича історія, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія (теоретична і практична), комерційна кореспонденція (російською та іноземними мовами), політична економія, законодавство

(переважно торговельне і промислове), хімія і товарознавство з технологією (а також практичні заняття в лабораторії з хімії і товарознавства), комерційна географія (переважно Росії), каліграфія, малювання і гімнастика. В якості необов'язкових предметів передбачалося також викладання стенографії, співів, музики, танців [205, с.287].

На з'їзді директорів і представників опікунських рад комерційних училищ у червні 1901 р. було вирішено розподілити навчальний час на предмети таким чином: предметам загальноосвітнього циклу відводилося 80% навчального часу, 11,1% – предметам комерційного циклу, 8,9% – предметам, пов'язаним з естетичним вихованням. До предметів комерційного циклу відносилися: бухгалтерія, політична економія, законодавство, товарознавство, комерційна арифметика і комерційна географія, комерційна кореспонденція, яка велася на іноземних мовах. Зверталася велика увага на законодавство, оскільки ознайомлення з основними законами країни, з основами державного і цивільного права важливе для кожного освіченого громадянина, а для комерсанта і промисловця тим більше, дуже важливе знайомство з основами торгівельного і промислового законодавства, з вексельним статутом та конкурсним процесом [73, с. 77; 491, с.267].

До першого класу 7-класних комерційних училищ приймалися діти не молодше 10 років, вимоги до їх підготовки висувалися аналогічні вимогам до вступників до реального училища. До першого класу 3-класних комерційних училищ приймалися діти, які мали знання в обсязі чотирьох класів реального училища. У всякому випадку, для вступу до комерційного училища їм необхідно було витримати додатковий екзамен з нових мов [205, с.287].

Згідно закону комерційні навчальні заклади, як зазначалося, утримувалися на кошти земств, міських поселень, станів і місцевих товариств, які їх засновували. Міністру фінансів надавалося право дозволяти заснування місцевих товариств, які ставили за мету облаштування і утримання комерційних навчальних закладів, і затверджувати їх статути [205, с.282, 283].

Комерційні навчальні заклади поділялися на громадські і приватні. При громадських комерційних навчальних закладах утворювалися опікунські ради, які склалися з представників тих товариств, на кошти яких вони утримувалися. Опікунським радам, крім завідування господарською частиною, надавалися певні повноваження і щодо навчально-виховної частини (обрання керівників навчальних закладів тощо), а також право надавати висновки з багатьох питань педагогічного характеру. Голови опікунських рад комерційних училищ затверджувалися височайшим наказом по міністерству [437; 205, с.282, 283].

Директори комерційних училищ обиралися, як відзначалося, опікунськими радами і затверджувалися на посаді міністром фінансів. До них висувалися високі вимоги: вища освіта і досвід роботи у комерційних училищах не менше 5 років. Викладачі обиралися керівниками навчальних закладів і затверджувалися навчальним відділом міністерства. Штатними викладачами загальноосвітніх предметів призначалися особи, які мали право викладати в навчальних закладах відповідних розрядів міністерств народної освіти та воєнного і установ відомства імператриці Марії. При прийнятті на роботу від них могли вимагати провести три пробні уроки в присутності особливої комісії [205, с.284, 287].

Значна увага приділялася добору викладачів спеціальних предметів: вони призначалися з осіб, які отримали право викладати ці предмети в комерційних навчальних закладах. Свідоцтва про це видавалися навчальним відділом міністерства лише після успішного проходження встановленого додаткового випробування і, у крайньому випадку, тримісячної педагогічної підготовки в комерційних навчальних закладах [205, с.284].

У Положенні досить детально регламентувалися права випускників різних типів комерційних навчальних закладів, зокрема, учні, які успішно закінчували комерційні училища, отримували атестати і удостоювалися звання особистого почесного громадянина. Ті з них, хто закінчив курс з відзнакою, отримували звання кандидата комерції, а найбільш видатні за поведінкою і успіхами нагороджувалися золотими і срібними медалями. Щодо вступу до

вищих навчальних закладів випускники комерційних училищ користувалися правами випускників реальних училищ [205, с.285-287].

Досвід, набутий протягом перших років реалізації Положення, показав необхідність його уточнення і розширення. 10 червня 1900 р. були затверджені зміни до Положення про комерційні навчальні заклади 1896 р. Серед головних змін можна виділити такі. По-перше, комерційні навчальні заклади стали першими в Росії професійними установами, які розкрили свої двері для жінок. Положення дозволяло створення жіночих комерційних навчальних закладів і врегульовувалися питання їх діяльності. Визначалися також права випускниць жіночих комерційних училищ: вони прирівнювалися до випускниць жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії [92, с.708-709, 711; 545, с.17].

По-друге, визначалися особливості управління приватними комерційними навчальними закладами. Кандидатури директорів училищ, інспекторів або завідувачів навчальною частиною на затвердження до міністерства подавали засновники. Якщо міністр не визнавав можливим затвердити поданого кандидата або якщо засновник протягом трьох місяців з часу відкриття вакансії не подав свого кандидата міністр міг замістити цю посаду на свій розсуд. Викладачі приватних закладів обиралися директорами училищ, інспекторами або завідувачами навчальною частиною і допускалися до виконання обов'язків з дозволу навчального відділу міністерства фінансів [92, с.710].

Засновник мав право брати участь у засіданнях педагогічного комітету приватного училища з правом вирішального голосу. При приватних комерційних навчальних закладах за клопотанням засновників могли створюватися господарські комітети. Господарський комітет, під головуванням керівника навчального закладу, складався з засновника, однієї особи, за вибором засновника, і одного з викладачів. Господарський комітет приймав плату за навчання та одноразові внески і складав на півріччя кошториси необхідних витрат на утримання училища. Якщо засновник не погоджувався зі складеним кошторисом, то питання передавалося на розгляд міністерства [92, с.710].

По-третє, термін повноважень опікунських рад комерційних навчальних закладів збільшувався з трьох до чотирьох років, встановлювалося, що у тих комерційних навчальних закладах, які утримуються на спільні кошти земств, міського громадського управління, станів і місцевих товариств, до складу опікунських рад обираються їх представники у кількості, визначеній статутом закладу. Визначалося також, що до складу опікунської ради має входити інспектор, а до складу педагогічних комітетів комерційних училищ один з членів опікунської ради [92, с.709, 711].

По-четверте, до навчальних планів 7-класних комерційних училищ включалося вивчення в якості необов'язкових предметів креслення, а також, крім двох обов'язкових нових мов, інших іноземних і місцевих мов. На останнє слід звернути особливу увагу. Міністерство фінансів, як підкреслював товариш міністра В.І. Ковалевський на з'їзді директорів комерційних училищ і представників опікунських рад у червні 1901 р., надавало велике значення вивченню іноземних мов, щоб «особи, які закінчили курс училища, могли не тільки вести відповідну кореспонденцію новими мовами, але й вивчилися вільно володіти розмовною мовою у комерційних справах» [73, с.8; 92, с.711].

По-п'яте, міністру фінансів надавалося право за узгодженням з міністром внутрішніх справ встановлювати обов'язкові збори на облаштування і утримання комерційних навчальних закладів: купецьким товариствам – зі станових купецьких свідоцтв, а міським думах – з промислових свідоцтв на торговельні підприємства першого і другого розрядів або на промислові підприємства перших п'яти розрядів [92, с.712-713].

У подальшому всі зміни правового регулювання діяльності комерційних навчальних закладів були акумульовані у Зводі Статутів учених установ і навчальних закладів відомства міністерств імператорського двора, торгівлі й промисловості, внутрішніх справ, юстиції, шляхів сполучень і фінансів, головного управління землеустрою і землеробства, власної його імператорської величності канцелярії і імператорського людинолюбивого товариства [255].

Міністерство фінансів, розуміючи значення управлінського впливу на діяльність підвідомчих навчальних закладів, з самого початку приділяло увагу формуванню дієвої системи управління ними. На першому етапі, після переходу у 1894 р. ряду комерційних училищ у відання міністерства, була заснована посада головного інспектора з навчальної частини. На наступному етапі, після введення в дію Положення про комерційні навчальні заклади 1896 р., система управління стає більш структурованою. При міністерстві фінансів створюється Рада з навчальних справ, під головуванням товариша міністра, до складу якої входили директор департаменту торгівлі й мануфактур, головний інспектор з навчальної частини та інші чини міністерства фінансів, представник міністерства народної освіти, а також за призначенням міністра фінансів особи, які володіли знаннями у справі комерційної і художньо-промислової освіти, або відомі своєю торговельною чи промисловою діяльністю [205, с.281].

При департаменті торгівлі й мануфактур створювався також Навчальний комітет з представників міністерств фінансів, народної освіти та вчених і педагогів. До його повноважень відносилось: а) розгляд питань і пропозицій щодо організації навчального процесу, а також проектів статутів навчальних закладів, програм викладання та інструкцій з навчальної частини; б) вибір підручників і керівництв зі спеціальних предметів і обговорення заходів щодо їх видання, а також вибір підручників і керівництв з загальноосвітніх предметів з числа схвалених міністерством народної освіти та духовним відомством; в) обговорення взагалі питань, що стосуються навчальної частини в навчальних закладах міністерства фінансів [205, с.281-282].

Завідування комерційною освітою було зосереджено в департаменті торгівлі й мануфактур, при якому були заснована спочатку, як зазначалося, посада головного інспектора з навчальної частини. За законом 15 квітня 1896 р. у складі департаменту утворюється навчальне відділення, до штату якого були введені також дві посади (з 1902 р. – 4) окружних інспекторів для місцевого нагляду за комерційними навчальними закладами. У подальшому їх кількість була збільшена до 15. При перетворенні в 1900 р. департаменту торгівлі й мануфактур у

міністерстві фінансів утворюється самостійний навчальний відділ, який підпорядковувався товаришу міністра. Після створення 27 жовтня 1905 р. міністерства промисловості й торгівлі комерційні навчальні заклади, в тому числі на Катеринославщині, перейшли у його відання. Керівництво ними здійснював окружний інспектор Південного округу з центром в Одесі [387, с.66; 437; 484, с.606; 121].

Формування нормативно-правової бази, створення організаційної структури управління комерційною освітою, а головне, ставка на розвиток громадської і приватної ініціативи, обумовили швидкий розвиток мережі комерційних навчальних закладів. Вже на початку 1899-1900 навчального року у підпорядкуванні міністерства фінансів було 56 комерційних навчальних закладів, зокрема 19 комерційних училищ, 16 торговельних шкіл, 9 торговельних класів і 12 курсів комерційних знань. Найбільш популярними були комерційні училища, в яких навчалось 6 013 учнів. До 1902 р. кількість комерційних навчальних закладів зросла до 147, у тому числі було створено 51 комерційне училище, 43 торговельні школи, 30 торговельних класів і 23 курси комерційних знань. Причому, що варто підкреслити, з 3 млн. крб., необхідних на утримання цих навчальних закладів, казною витрачалось лише 48 тис. крб. на рік [484, с.605; 503, с.56].

Розвитку мережі комерційних навчальних закладів значною мірою сприяла і особиста увага до нової галузі освіти з боку міністра фінансів С.Ю. Вітте. Зокрема, з його ініціативи у 1901 та 1902 рр. були проведені спеціальні наради директорів комерційних училищ і представників опікунських рад, які мали велике значення для формування спільного бачення основних напрямів удосконалення навчальної справи в комерційних училищах і, в кінцевому підсумку, для розвитку всієї системи комерційної освіти. Зростанню популярності комерційних навчальних закладів сприяв і циркулярний лист міністра, який рекомендував усім кредитним установам міністерства фінансів надавати перевагу при прийомі на службу, навіть перед особами з вищою освітою, тим, хто закінчив курс комерційних училищ, як найбільш підготовленим для виконання службових обов'язків у кредитних закладах [387, с.64; 484, с.606].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. сформувалися соціально-економічні, нормативно-правові та організаційні передумови, які, поряд з суспільним запитом на комерційну освіту, обумовили бурхливий розвиток комерційних навчальних закладів у Катеринославській губернії.

4.2 Процес становлення комерційної освіти на Катеринославщині на початку XX ст.

На рубежі XIX-XX ст. склалися передумови для розвитку комерційної освіти у Катеринославській губернії, яка в цей період перетворилася на один з провідних промислових і торговельних центрів імперії. Тут сформувався потужний центр чорної металургії, представлений видобутком залізної і марганцевої руди, виробництвом чавуну, сталі і прокату. За концентрацією промисловості губернія посідала перше місце в Україні. У той же час губернія була провідним гравцем на продовольчому ринку і Катеринослав перетворився на один з найбільших ринків півдня з хлібною торгівлі. Як зазначають автори книги «Дніпропетровськ: віхи історії»: «Хліб і залізо стали головними економічними важелями Катеринослава. Саме вони спричинили до життя мережу залізниць, сотні магазинів, десятки млинів». Дійсно, якщо на початку 1890-х рр. у краї налічувалося 7 933 торговельні підприємства, то на початку 1900-х рр. – 15 359. Тільки в Катеринославі за даними Казенної палати у 1897 р. було 1 386 промислових і торговельних закладів, з них першої гільдії – 38, другої – 544 і негільдійних – 804. У Катеринославі і губернії діяли також близько 20 банків, в тому числі 5 державних, 10 приватних, 3 станових. Це знаменувало формування визначальної соціально-економічної передумови становлення та розвитку системи комерційної освіти в краї [382, с.88; 416, с.25-26, 31; 437].

Все це обумовлювало гостру потребу у фахівцях з торгівлі і фінансово-кредитної справи і зацікавленість місцевого купецтва, промисловців у розвитку комерційної освіти. Бо, як слушно зазначають Т.А. Катцина з колегами, спеціальна школа в більшій мірі, ніж загальноосвітня, знаходиться в залежності

від рівня розвитку економіки, а пропорція попиту економіки на професії – від регіону: переважаючих у ньому секторів економіки. У 1901 р. з ініціативи Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в губернії засновується перша торговельна школа в Луганську. На початку ХХ ст. торговельні школи виникають також у Катеринославі та Олександрівську [545, с.4].

У 1899 р. за підтримки окружного інспектора міністерства фінансів Д.Д. Морєва і катеринославського губернатора князя П.Д. Святополк-Мирського купецтво міста розпочало організаційну роботу по створенню першого в губернії комерційного училища в Катеринославі. Перебуваючи у червні 1899 р. в Катеринославі, Д.Д. Морєв звернувся до міського голови І.Г. Грекова, губернатора кн. П.Д. Святополк-Мирського з проханням надати сприяння започаткуванню в місті комерційного училища. 20 червня 1899 р. губернатор скликав нараду представників міста, губернського і повітового земств та місцевого купецтва. На зборах були присутні: міський голова І.Г. Греков, гласний міської думи А.Я. Толстіков, купці 1-ї та 2-ї гільдій С.П. Палей, М.С. Копилов, І.І. Тіссен, М.В. Майданський, Я.Г. Гололобов, М.Ю. Карпас, Ф.Н. Мірошніченко та голова губернської земської управи В.І. Карпов. Було вирішено звернутися до місцевої громадськості і торгівельно-промислових закладів з відозвою про пожертвування для утворення фонду на будівництва приміщення училища та його обладнання [406, с. 7-8].

З учасників засідання була утворена комісія під головуванням кн. П.Д. Святополк-Мирського, яка мала забезпечити проведення всіх заходів щодо відкриття училища і його матеріального забезпечення. 16 вересня 1899 р. відбулися перші купецькі збори у складі 52 купців міста, на яких було вирішено відкрити комерційне училище і встановити на його утримання особливий збір з гільдейських і промислових свідоцтв – з документів 1-ї гільдії по 50 і 30 крб. з кожного документа і по 20 та 15 крб. з документів 2-ї гільдії. Купецькі збори звернулися також до катеринославського купецтва з проханням прийти на допомогу справі зведення будівлі майбутнього училища одноразовими пожертвуваннями. Купецтво відгукнулося на цей заклик, скажімо, купець

Д.В. Пчолкін пожертвував 10 тис. крб., М.Ю. Карпас і М.С. Копилов – по 5 тис., І.І. Тіссен і М.В. Майданський – по 1 тис. крб. У свою чергу міська дума у жовтні 1899 р. за пропозицією А.Я. Толстікова асигнувала на будівництво приміщення 25 тис. крб. Активна підтримка міською думою ініціативи створення комерційного училища не дивна, оскільки представники купецтва становили понад половину гласних думи. Значні суми на облаштування училища дали катеринославські губерньське й повітове земства (відповідно 6 та 18 тис. крб.) [389, с.33; 70, с.14-24, 27, 29; 406, с.8, 9, 12, 21].

На зборах купецтва 8 листопада 1899 р. за зразком статуту Київського 1-го комерційного училища було затверджено проект статуту училища, який за сприяння П.Д. Святополк-Мирського 22 квітня 1900 р. був затверджений міністром фінансів С.Ю. Вітте. 2 травня 1900 р. було утворене купецьке товариство, а купецьким старостою обрано А.Я. Толстікова, міського голову у 1889-1893 та 1901-1905 рр., якого називають «хрещеним батьком» Катеринославського комерційного училища. 27 серпня 1900 р. збори купецького товариства обрали склад опікунської ради училища: головою Ради було обрано А.Я. Толстікова, а членами ради – Д.В. Пчолкіна, М.С. Копилова, М.Ю. Карпаса, М.В. Майданського, І.І. Тіссена. Крім того, за обранням Катеринославської міської думи, до складу опікунської ради увійшов в якості представника міста І.М. Алексеєнко. У вересні склад ради був затверджений міністром фінансів. Що стосується встановлених купецьким товариством, а потім і міською думою, зборів з торгівельних документів, то вони були затверджені міністерством 8 березня 1901 р., причому міністерство відокремило встановлення тимчасових зборів на 6 років від постійних, встановлених на весь час існування комерційного училища [427, с.17; 406, с.13-14].

Важливою проблемою був вибір керівника нового навчального закладу. Опікунська рада, розглянувши ряд кандидатур, у квітні 1901 р. зупинила свій вибір на директорів Білостоцького комерційного училища колезькому раднику А.С. Синявському. А.С. Синявський – відомий український педагог, історик, географ, статистик, закінчив Київський університет, був учнем В.Б. Антоновича

й товаришем М.С. Грушевського, учасником української студентської громади в Києві, а потім в Одесі, прихильником ідей М.П. Драгоманова. Після закінчення університету продовжував студії в Новоросійському університеті (Одеса) та за кордоном (Німеччина). Набув значний досвід роботи, працюючи в 1893-1898 рр. в Новоросійському і Варшавському університетах, потім директором комерційного училища в Білостоку. Після закінчення навчального року А.С. Синявський височайшим наказом був переведений на посаду директора Катеринославського комерційного училища [414, с.23; 427, с.19].

Офіційне відкриття Катеринославського комерційного училища відбулося 17 вересня 1901 р. Принципи організації навчального процесу та в цілому діяльності училища визначав його Статут. Відповідно до Статуту метою училища визначалося «надання учням загальної і комерційної освіти». Навчання було розраховане на сім років, з яких п'ять класів мали бути загальними і два – спеціальними. В училищі мали викладатися: Закон Божий, російська мова і словесність, французька і німецька мови, історія, географія, математика, фізика, природнича історія, комерційна арифметика, бухгалтерія теоретична і практична, комерційна кореспонденція російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство переважно торгівельне й промислове, хімія і товарознавство з технологією, а також проводилися практичні заняття в лабораторії з хімії і товарознавства, комерційна географія, каліграфія, малювання і гімнастика. Обсяг викладання предметів і розподіл їх по класах визначався навчальним планом і програмами, які склалися опікунською радою і подавалися на затвердження міністра фінансів (Розподіл годин в училищі див. у додатку Л) [406, с.2-3].

Тобто, як підкреслює О.В. Гур'янова, міністерство фінансів надало засновникам комерційних училищ максимальну свободу щодо організації і спрямування навчально-виховної роботи в них. Дійсно, Положення 1896 р. лише давало перелік обов'язкових навчальних предметів, які мали вивчатися. Навчальний план, програми дисциплін, спрямованість навчально-виховної роботи розроблялися педагогічними комітетами з наступним затвердженням у

міністерстві. Таким чином, засновники й педагоги училищ одержали свободу в організації навчально-виховної роботи, не бачену досі в закладах системи міністерства народної освіти. Це вигідно відрізнялося від умов, в яких доводилося працювати гімназіям і реальним училищам. Опікунські ради й педагогічні комітети, директори комерційних училищ, не одержуючи централізованого фінансування, натомість мали значно більше свободи щодо організації навчально-виховного процесу [368, с.7-8].

Статут визначав, що до училища мали прийматися переважно діти катеринославського купецтва, за наявності вільних місць учнями могли стати діти інших станів мешканців Катеринослава, в останню чергу приймалися діти іногородніх батьків, але перевага надавалася дітям купців. До першого класу приймалися діти з 10-літнього віку, але не старше 12 років. Вимоги до рівня знань встановлювалися відповідно до вимог до вступників реального училища. Учнями підготовчого класу могли стати діти не молодше 8 і не старше 11 років. Обсяг знань, необхідних для прийому у підготовчий клас, встановлювався педагогічним комітетом і через опікунську раду подавався на затвердження міністра фінансів. Передбачалося, що в підготовчих і загальних класах мало бути не більше 40 учнів, а в спеціальних не більше 30. При більшій кількості учнів створювалися паралельні відділення. Учні, які успішно закінчували повний курс училища, отримували звання особистого почесного громадянина, тим, хто закінчував з відзнакою, надавалося звання кандидата комерції [269, с.3-5].

Загальне завідування справами училища покладалося на опікунську раду у складі голови і 5 членів, які обиралися купецтвом міста, директора та інспектора училища. Крім них до складу ради входив, як зазначалося, представник від міста. Голова і члени ради мали право відвідувати заняття і перевідні та випускні випробування. Причому свої зауваження вони вносили на розгляд опікунської ради, не роблячи ніяких розпоряджень від себе. Рада мала здійснювати: укладання контрактів на постачання необхідних для училища предметів, на здійснення будівельних і ремонтних робіт; турбуватися про кошти і добробут училища; завідування й розпорядження коштами і майном училища, а

також встановлення порядку прийому, зберігання, розходження і контролю коштів; складання щорічних кошторисів і звітів та надання їх на затвердження зборам купецького стану; обрання директора і інспектора училища; розгляд подання директора про прийняття посадових осіб в училище і подання в належних випадках їх на затвердження департаменту торгівлі й мануфактур міністерства; обрання зі свого складу одного члена для участі у засіданнях педагогічного комітету училища; звільнення від плати за навчання до 10% бідних учнів; розгляд клопотань про призначення стипендій, заснованих купецтвом або благодійниками тощо. Опікунська рада мала збиратися не рідше одного разу на місяць. На допомогу опікунській раді у господарських справах засновувався господарський комітет у складі 1-2 членів опікунської ради, директора і інспектора училища та двох викладачів [269, с.6-8].

Безпосереднє завідування училищем здійснював директор, на допомогу якому призначався інспектор. На директора покладалося: головування у педагогічному комітеті; участь у засіданнях опікунської ради і господарського комітету; добір законовчителів, викладачів, наглядачів та інших посадових осіб і подання їх в належних випадках через опікунську раду до департаменту торгівлі й мануфактур для затвердження на посаді; подання через опікунську раду до департаменту торгівлі й мануфактур штатних викладачів до вищих окладів жалування; атестація викладачів та інших осіб і подання їх до нагород, чинів і пенсій; складання щорічних звітів про стан навчальної частини і подання їх, після розгляду педагогічним комітетом, через опікунську раду до департаменту торгівлі й мануфактур; прийняття і звільнення нижчих службовців тощо. Директор та інспектор училища, за бажанням, могли викладати в училищі один з предметів, але не більше 8 уроків на тиждень [269, с.9-10].

Штатні викладачі були зобов'язані викладати не менше 12 уроків на тиждень. Безпосередній нагляд за успіхами і моральністю учнів покладалося на спостерігачів, які обиралися або з числа викладачів, або з осіб, які мали право викладати в комерційних училищах. Кожний спостерігач керував одним або двома класами, присвячуючи керівництву не менше половини усіх навчальних

годин на тиждень. У Статуті підкреслювалося, що ніхто з осіб, які працюють в училищі, не мають права утримувати підготовчі пансіони для вступу в училище, готувати вступників до училища і давати приватні уроки учням училища, а також тримати учнів у себе на квартирах [269, с.11].

До складу педагогічного комітету училища входили інспектор, представник опікунської ради, законовчитель і всі викладачі училища. До повноважень комітету входило: прийом учнів і перевід їх з класу в клас; обговорення успіхів, поведінки і старанності учнів; визначення нагород учням, які відзначилися успіхами і поведінкою; присудження атестатів учням, які закінчили курс; присудження звання кандидатів комерції і медалей учням, що закінчили курс з відзнакою; відрахування учнів з училища і видача свідоцтв тим, хто вибув до закінчення курсу; призначення випробувань при переході з класу в клас і розподіл викладання навчальних предметів по днях і годинах на підставі затвердженої таблиці тижневих уроків; вибір підручників і посібників та вибір книг для бібліотеки з числа схвалених міністерством народної освіти і духовним відомством, або ж дозволених департаментом торгівлі й мануфактур, і предметів для поповнення кабінетів; розробка правил для учнів і стягнення з них; складання інструкцій для спостерігачів та викладачів; розгляд річних звітів з навчальної та виховної частин тощо [269, с.12-13].

Педагогічний комітет у повному складі збирався для обговорення справ, що стосувалися всього училища, справи ж, які торкалися окремих класів або викладання окремих предметів, могли обговорюватися в комісіях комітету, які збиралися під головуванням директора або інспектора і складалися з викладачів окремих класів і предметів. Їх рішення затверджувалися педагогічним комітетом. Так, у 1903-1904 навчальному році відбулося 23 засідання педагогічного комітету у повному складі, 16 засідань предметних і класних комісій і 12 засідань інших комісій. У 1904 р. з ініціативи А.С. Синявського було створено також раду батьків [170, с.38; 269, с.12-13; 406, с.125].

У червні 1901 р. розпочалася організаційна діяльність щодо відкриття училища: добір педагогічного складу, прийом заяв від бажаючих вчитися в

училищі, видання програм тощо. Кістяк першого складу викладачів на момент відкриття училища був в основному сформований з викладачів Білостоцького комерційного училища, директором якого був А.С. Синявський (Л.М. Реформатський – викладач російської мови, В.Х. Ендерт – німецької мови, М.А. Довгялло – математики, А.І. Кобиличний – чистописання і малювання, Е.Е. Гофман – гімнастики і ручної праці). У подальшому, по мірі становлення училища, до них приєднувалися інші досвідчені педагоги [171, с.9-15].

Училище відзначалося добре організованим навчальним процесом. Першорядну роль у цьому відігравав добре підібраний склад висококваліфікованих викладачів-українців, серед яких були Є.С. Вировий, П.С. Єфремов, Б.Ф. Павловський, В.Є. Петрушевський, І.М. Труба, В.А. Харцієв, Г.Г. Черняхівський. У різний час тут викладали такі видатні діячі науки, як Д.І. Яворницький, Д.І. Дорошенко, В.І. Пічета та ін. Достатньо згадати відомого українського історика Д.І. Дорошенка. Після закінчення у 1909 р. Київського університету А.С. Синявський запросив його за порадою Є.Х. Чикаленка до роботи в училищі. Однак губернатор не затвердив Д.І. Дорошенка на посаді викладача як політично «неблагонадійного». Директору училища довелося ужити найрізноманітніших заходів впливу, щоб полагодити справу. Прикладом для вчительських кадрів став директор училища, який мав великий педагогічний хист і з любов'ю викладав комерційну географію, комерційну статистику, політичну економію, історію та ін. [306, с.141; 414, с.23; 596, с.529].

А.С. Синявський в основу організації навчально-виховної роботи в училищі поклав декілька основоположних принципів: зв'язок школи з життям, гармонійний розвиток особистості, розвиток самодіяльності учнів, виховання інтересу до знань, самоосвіти, зміцнення самодіяльності, утворення в класах середовища, налаштованого на навчальну працю, безоціночне навчання, широке використання практичних робіт, екскурсій, творчих робіт, виховання внутрішньої мотивації до навчання й самовдосконалення тощо [368, с.12].

Тому педагогічний комітет головною метою училища від початку ставив:

1) зміцнення і розвиток особистої ініціативи і самостійності учнів і 2)

забезпечення гармонійного розвитку особистості і прояв її індивідуальності. В основу викладання було покладено пробудження в учнів любові до книги і знань та інтересу до самостійної праці. Тут варто відзначити, що на відміну від середини XIX ст., коли в комерційних училищах комерційна складова освіти була домінуючою, на початку XX ст. більшість комерційних училищ, у тому числі Катеринославське, прагнула дати своїм вихованцям пристойну загальноосвітню підготовку, звертаючи, між іншим, особливу увагу на практичне знання іноземних мов, підготовку їх до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади [630, с.506; 368, с.12; 406, с.100].

Слід зазначити, що Катеринославське комерційне училище стало піонером багатьох удосконалень педагогічної справи, які потім запозичувалися іншими навчальними закладами міста. Орієнтуючись на досягнення педагогічної науки і кращої європейської практики, чому сприяло володіння викладачами, як правило, кількома іноземними мовами, в училищі створили авторську школу і виробили власне спрямування навчально-виховного процесу. У підсумку було запроваджено багато новацій, зокрема переглянуто все, починаючи від парт (система співвідношення росту, дистанція і диференціація) до зошитів, запроваджена система детальних характеристик замість балів, особливі форми бланків, журналів, відомостей. В училищі вперше була вироблена система позашкільного читання, самостійних робіт (2 роботи щорічно з улюблених предметів), створення учнівської громадськості, літературно-наукових гуртків, видання журналів, організація літературних читань і співбесід, фізичне виховання. Педагогічний колектив, долаючи механічне зазубрювання, запроваджуючи наочність та удосконалені методи викладання, сприяв привчання учнів до самостійної праці, активності у роботі і давав міцні знання, які можна було використовувати у житті [368, с.15; 406, с. 32-33].

Варто наголосити, що в училищі з метою індивідуалізації навчання, крім загальних фізичних оглядів, здійснювалися дослідження психічної сфери учнів методами експериментальної психології. А для зміцнення здоров'я і відпочинку

учнів училище, одне з небагатьох в Україні, мало власну дачу в Криму поблизу Севастополя [630, с.506].

Про свої новації училище неодноразово доповідало на різного роду форумах, зокрема, на нараді директорів і представників комерційних училищ, яку проводило у 1902 р. міністерство фінансів (було експоновано прийняту в училищі систему медичного огляду учнів, дослідження їх психічного стану, зразки зошитів, самостійних робіт учнів, навчальні плани училища з пояснювальною запискою, в якій викладалися основні принципи школи тощо). Система постановки викладання і виховання в училищі, зокрема викладання спеціальних предметів, була представлена наступного 1903 р. на III з'їзді російських діячів з технічної і професійної освіти та на Обласній виставці в Катеринославі у 1910 р. Упродовж 1903-1914 рр. училище видало 25 видань (програми, звіти, плани, каталоги, збірники науково-педагогічних праць тощо) [406, с. 35-38; 414, с.24; 74, с.3, 6]. В якості приклада можна навести публікації І.Я. Акінфієва «Про викладання природознавства та його постановку» [319], І.Ф. Вертоградова «Про значення і постановку літературних бесід в середній школі» [347], В.І. Пічети «Позакласне читання в Катеринославському комерційному училищі» [514], Л.Н. Реформатського «Причини виникнення у дітей ліні» [559] та ін.

Тобто, училище було знаним не тільки у нашому місті, але й у всій імперії. Саме тому, багато викладачів перейшли на роботу до московських середніх навчальних закладів (Л.М. Реформатський, І.М. Соловійов, М.Л. Бродський, С.І. Зандер, А.І. Кобиличний), В.І. Пічета, майбутній академік, став працювати приват-доцентом Московського університету. На посади керівників навчальних закладів були обрані І.Я. Акінфієв (Олександрівське комерційне училище), В.В. Олександрів (Єлисаветградське, пізніше Сімферопольське комерційні училища), П.О. Доманицький (Катеринославське жіноче комерційне училище С.І. Степанової), В.І. Харцієв (Єлисаветградське комерційне училище), В.Г. Морачевський (Криворізьке комерційне училище), М.А. Довгялло (Новомосковська чоловіча гімназія), Г.Л. Вельш (Гнедінське

ремісничче училище), І.Ф. Алдирев (учительська семінарія) та ін. Крім цього, О.Л. Фовицький, І.Ф. Вертоградов, В.В. Бонч-Бруєвич стали на чолі заснованих ними приватних навчальних закладів [406, с.53].

Перейшовши чи очоливши ці навчальні заклади, вони широко впроваджували ідеї Синявського щодо змісту організації навчально-виховного процесу. Так, В.І. Харцієв, ставши у 1909 р. директором Єлисаветградського комерційного училища, організував його роботу на засадах «нової школи» й ідеях А.С. Синявського, широко використовував принципи самодіяльності, елементи самоврядування тощо. Інший викладач, В.Г. Морачевський, з 1908 р. запровадив систему А.С. Синявського в Кривому Розі. Це комерційне училище тяжіло до загальноосвітніх шкіл, а комерційні предмети тут розглядалися як економічна складова загальноосвітньої підготовки. Наголос робився на вивчення математики, фізики, тут навіть видавався учнівський математичний журнал, на високому рівні було поставлено естетичне виховання учнів [368, с.12-13].

Варто відзначити, що час від відкриття училища у 1901 р. і до 1906 р. характеризувався швидким його розвитком як щодо складу учнів і викладачів, так і розвитку матеріальної бази. Училище розпочало свою роботу у новозбудованому тимчасовому корпусі. Проте воно дуже швидко розвивалося і кожного року під час канікул доводилося добудовувати по декілька нових класів, унаслідок чого була забудована майже вся ділянка. Стало зрозумілим, що вона замала для побудови нового капітального приміщення [406, с.17, 23, 32].

Опікунська рада почала клопотатися про виділення більшої ділянки землі. Постановою міської думи від 22 травня 1903 р. училищу була відведена інша, удвічі більша ділянка на розі вул. Польової (нині пр. Поля), пр. Пушкіна і вул. Козачої (нині вул. Старокозацька). Попередня ділянка з будівлями училища вартістю 80 тис. крб. передавалися місту з виплатою за них протягом п'яти років 20 тис. крб. Первісний проект будівлі, підготовлений А.С. Синявським, в якому враховувалися усі перспективні потреби училища, оцінювався у 526 тис. крб., проте таких коштів не було. Остаточний, більш економічний проект вартістю 340 тис. крб., розробив міський архітектор Д.С. Скоробогатов. З ініціативи

О.Я. Толстікова купецьке товариство прийняло 13 травня 1904 р. рішення про додаткове обкладення торгівельних і промислових документів, яке встановлювалося на 6 років і мало дати 120 тис. крб. У липні 1904 р. розпочалося будівництво нового триповерхового приміщення училища, завершене до 1 вересня 1905 р. [406, с.24-27; 456].

Всього будівля нараховувала 80 приміщень. Просторі класні кімнати, широкі коридори, актова зала, прикрашена портретами – у медальйонах над вікнами – видатних діячів української історії і культури: Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, Петра Могили, Т. Шевченка, буфети на кожному поверсі, їдальні, вчительські для вчителів, що палять, і для тих, хто не палить. Тут було парове опалення, водопровід, вентиляція, електричне освітлення. Цього було достатньо для розміщення 17 класів (12 основних і 5 підготовчих), в яких навчалося близько 700 учнів і працювало 45 службовців. Як зазначає О.М. Донік, училище отримало будинок, який став найкращим серед таких навчальних закладів у Південній Україні [388, с.259; 406, с.37; 625, с.22].

Якщо говорити про динаміку зростання контингенту учнів, то у червні-серпні 1901 р., коли був оголошений прийом до училища, від бажаючих поступила 651 заява, але у шість класів: молодший підготовчий, старший підготовчий (основне й паралельне відділення), 1-й (основне й паралельне відділення), 2-й класи було прийнято лише 201 учня. Наступного року їх кількість зросла до 275, у 1903 р. – до 359, 1904 р. – до 485. Після побудови нового приміщення чисельність учнів у 1905-1906 рр. досягла максимуму – 638, а потім почала зменшуватися: 1907 р. – 598, 1908 р. – 555, 1909 р. – 534, 1910 р. – 498, 1911 р. – 496 учнів [406, с. 68-78].

Зменшення кількості учнів пояснювалося насамперед розширенням мережі комерційних середніх навчальних закладів як на Катеринославщині (2-ге комерційне училище в Катеринославі, в Олександрівську, Нікополі, Юзівці тощо), так і в містах та містечках сусідніх губерній (Кривий Ріг, Мелітополь, Слов'янськ, Барвенково, Гальбштадт та ін.) [406, с. 78].

Згідно Статуту, як зазначалося, до училища мали прийматися переважно діти катеринославського купецтва. Ця норма завжди витримувалася. Так, у 1905-1906 навчальному році в училищі навчалось 213 дітей купців та 9 дітей почесних громадян (34,8%), другою за чисельністю категорією були діти міщан – 211 (33%), потім діти дворян і чиновників – 93 (14,6%), селян – 72 (11,2%), інших станів – 19 (2,1%), іноземних підданих – 8 (1,2%). Як і передбачав Статут у підготовчих і молодших класах нараховувалося 39-43 учня, а в старших – близько 30. Причому у старшому класі навчалися діти у віці від 16 до 21 року. Перший випуск в училищі відбувся у 1906 р., коли його закінчили 43 учні, а за перші десять років – до 1911 р. – з його стін вийшло 229 випускників [406, с. 87, 91; 171, с.18].

Оскільки комерційні училища за своїм прямим призначенням мали готувати своїх випускників до практичної діяльності, а також до найбільш продуктивної роботи у вищих навчальних закладах, вони повинні були неодмінно мати добре обладнані хімічні лабораторії, кабінети товарознавства, приміщення для практичних занять з природознавства і фізики, статистичні кабінети, класи ручної праці тощо, тобто такі структури, яких зовсім не мали гімназії і, навіть, реальні училища. І, дійсно, Катеринославське комерційне училище мало навчальні кабінети і лабораторії, оснащені за останнім словом техніки і шкільної гігієни, багату бібліотеку, колекції мінералів і місцевих металевих виробів тощо [383, с.125; 406, с.134-135].

Їх обладнанню та поповненню постійну увагу приділяли і педагогічний комітет, і опікунська рада. Так, лише протягом перших п'яти років для фундаментальної бібліотеки було закуплено 1 982 назви книг (3 113 томів), а для учнівської – 2 858 назв (3 525 томів), загальною вартістю 6 410 крб. [171, с.32-33].

Основними джерелами фінансування були: доходи від промислових і торговельних зборів, плата за навчання і благодійні внески. У 1901-1912 навчальних роках від промислових і торговельних зборів надійшло 374 415 крб.,

у тому числі на побудову будівлі училища – 199 970 крб. і на утримання училища – 174 445 крб. [70, с.2, 28].

Плата за навчання була встановлена у підготовчих класах у розмірі 100 крб., у молодших – 125 і в VII-му – 150 крб. В окремі роки вона ставала основним джерелом, як наприклад у 1905-1906 навчальному році, коли від учнів поступило 68,9 тис. крб., або 35% усіх доходів. У цілому ж, скажімо, за 1901-1912 навчальні роки плата за навчання склала 593 655 крб. За цей же період надійшло 138 080 крб. благодійних внесків [70, с.14-24, 27, 29; 171, с.29-30].

Отже, протягом першого етапу (червень 1899 р. – червень 1901 р.) були вирішені основні організаційні питання, пов'язані з відкриттям Катеринославського комерційного училища: створено купецьке товариство, обрана опікунська рада, запроваджено особливий збір з гільдейських і промислових свідоцтв на училище, виділена ділянка землі і розпочато будівництво приміщення, затверджено Статут училища і призначено його директора. За наступні роки Катеринославське 1-ге комерційне училище досягло значних успіхів. Значною мірою вони обумовлювалися діяльністю опікунської ради та педагогічного комітету, а також особистістю директора училища.

4.3. Зростання мережі комерційних училищ на Катеринославщині у 1905-1917 рр.

Хоча, як зазначалося у попередньому підрозділі, діяльність опікунської ради, педагогічного комітету, всього викладацького корпусу багато в чому обумовила швидкий розвиток Катеринославського 1-го комерційного училища як щодо складу учнів, так і розвитку матеріальної бази, а також високий рівень організації навчального процесу, але воно не в змозі було забезпечити прийом всіх бажаючих отримати комерційну освіту. Тому, у 1907 р. у Катеринославі було утворене 2-ге комерційне училище, перетворене з торгівельної школи Товариства взаємної допомоги прикажчиків м. Катеринослава, заснованої в 1903 р. Згідно статуту училища в ньому викладалися Закон Божий, російська

мова і словесність, французька і німецька мови, історія, географія, математика (арифметика, алгебра, геометрія і тригонометрія), фізика, космографія, природнича історія, комерційна арифметика, бухгалтерія теоретична і практична, комерційна кореспонденція російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство переважно торгівельне й промислове, хімія і товарознавство з технологією з практичними заняттями в лабораторії з хімії і товарознавства, комерційна географія (переважно Росії), каліграфія, малювання, креслення і гімнастика. Тобто, навчальний план дещо відрізнявся від плану 1-го комерційного училища [172, с.6; 76, с.4-5].

Училище відкрилося у складі двох підготовчих класів, трьох основних і одного паралельного. Оскільки воно засновувалося як 8-класне, то перший випуск (21 учень) відбувся у 1912-1913 навчальному році. Відповідно до Положення про комерційні навчальні заклади п'ятеро з цих випускників отримали звання особистого почесного громадянина і кандидата комерції, з них 4 були нагороджені срібними медалями, і 16 – звання особистого почесного громадянина. Заснуванням училища Товариство прикажчиків намагалося допомогти дітям незаможних верств міста, для яких двері більшості середніх навчальних закладів були закриті. Так, для подолання дуже високого конкурсу при вступі до гімназій і реальних училищ вони в силу свого соціального походження не мали достатнього рівня підготовки. До того ж для дітей-євреїв урядом була встановлена 15% норма прийому. Більшість з них не могла вступити і до Катеринославського 1-го комерційного училища, оскільки згідно його статуту переважаюче право на зарахування до нього, як зазначалося, мали діти купців [172, с. 1-3, 79-81].

Ураховуючи рівень підготовки більшості майбутніх учнів, Товариство відкрило в училищі підготовчі класи, а з урахуванням рівня доходів їхніх батьків встановило достатньо низьку плату за навчання. В подальшому вона була підвищена, але все ж залишалася в цілому значно нижчою, ніж в інших училищах, і була диференційованою: у підготовчих класах вона становила 70-

80 крб. на рік, у I класі – 95 крб., II-му – 105, III-му – 110, IV-му – 115, V-му – 125, VI-му – 130, VII-му – 140, VIII-му – 150 крб. [172, с.3].

Згідно статуту до училища приймалися хлопчики і дівчата всіх станів і віросповідань. У першу чергу зараховувалися діти членів Товариства, якщо залишалися вакансії, то могли прийматися і діти сторонніх осіб. Традиційно було дуже багато бажаючих навчатися в торгівельній школі, а потім і в комерційному училищі. Так, у 1905 р. у Катеринославській торгівельній школі був найбільший порівняно з іншими аналогічними школами Росії прийом – 236 учнів. У 1907 р. до училища було прийнято 206 учнів, наступного року їх було 261, у 1909 р. кількість учнів зросла до 428, у 1910 р. – до 518, в 1911 р. – до 534, у 1912 р. – до 597, у 1913 р. – до 685. На 1915-1916 навчальний рік кількість учнів в училищі досягла 900 осіб [76, с.164; 172, с.4, 7, 82; 510].

Затребуваність комерційної освіти буде зрозумілою, якщо враховувати тогочасну практику оплати праці прикажчиків, яка залежала від класу. Так, за даними Б.А. Кругляка, прикажчики 1-го класу, які продавали готовий одяг, щомісяця одержували 43,3 крб., 2-го – 31,4 крб., а просто прикажчики – 14,3 крб. Якщо хтось з них дослужувався до адміністративної посади, то його плата, наприклад, у торгівлі готовим одягом, одразу ж підвищувалася до 84,9 крб. на місяць. Тому, звичайно, батьки намагалися надати дітям спеціальну освіту і забезпечити тим самим кращі стартові можливості [449, с.75].

Основний контингент учнів становили діти міщан. Так, у 1907-1908 навчальному році з 206 учнів діти дворян становили 0,97% (2), духовенства – 0,48% (1), почесних громадян, купців – 8,74% (18), міщан – 81,0% (167), селян – 4,85% (10), інших станів – 3,88% (8), у 1912-1913 навчальному році з 597 учнів відповідно дітей дворян було 22 (3,68%), духовенства – 1 (0,16%), почесних громадян, купців – 41 (6,87%), міщан – 395 (66,16%), селян – 121 (20,26%), інших станів – 12 (2,01%). Що стосується поділу за статтю, то у 1912-1913 навчальному році в училищі навчалася 567 хлопчиків і 30 дівчат. Одна з основних причин невеликої питомої ваги дівчат полягала в тому, що на цей час

в Катеринославі діяли 5 жіночих гімназій і 2 жіночі комерційні училища [172, с.1-2, 23, 40, 102].

За національним складом серед учнів переважали євреї: у 1907-1908 навчальному році на них припадало 88,35% (182) учнів, на росіян і українців – 6,79% (14), німці становили 3,39% (7), поляки – 1,94% (4). Тому, коли у 1909 р. для комерційних училищ урядом теж була запроваджена 15% норма для учнів-євреїв, опікунській раді довелося докласти багато зусиль, щоб залишити попередній порядок прийому на навчання. У поданні Біржового комітету Катеринославської біржі міністру торгівлі й промисловості зазначалося, що запровадження цієї норми поставить під питання само існування училища, оскільки євреї становили 65,3% учнів, а їх плата за навчання сягала 72% бюджету училища. У підсумку міністерство торгівлі і промисловості дозволило поступовий перехід до 15% норми: у 1913-1914 і 1914-1915 навчальних роках дозволялося приймати до 45% дітей-євреїв, у 1915-1916 навчальному році – 40%, у 1916-1917 навчальному році – 35%, з тим, щоб вийти на 15% норму у 1920-1921 навчальному році [172, с.2-3, 101; 136, с.23].

Училище спочатку розміщувалося в орендованому приміщенні, але зростання контингенту поставило на порядок денний питання про будівництво власного приміщення. Постановою від 27 травня 1908 р. міська дума виділила у безоплатне користування Товариству ділянку землі на вул. Великій Базарній (нині вул. Святослава Хороброго) на розі провулка (нині пров. Ушинського), який тут проектувався. Опікунська рада на чолі з професором Катеринославського вищого гірничого училища О.М. Терпигоревим, правління Товариства прикажчиків і рада батьків учнів організували збір коштів на побудову приміщення. У жовтні 1909 р. училище розташувалося у власному будинку, який складався з наріжного блока з двома двоповерховими крилами. Крім навчальних класів у будівлі розміщувався торговельний (для практичних занять і підвищення кваліфікації) [172, с.2; 510].

У звіті про побудову будівлі для Катеринославського 2-го комерційного училища зазначалося, що грошима було пожертвувано 16 775 крб. 75 коп. і

матеріалами та роботою 5 121 крб. 30 коп., будівельний фонд Товариства прикажчиків виділив 4 638 крб., у Міському банку була взята позика 10 тис. крб. і у різних осіб ще 1 591 крб. 90 коп. Крім того, з сум самого училища було витрачено 25 231 крб. 42 коп. Всього ж на будівництво було витрачено 70 858 крб. 37 коп. Для порівняння з рівнем пожертвувань на Катеринославське 1-е комерційне училище, засноване купецтвом, цікавий аналіз сум пожертвувань на будівництво 2-го училища: 600 крб. пожертвувала 1 людина, 500 крб. – 1, 450 крб. – 1, 350 крб. – 1, по 300 крб. – 3, 250 крб. – 1, по 200 крб. – 6, по 150 крб. – 13, 125 крб. – 1, по 100 крб. – 60, 90 крб. – 1, 78 крб. – 1, по 75 крб. – 4, 60 крб. – 1, по 50 крб. – 36, 45 крб. – 1, 40 крб. – 1, 31 крб. 75 коп. – 1, по 30 крб. – 3, по 25 крб. – 40, по 20 крб. – 3, 19 крб. – 1, 16 крб. – 1, по 15 крб. – 12, по 10 крб. – 39, 8 крб. – 1, по 5 крб. – 26, по 3 крб. – 15, по 2 крб. – 19 і по 1 крб. – 8 осіб [172, с.110-111, 114-118].

У 1911 р. все майно Товариства прикажчиків, у тому числі й училище, були передані Товариству взаємодопомоги службовців торговельних і промислових закладів та кредитних установ м. Катеринослава. Наступного року новий власник прийняв рішення розширити будівлю училища триповерховим корпусом. Однак кількість учнів вимагала більших площ, тому було вирішено побудувати новий корпус, який би включав навчальні класи, кабінети, бібліотеку, їдальню та спортзал. Але, хоча училищу виділили ділянку і фінансування, плани так і залишились нереалізованими [172, с.4; 510].

На початку ХХ ст. у м. Катеринославі отримала розвиток і жіноча комерційна освіта. Поштовхом для цього стали зміни до Положення про комерційні навчальні заклади від 10 червня 1900 р., які передбачали створення поряд з чоловічими і жіночих комерційних училищ. У законі також урегулювалися основні питання організації їх діяльності. Піонером у розвитку жіночої комерційної освіти виступила Катеринославська 1-а міська жіноча гімназія, в якій у 1902-1905 рр. діяло спеціальне комерційне відділення, у складі 3-х класів (V-VII класи). Його відкриття відбулося за ініціативи попечителя Одеського навчального округу, який у 1899 р. розробив проект

«Про відкриття відділень комерційних знань і графічних мистецтв при жіночих гімназіях» і звернувся з цією пропозицією до опікунської ради гімназії. Випускниці відділення отримували звання конторниць [579, с.32-34].

У наступні роки у Катеринославі були відкриті семикласні приватні жіночі комерційні училища С.І. Степанової та Г.Г. Свіда (засноване Ю.Х. Юргенс). З ініціативи купця С.П. Васньова 7-класне жіноче комерційне училище Л.М. Васньової було також засноване у 1906 р. у Луганську. Комерційні училища поряд з хорошою загальною підготовкою надавали і досить глибокі спеціальні знання. Так, в училищі Г.Г. Свіда, відкритому у 1905 р., викладалися: Закон Божий, російська мова і словесність, французька і німецька мова, географія, історія, математика, природознавство, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія (теоретична і практична), комерційна кореспонденція (російською та іноземними мовами), політична економія, правознавство (переважно торгівельне і промислове), хімія і товарознавство з технологією, комерційна географія (переважно Росії), каліграфія і ручна праця. Бажаючи за окрему плату могли вивчати англійську мову, креслення, стенографію, друкування на машинці тощо [92; 295, с.318; 274, с.3; 76, с. 4].

На організацію навчального процесу в жіночих комерційних училищах міста здійснював значний вплив досвід 1-го комерційного училища. Про це можна судити на підставі аналізу визначення цілей діяльності навчального закладу, наприклад, в училищі Г.Г. Свіда. Своїми завданнями воно ставило: 1) забезпечення можливості розвитку і прояву індивідуальності в учнів; 2) розвиток і зміцнення в учнів ініціативи і самостійності; 3) прищеплення любові до знань і настійливої праці. Для досягнення цієї мети в училищі намагалися базувати викладання відповідно до вимог сучасної педагогіки, дидактики і психології. Водночас значна увага приділялася створенню хорошої матеріальної бази, оснащенню наочними посібниками, картинами, колекціями, приборами, технічними засобами навчання, гербаріями тощо [630, с.507-508].

Комерційна освіта розвивалася і в інших містах губернії. В Олександрівську у жовтні 1902 р. з ініціативи гласного міської думи

Ф.Ф. Мовчановського була відкрита трикласна торговельна школа. У серпні 1904 р., будучи вже міським головою, він поставив питання про створення на її базі 7-класного міського комерційного училища, статут якого був затверджений міністром фінансів 20 лютого 1905 р. Міська дума створила опікунську раду, на яку, згідно зі Статутом, покладалося загальне завідування справами училища. Рада складалася з голови, 5 членів, які обиралися міською думою на чотири роки, директора та інспектора училища. Очолив раду Ф.Ф. Мовчановський. Директором училища було обрано відомого педагога і вченого І.Я. Акінфієва, який до цього працював інспектором Катеринославського 1-го комерційного училища [436, с.125; 25, с.7; 268, с.8; 6, с. 131; 494].

Очоливши училище, І.Я. Акінфієв широко впроваджував у ньому ідеї А.С. Синявського щодо змісту організації навчально-виховного процесу. Він багато зробив для розробки методики проведення практичних робіт з природознавства, природничих екскурсій, піднесення рівня викладання в цілому. У 1910 р. на Південноросійській обласній промисловій, сільськогосподарській і кустарній виставці йому була присуджена Велика золота медаль. Будучи директором Олександрівського училища, І.Я. Акінфієв активно займався громадською діяльністю, зробивши значний внесок у розвиток освіти і культури Олександрівська в цілому. Як відзначалося на святкуванні його 30-літньої педагогічної, громадської і літературної діяльності, від його уваги не уникала ні одна громадсько-просвітницька установа міста. Достатньо сказати, що він був головою міської громадської бібліотеки, завідував Народним домом, був одним з ініціаторів створення «Товариства сприяння фізичному вихованню дітей» і місцевого сімейно-педагогічного гуртка [28; 272; 368, с.12; 570, с.9-10, 14; 566, с.74-75].

Значну роботу щодо розвитку училища проводила опікунська рада. Уявлення про це дає перелік обов'язків, які покладалися на неї: турбота про кошти і добробут училища; завідування сумами і майном, які належать училищу; нагляд за збереженням матеріальної частини закладу, а також за належним веденням описів та інвентарів майна; витрачання сум на утримання

закладу і нагляд за тим, щоб суми, призначені на утримання училища, витрачалися найбільш продуктивним способом; перевірка сум і звітів з приходу і витрачання і засвідчення дійсного проведення різних робіт у закладі і поступлення придбаних предметів; укладання контрактів на постачання необхідних для утримання училища предметів, на здійснення різних робіт по закладу, як і здійснення актів від імені училища; складання щорічних кошторисів і звітів за всіма статтями утримання училища; звільнення від плати за навчання бідних учнів; обрання зі свого складу одного члена для участі у засіданнях педагогічного комітету училища; розгляд клопотань про призначення стипендій, які засновані міським управлінням або благодійниками; подання на затвердження міністерства кандидата на посаду директора училища; розгляд подання директора про грошову винагороду службовців училища та про вищі оклади викладачів; розгляд подань педагогічного комітету з питань, що стосуються програм і навчальних планів викладання спеціальних предметів. Опікунська рада за Статутом мала збиратися не рідше одного разу на місяць, але, скажімо, у 1907-1908 навчальному році вона провела 50 засідань, що значною мірою обумовлювалося необхідністю оперативно вирішувати питання, пов'язані з будівництвом приміщення училища [27, с.15; 268, с.9-10].

У квітні 1910 р. Катеринославським губернатором були затверджені «Керівні настанови для членів опікунської ради Олександрівського міського комерційного училища ім. Статс-секретаря графа С.Ю. Вітте», підготовлені міською думою восени 1909 р. У Настановах наголос робився на посиленні ролі міської управи в управлінні навчальним закладом. Зокрема, в них зазначалось, що члени опікунської ради зобов'язані подавати до міської управи проект кошторису на утримання училища за місяць до його затвердження для отримання керівних вказівок. Підкреслювалося, що у випадках виникнення розбіжностей між радою та адміністрацією училища, всі суперечливі питання мають виноситися на обговорення міської управи. З метою контролю витрат училища від членів опікунської ради вимагалось стежити за відповідністю витрат на навчальну і господарську частини аналогічному рівню таких же

витрат в інших навчальних закладах, а додаткові і паралельні класи не відкривати на кількість учнів, яка не виправдовує свого утримання. Разом з тим, міська управа зазначала, що число учнів у класах не має перевищувати норму більш ніж на 10%. Члени ради мали стежити за дотриманням статуту при прийомі учнів, що стосується звільнення від плати за навчання, то вони повинні були урахувати матеріальний стан сім'ї та успіхи учня. Списки таких учнів подавалися до міської управи. Крім іншого представники ради повинні були відвідувати засідання педагогічних рад [436, с.133-134].

Училище відкрилося 8 вересня 1905 р. і 1908 р. переїхало в нове приміщення. Ділянку землі, площею понад 3 дес. і вартістю 90 тис. крб., виділила міська дума. Нова триповерхова будівля мала понад 80 приміщень, у тому числі 16 класних кімнат, 5 кімнат відводилося для хімічного кабінету з аудиторією на 100 місць, пристосованою для демонстрації тіньових картин «чарівного ліхтаря», по 3 кімнати – для фізичного і природничого кабінетів, по 2 кімнати – для кабінетів ручної праці і малювання, по 1 кімнаті – для кабінетів креслення, співів, навчальних посібників – всього 34 навчальні кімнати. За плануванням і зовнішньому вигляду будівля була однією з найкращих у країні. На зведення будівлі та її обладнання було витрачено 180 918 крб., з яких безвідсоткова позика від міста становила 120 тис. [27, с. 17-19, 22; 494; 547].

Обладнання кабінетів забезпечувало поєднання в процесі навчання теоретичної і практичної підготовки, оскільки на уроках фізики, хімії, товарознавства проводилося багато дослідів, виконувалися практичні та лабораторні роботи. І.Я. Акінфієв, який був палким прихильником використання в навчальному процесі екскурсій, налагодив у широких масштабах їх організацію на місцеві підприємства, за межі міста на природу, екскурсії в межах регіону тощо. Екскурсії допомагали безперервно поповнювати кабінети природничо-історичними колекціями і гербаріями, які збиралися учнями під керівництвом своїх учителів і директора. Через організацію самостійної роботи з ручної праці, природознавства, фізики і хімії

та влаштування екскурсій, в училищі ставилося завдання розвитку в учнів самостійності і любові до природи [385, с.54; 387, с.74-75; 630, с.508].

Кошти на утримання навчального закладу склалися, в основному, з плати за навчання: у 1905-1906 навчальному році, наприклад, вона становила 14 929 крб., місто виділило 9,9 тис. крб. допомоги і 4 737 крб. дав збір з промислових свідоцтв на користь училища, встановлений 11 березня 1905 р., згідно з пропозицією навчального відділу міністерства фінансів. У наступному навчальному році обсяг плати за навчання зріс до 21 638 крб., збору з промислових свідоцтв – до 6 062 крб., натомість допомога міста зменшилася до 3 тис. крб., у 1907-1908 навчальному році плата за навчання зросла до 28 982 крб., 5 038 крб. дав збір з промислових свідоцтв, допомога міста становила 3 тис. крб., у 1908-1909 навчальному році відповідно – 34 884, 6 709 та 5 600 крб. У 1911-1912 навчальному році збір за право навчання становив уже 49 148 крб., збір з промислових свідоцтв – 7 800 крб. [15, ф.58, оп.1, спр.24, арк.27зв.; 53, с.2; 436, с.126; 26, с.95; 27, с.22].

Згідно Статуту училища до нього приймалися передусім діти постійних мешканців м. Олександрівська, діти жителів інших міст приймалися лише на вільні місця. У трьох підготовчих і першому класах училища у 1905 р. почали навчання 202 учня, з них 93 хлопчики були жителями Олександрівська, 17 – Олександрівського повіту, інші – з різних повітів Катеринославської та сусідніх губерній. Відкривалось училище спочатку як чоловіче, але в 1906-1907 навчальному році міністерство торгівлі й промисловості, усвідомивши ефективність застосування жіночої праці у галузі торгівлі, дало дозвіл на спільне навчання в ньому дітей обох статей. У 1907-1908 навчальному році питома вага дівчат становила 15% (60 учениць). Чисельність учнів в училищі постійно зростала: у 1907-1908 навчальному році навчалось вже 364 учня, у 1911 р. в 16 класах училища – 517 учнів, у 1913-1914 навчальному році – 536 [27, с.12, 28; 268, с.4; 385, с.53; 436, с.138].

Збільшення кількості учнів певним чином було пов'язане і з тим, що в лютому 1910 р. училище було перетворено на восьмикласне. Учні належали до

різних верств населення. Так, у 1907-1908 навчальному році з 364 учнів діти дворян становили 8,0% (28), духовенства – 0,3% (1), почесних громадян, купців – 20,3% (74), міщан – 54,0% (197), селян – 12,0% (44), інших станів – 3,8% (14). За національним складом переважали євреї: у 1907-1908 навчальному році їх навчалось 191 (52,4%), росіян і українців – 147 (40,4%), німців – 20 (5,5%), поляків – 5 (1,4%), інших – 1 (0,3%) учнів [27, с.28-29; 26, с.6].

Значну увагу керівництво училища приділяло організації діяльності батьківських зборів. У 1906-1907 навчальному році було проведено 4 загальні збори батьків і 8 засідань батьківського комітету. Саме завдяки зборам батьків у травні 1907 р. було створено Товариство допомоги бідним учням Олександрівського міського комерційного училища, яке складалося майже виключно з батьків учнів училища. На допомогу нужденним учням направлялись збори від проведення платних вечорів. Варто відзначити, що в училищі практикувалося складання класних збірників кращих письмових робіт, які за невелику плату на користь бідних учнів бралися і читалися учнями інших класів [26, с. 14-15; 27, с.10-11].

Переломними у розвитку комерційної освіти на Катеринославщині можна вважати 1908-1909 рр., коли в країні завершився тривалий вихід з економічної кризи 1899-1903 рр. і господарська кон'юнктура пішла на підйом. Нове промислове піднесення на відміну від 90-х рр. XIX ст. відбувалося в умовах, коли великі капіталістичні форми виробництва посіли панівні позиції в промисловості і цілком склалася її галузева та регіональна структура. Все це не тільки визначило найважливіші риси і особливості економічного піднесення 1909-1913 рр., а й відбилося на кількісних показниках системи комерційної освіти. Причому характерною рисою цього періоду стало відкриття переважно 8-класних комерційних училищ, оскільки досвід існування комерційних навчальних закладів показав, що протягом семи років важко дати ґрунтовну загальну і комерційну освіту. Міністерство торгівлі й промисловості виробило і відповідні навчальні програми [244, с.V; 545, с.16].

Першим у цей період почало функціонувати 30 серпня 1909 р. 8-класне Юзівське комерційне училище, створене за ініціативи юзівських купців і підприємців, зокрема, братів Лобасових. Його засновником стало, створене у 1908 р. товариство «Просвіта». У січні 1912 р. училище розташувалось у власному приміщенні, на побудову і облаштування якого до кінця 1912-1913 навчального року витратили 122 526 крб. У ньому було 13 класних кімнат, фізико-хімічна аудиторія, кабінет природознавства, клас малювання, інші приміщення. Треба сказати, що будівля зводилася з перспективою і була розрахована на 500 учнів. Справа в тому, що в перші роки училище могло прийняти менше третини бажаючих: у 1909 р. поступило 130 заяв, у 1910 р. – 100 і в 1911 р. – 130, хоча плата за навчання була досить високою: у підготовчих класах вона становила 100 крб., у I-II класах – 120 крб., у III-IV класах – 140 крб., V-VI класах – 160 крб. З метою полегшити отримання освіти здібним дітям з бідних сімей опікунська рада училища у лютому 1913 р. заснувала для них 30 стипендій. Кількість учнів постійно зростала: у 1911 р. в училищі навчалося 247 учнів, у 1913 – 326, а в 1917 р. вже 599 осіб, які після закінчення працювали бухгалтерами, контролерами, прикажчиками як у торгових фірмах, так і на промислових підприємствах [138, с.13, 20, 25, 122, 131; 353, с.50; 392, с.119; 498, с.301; 546; 631].

У 1913 р. відкрило двері Юрійівсько-Алмазне 8-класне комерційне училище товариства «Просвіта» у Слов'яносербському повіті. У 1914 р. до них додалися Нікопольське комерційне училище та 8-класне комерційне училище для дітей обох статей товариства «Просвіта» у Синельниковому, створене за вимогою місцевих торговців на базі жіночої прогімназії, а в 1915 р. – Єнакіївське 8-класне комерційне училище Товариства благоустрою селищ при Петрівських заводах. Нікопольське комерційне училище утримувалося на кошти купецтва і вважалося кращим серед навчальних закладів міста. Його випускники працювали в банках, бухгалтеріях промислових і сільськогосподарських підприємств, у торгівлі [54, с.626-627; 290, с.37; 294, с.353; 416, с.728; 412; 607, с.57].

Комерційні училища були переважаючим типом комерційних навчальних закладів Катеринославської губернії, якщо їх чисельність на кінець 1915 р. зросла до 11 (з 63, які діяли на той час у 9 українських губерніях), то торговельна школа функціонувала лише одна – у Луганську, відкрита у 1901 р. Інші торговельні школи, які виникли на початку ХХ ст. у Катеринославі й Олександрівську, були реорганізовані, як зазначалося, на комерційні училища [76, с.4; 563, с.315].

Це пояснюється об'єктивними чинниками: при відкритті торговельних шкіл питання їх утримання мало набагато більше значення, ніж при заснуванні комерційних училищ. За оцінкою міністерства фінансів, на відміну від комерційних училищ, які могли існувати виключно на плату за навчання, торговельні школи повинні були мати близько 2/3 свого бюджету зі сторонніх джерел, а така сума (близько 8 тис. крб.) була дуже значною для невеликих повітових міст. На підтвердження цієї думки можна навести якраз приклад Луганської торговельної школи. Із загальної суми її доходу у 1902-1903 навчальному році 11 700 крб. плата за навчання склала 4 600 крб. (39,4%), асигнування міста – 4 100 крб. (35%) і кошти з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії – 3 000 крб. (25,6%). Тобто, дійсно, без допомоги міста і промисловців школі важко було б здійснювати свою діяльність, тим більше, що контингент учнів складався з найбільш бідної частини населення міста – дрібних торговців, ремісників і близько чверті з них опікунська рада звільняла від плати за навчання [75, с.99; 174, с.5, 54].

Лише деякі громадські комерційні училища у великих містах, засновані територіальними купецькими громадами, мали достатню фінансову підтримку з місцевих джерел. Більшість інших комерційних училищ існувала майже виключно на плату за навчання, тому у боротьбі за контингент учнів вони повинні були чуйно прислухатися до громадських запитів і сподівань, які достатньо різнилися [368, с.15].

Таким чином, завдяки організаційним та фінансовим зусиллям органів міського та земського самоврядування, громадських організацій, підприємців

на початку ХХ ст. в Катеринославській губернії сформувалася розгалужена мережа комерційних училищ трьох типів: чоловічих, жіночих і змішаних. Третина їх знаходилася у губернському центрі, що пояснюється, насамперед, його значним економічним потенціалом, а отже, й набагато більшою потребою у фахівцях відповідного профілю.

Отже, початок ХХ ст. знаменувався появою нового типу середніх навчальних закладів – комерційних училищ, які вдало поєднували надання повної середньої освіти і професійної підготовки своїх учнів для роботи в економічній галузі. Це обумовлювалося рядом чинників, як об'єктивних, насамперед, соціально-економічним розвитком країни, так і суб'єктивних. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сформувалися соціально-економічні, нормативно-правові та організаційні передумови, які, поряд з суспільним запитом на комерційну освіту, обумовили бурхливий розвиток комерційних навчальних закладів у Катеринославській губернії.

Першим було відкрите Катеринославське комерційне училище, яке протягом досліджуваного періоду змогло зробити значний внесок у розвиток краю. У 1901-1917 рр. у ньому навчалася приблизно 2 тис. учнів. Але училище не в змозі було забезпечити прийом всіх бажаючих отримати комерційну освіту, тому з 1905 р. в губернії починається розширення мережі комерційних училищ. У 1905 р. засновується Олександрівське міське комерційне училище, у 1907 р. – 2-ге комерційне училище в Катеринославі. З 1905 р. розпочинається процес створення жіночих комерційних училищ: С.І. Степанової та Г.Г. Свіда в Катеринославі, Л.М. Васньової – в Луганську.

Переломними у розвитку комерційної освіти на Катеринославщині були 1908-1909 рр.. Протягом 1909-1917 рр. почали функціонувати Юзівське комерційне училище, Юріївсько-Алмазне, Нікопольське, Єнакіївське, комерційне училище для дітей обох статей товариства «Просвіта» у Синельниковому. Причому характерною рисою цього періоду стало відкриття переважно 8-класних комерційних училищ.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішено актуальне наукове завдання, яке полягає в комплексному дослідженні створення та функціонування системи середніх навчальних закладів Катеринославської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Результати, отримані в процесі дослідження, підтвердили поставлені мету, завдання і дали змогу сформулювати низку висновків і рекомендацій, що мають як теоретичне, так і практичне значення.

1. Історіографічний аналіз проблеми розвитку середньої освіти Катеринославської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. показав, що, незважаючи на досить значну увагу дослідників до неї протягом останньої чверті століття, вона залишається певною науковою лакуною. На сьогодні вивчені лише окремі сюжети з історії розвитку середньої освіти регіону в досліджуваній період: історія окремих середніх навчальних закладів, розвиток середньої освіти у Бахмутському, Маріупольському, Слов'яносербському повітах як складової дослідження розвитку освіти у східноукраїнському регіоні, професійна підготовка вчителів Катеринославської губернії. Ряд авторів торкався деяких аспектів даної проблеми при висвітленні розвитку гімназійної, реальної, жіночої, комерційної освіти в Україні в цілому або на Півдні України.

Водночас спеціальні дослідження, в яких би комплексно аналізувався процес становлення і розвитку системи середньої освіти Катеринославської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст., на сьогодні відсутні, що й обумовило актуальність проблеми.

Для розв'язання поставлених у роботі завдань був залучений достатньою мірою репрезентативний комплекс джерел, який дозволив розкрити процес формування і розвитку системи середньої освіти Катеринославщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

2. У Росії протягом усього досліджуваного періоду йшло постійне протиборство двох політико-освітніх парадигм – консервативної і

ліберальної, що обумовило непослідовність урядової політики в сфері освіти. Як результат реформи середньої освіти 1849-1852 рр. та кінця 1850-х – першої половини 1860-х рр. змінилися контрреформою 1871-1872 рр., спробою другої контрреформи у 1880-х рр., а з кінця XIX ст. і до 1917 р. – пошуком підходів до чергового реформування середньої освіти, які так і не увінчалися успіхом.

В основі цієї суперечності лежало, з одного боку, бажання консервативного табору зберегти гімназію як елітарний навчальний заклад, призначений передусім для дворянства, і відсікти доступ до університетів небажаним елементам, вихідцям з недворянських верств. З іншого боку, об'єктивні потреби соціально-економічного розвитку вимагали розширення і поліпшення підготовки освічених кадрів, необхідних не тільки для державного апарату, а й для всіх галузей народного господарства.

Як наслідок, незважаючи на суперечливий характер урядової політики, досліджуваний період характеризувався послідовним розвитком середньої освіти: відбувалась модернізація чоловічої класичної і реальної освіти, оновлювався її зміст; сформувалась потужна система жіночої середньої освіти, яка мала три основні складники: жіночі навчальні заклади відомства установ імператриці Марії, жіночі навчальні заклади відомства міністерства народної освіти і жіночі навчальні заклади духовного відомства; на рубежі XIX-XX ст. почала активно розвиватися середня комерційна освіта. Підсумком цього розвитку стало створення багатопрофільної шкільної системи. Процес становлення системи середньої освіти супроводжувався формуванням відповідної нормативно-правової бази. Важливе значення для розвитку середньої освіти мала ліквідація в ході реформи школи кінця 50-х – першої половини 60-х рр. XIX ст. монополії держави на освіту, надання права засновувати навчальні заклади земствам і міським думами, станам, товариствам і приватним особам.

3. У розвитку середньої освіти Катеринославської губернії у досліджуваний період можна виокремити три основні періоди: 1852-1875 рр.,

1876-1900 рр. і 1901-1917 рр. Головним критерієм періодизації є якісні і кількісні зміни в розвитку середньої освіти краю. Протягом першого періоду відбулась реорганізація Катеринославської чоловічої гімназії, з'явилися нові типи середніх навчальних закладів: Катеринославська Маріїнська жіноча гімназія (1865), Катеринославське єпархіальне жіноче училище (1866), Катеринославське реальне училище (1875). Другий період характеризувався розширенням мережі середніх навчальних закладів у повітових містах: чоловічі гімназії і прогімназії діяли в Павлограді, Маріуполі, Бахмуті й Луганську, відкрилися жіночі гімназії і прогімназії в Павлограді, Маріуполі, Новомосковську, Верхньодніпровську, Бахмуті, Олександрівську, міська прогімназія в Катеринославі. Третій період позначився бурхливим розвитком середніх навчальних закладів, їх створенням не лише в губернському й повітових центрах, але й у багатьох промислових містах і селищах, а також ряді сіл губернії. У цілому, за підрахунками автора, протягом досліджуваного періоду мережа середніх шкіл губернії зростає з 1 до 87 (див. додаток М).

4. Протиборство консервативної і ліберальної політико-освітніх парадигм найбільше позначилося на розвитку чоловічої середньої освіти. Зміни державної політики щодо середньої освіти обумовлювали постійне реформування гімназій і реальних училищ, зміни в їх навчальних планах. У розвитку чоловічої середньої освіти в Катеринославській губернії можна виокремити два основні періоди: друга половина XIX ст. та початок XX ст. Для них характерною є загальна тенденція: зростання темпів відкриття нових середніх навчальних закладів, особливо на початку XX ст. Якщо в останній чверті XIX ст. в губернії поряд з найстарішою Катеринославською класичною гімназією було відкрито 4 нові гімназії і прогімназії в повітових центрах та реальне училище в Катеринославі, то на початку XX ст. до них додалися ще 26 середніх навчальних закладів. Проте, оскільки закінчення реального училища, на відміну від гімназії, не надавало права вступу до університету, розвиток гімназій відбувався випереджальними темпами. Якщо

чисельність чоловічих гімназій протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Катеринославщині зросла до 25, то реальних училищ – до 7.

5. У ході освітніх реформ склалися три сектори системи жіночої середньої освіти: жіночі навчальні заклади відомства установ імператриці Марії, жіночі навчальні заклади відомства міністерства народної освіти і жіночі навчальні заклади духовного відомства, кожний з яких мав свій сегмент надання освітніх послуг.

У Катеринославській губернії навчальні заклади ВУІМ у пореформений період не були створені, лише на початку XX ст. відомству були перепідпорядковані Катеринославська і Маріупольська Маріїнські жіночі гімназії. Основним типом середніх жіночих навчальних закладів у губернії стали так звані міністерські жіночі гімназії і прогімназії. Початок процесу їх створення припадає на кінець 50-х рр. XIX ст. Середня жіноча освіта на Катеринославщині розвивалася найбільш динамічно. Особливо слід відзначити період 1901-1917 рр., коли чисельність середніх жіночих навчальних закладів порівняно з кінцем XIX ст. зросла в шість разів. Про загальний рівень жіночої освіти в регіоні свідчить той факт, що з 1915 р. середні жіночі навчальні заклади щорічно випускали понад 400 осіб.

Жіночі гімназії і прогімназії розвивалися як громадські та приватні навчальні заклади за мінімальної підтримки держави. Зростання попиту на середню освіту обумовило зростання мережі приватних гімназій і прогімназій, питома вага яких – 22 (майже 58%) – була найвищою серед усіх типів середніх навчальних закладів. Завдяки цьому жіноча середня освіта розвивалася випереджальними темпами порівняно з чоловічою. Наприкінці досліджуваного періоду на Катеринославщині діяло 41 жіночий навчальний заклад: 38 жіночих гімназій і прогімназій та 3 (Катеринославське, Маріупольське та евакуйоване Волинське) епархіальні жіночі училища.

6. На рубежі XIX-XX ст. склалися передумови для розвитку комерційної освіти в Катеринославській губернії, яка в цей період перетворилася на один із провідних промислових і торговельних центрів

імперії. Це знаменувало формування визначальної соціально-економічної передумови становлення та розвитку системи комерційної освіти в краї. Все це обумовлювало гостру потребу у фахівцях з торгівлі і фінансово-кредитної справи і зацікавленість місцевого купецтва, промисловців у розвитку комерційної освіти.

Завдяки організаційним та фінансовим зусиллям органів міського та земського самоврядування, громадських організацій, підприємців на початку ХХ ст. в Катеринославській губернії сформувалася розгалужена мережа комерційних училищ трьох типів: чоловічих, жіночих і змішаних. Перше комерційне училище було створено катеринославським купецтвом у 1901 р. До кінця досліджуваного періоду їх чисельність зросла до 11, майже третина з них розташовувалися в губернському центрі, що пояснюється, насамперед, його значним економічним потенціалом, а отже, й набагато більшою потребою у фахівцях відповідного профілю. Училища спочатку створювалися семикласні, пізніше стали переважати восьмикласні комерційні училища, оскільки це дозволяло підвищити рівень підготовки випускників. Важливе значення для розвитку комерційних училищ мала діяльність опікунських рад, які у взаємодії з педагогічними комітетами училищ успішно вирішували багато складних питань їх діяльності, зокрема, насамперед, зміцнення матеріальної бази.

7. У розвитку середньої освіти Катеринославської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. велику роль відіграв особистісний чинник. Досвід діяльності таких керівників закладів освіти як І.Я. Акінфієв (Олександрівське комерційне училище), Д.Д. Сигаревич (Кам'янська чоловіча гімназія, Олександрівське комерційне училище), А.С. Синявський (Катеринославське 1-е комерційне училище), О.О. Соколов (Катеринославське 1-е реальне училище), С.Ф. Тимощенко (Катеринославське 2-е реальне училище), Ф.А. Хартахай (Маріупольська чоловіча гімназія), О.Я. Чернова-Риндовська (Катеринославська Маріїнська жіноча гімназія) свідчить про роль особистості, коли її ініціативність,

бажання досягти кращих результатів у розвитку системи освіти є запорукою успіху.

Аналіз показує, що ініціатива заснування середніх навчальних закладів належала переважно органам міського і земського самоврядування, громадськості. Характерною прикметою часу було створення різноманітних громадських організацій, які опікувалися розвитком освіти. Зокрема, активно діяли товариства «Просвіта», які заснували 5 чоловічих, 3 жіночі гімназії, 1 реальне та 3 комерційні училища. Ряд середніх навчальних закладів були створені товариствами жителів окремих селищ губернії. Майже в кожній середній школі діяли товариства допомоги нужденним учням, які оплачували їх навчання, надавали допомогу в придбанні підручників, одягу та ін. Значних масштабів досягла благодійність у сфері освіти представників місцевої еліти та ділових кіл. Певною мірою розвиток середніх навчальних закладів був обумовлений їх постійною матеріальною підтримкою, яка компенсувала недостатність державного фінансування. Широкого поширення набула практика заснування за рахунок благодійних внесків іменних стипендій. Завдяки діяльності громадських організацій, благодійності багато талановитої молоді змогли отримати освіту.

Багато в розвитку освіти залежало від ставлення до своїх обов'язків катеринославських губернаторів, керівників губернської і повітових земських управ, міських голів, гласних міських дум, почесних попечителів навчальних закладів, владик Катеринославської єпархії тощо. Свій внесок у розвиток середньої школи губернії зробили катеринославські губернатори князь П.Д. Святополк-Мирський, граф Ф.Е. Келлер, міські голови Катеринослава І.Г. Греков, А.Я. Толстіков та Олександрівська – Ф.Ф. Мовчановський, почесні попечителі Г.П. Алексеев (Катеринославська чоловіча гімназія), М.С. Кох (Катеринославська 1-а міська жіноча гімназія), О. М. Поль (Катеринославське 1-е реальне училище) та інші, а також катеринославські владики Платон (Троєпольський) та Феодосій (Макаревський).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Неопубліковані матеріали

Державний архів Дніпропетровської області

1. Ф.1684. Оп.2. Реєстр справ 1922-1930 рр. 171 арк.

Ф. 522: Катеринославська чоловіча гімназія

2. Ф.522 Оп.1. Спр.3: Формулярний список о службе старшего учителя законовещения Ордина Федора Федоровича. 2 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф.4: Олександрівська міська жіноча гімназія

3. Ф. 4. Оп.1. Спр. 2: Протоколы заседаний педагогического и попечительского советов. 141 арк.
4. Ф. 4. Оп.1. Спр. 15: Протоколы заседаний педагогического сонета гимназии. 273 арк.
5. Ф. 4. Оп.1. Спр. 32: Документы (переписка, списки, расписание) про изменение количества уроков и их распределение между преподавателями гимназии, про количество учениц в классах гимназии за 1908-1915 гг. Сметы доходов и расходов гимназии на 1909-1913 гг. 160 арк.
6. Ф. 4. Оп.1. Спр. 52: Документы (переписка, платежные ведомости) про изменение в количестве уроков и повышении зарплаты персоналу гимназии за 1914-1918 гг. Сметы доходов и расходов гимназии на 1913-1918 гг. 286 арк.
7. Ф. 4. Оп.1. Спр. 65: Протоколы заседаний ревизионной комиссии попечительского совета гимназии. Отчеты педагогического совета

о состоянии Александровской городской гимназии за 1915-1916 гг., и документы (справки, переписка, смета) к ним. 103 арк.

Ф. 24. Олександрівська міська дума та управа

8. Ф. 24. Оп.1. Спр. 83: Документы об открытии в г. Александровске мужской прогимназии (выписки из постановлений, доклады, переписка, сведения) за 1894-1895 гг. 69 арк.

9. Ф. 24. Оп.1. Спр. 104: Документы о деятельности городской женской прогимназии и преобразовании ее в полную гимназию (выписки из постановлений, протоколов, переписка, списки) за 1898-1903 гг. 448 арк.

10. Ф. 24. Оп.1. Спр. 287: Документы об открытии в г. Александровске мужской классической гимназии и ее деятельности (доклады, переписка, сведения) за 1908-1909 гг. 285 арк.

11. Ф. 24. Оп.1. Спр. 288: Документы об открытии в г. Александровске мужской классической гимназии и ее деятельности (доклады, переписка, сведения) за 1909-1912 гг. 284 арк.

12. Ф. 24. Оп.1. Спр. 315: Документы об открытии Александровской частной женской гимназии (доклады, переписка, заявления) за 1908-1912 гг. 35 арк.

Ф. 50. Гуляйпільська чоловіча гімназія товариства “Просвєщеніє”

13. Ф. 50. Оп.1. Спр. 6: Протоколы заседаний педагогического совета гимназии. 23 арк.

Ф. 51. Гуляйпільська жіноча гімназія товариства “Просвєщеніє”

14. Ф. 51. Оп.1. Спр. 5: Отчет о работе Гуляйпольской женской гимназии за 1917/1918 учебный год. 15 арк.

Ф. 58. Олександрівське міське комерційне училище

15. Ф. 58. Оп.1. Спр. 24: Історичні довідки про відкриття в м. Олександрівську торговельної школи та комерційного училища. Фінансові звіти попечительської ради училища за 1905-1913 рр. Список учнів училища, звільнених від сплати за навчання за 1909 р. 156 арк.

Ф. 76. Олександрівське реальне училище П.І. Шабловського

16. Ф. 76. Оп.1. Спр. 3: Звіти про діяльність училища. Документи (листування, відомості, списки) про хід навчального процесу, зміни у викладацькому складі та відкриття в училищі курсів для дорослих за 1914-1918 рр. 218 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 42 Канцелярії опікуна Одеського навчального округу

17. Ф. 42. Оп.35. Спр. 1759: Переписка с Министерством просвещения, Екатеринославским губернатором, городским головой об открытии 2-го реального училища в Екатеринославе (12 декабря 1900 – 11 декабря 1904). 39 арк.

18. Ф. 42. Оп.35. Спр. 1775: Переписка с Министерством просвещения об открытии в Новомосковске мужской прогимназии и преобразовании ее в гимназию (27 марта 1904 – 20 мая 1910). 77 арк.

19. Ф. 42. Оп.35. Спр. 1816: Переписка с городской управой об открытии в г. Екатеринославе 3-й женской гимназии (23 февраля 1908 – 15 мая 1912). 72 арк.

Книжково-архівний фонд Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького

20. Ф. 22. Спр. 1: Катеринославська губернська гімназія. Листування Г.П. Алексеева з директором Білим М.І. та ін. 1862-1866 рр. 116 арк.

21. Ф. 22. Спр. 2: Катеринославська губернська гімназія. Листування Г.П. Алексеева з директором Білим М.І. 1868-1870 рр. 118 арк.

22. Ф. 22. Спр. 3: Катеринославська губернська гімназія. 1867 р. 123 арк.

23. Ф. 22. Спр. 4: Документи з історії Катеринославської губерньської гімназії та повітового училища. Листування та ін. 1864-1868 рр. 119 арк.

2. Опубліковані матеріали

24. Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий. Одесса, 1917. 114 с.

25. Александровское городское коммерческое училище имени статс-секретаря С.Ю. Витте. Отчет о состоянии училища за первое полугодие и программы учебных предметов для приготовительных и первых трех классов. Александровск, 1906. 70 с.

26. Александровское городское коммерческое училище имени статс-секретаря С.Ю. Витте. Отчет о состоянии училища за 1906-7 учебн. год (второй год существования). Александровск, 1907. 99 с.

27. Александровское городское коммерческое училище имени статс-секретаря С.Ю. Витте. Отчет о состоянии училища за 1907-8 учебн. год (третий год существования). Александровск, 1909. 91 с.

28. Александровское общество содействия физическому воспитанию детей. Краткий отчет о деятельности правления за 1907, 1908, 1909, 1910 годы. Александровск, 1911. 36 с.

29. Вниманию родителей. От Совета Екатеринославского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1906. №35-36. С. 597-598.

30. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1903 год. Санкт-Петербург, 1905. 731 с.

31. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1905 год. Санкт-Петербург, 1907. 249 с.

32. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1906 год. Санкт-Петербург, 1908. 251 с.

33. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1907 год. Санкт-Петербург, 1909. 254 с.
34. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1908 год. Санкт-Петербург, 1910. 252 с.
35. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1909 год. Санкт-Петербург, 1911. 256 с.
36. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1910 год. Санкт-Петербург, 1912. 254 с.
37. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1911 год. Санкт-Петербург, 1913. 251 с.
38. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1913 год. Петроград, 1916. 251 с.
39. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 годы. Санкт-Петербург, 1909. 149 с.
40. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1911-1912 годы. Санкт-Петербург, 1913. 230 с.
41. Высочайше утвержденная, 15 мая 1872 года, таблица числа недельных уроков в реальных училищах, с двумя отделениями и с дополнительным классом. *Полное собрание законов Российской империи* (далі – ПСЗРИ). Собр. 2. Отд. третье. XLVII. Санкт-Петербург, 1875. С. 262.
42. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета об изменении и дополнении ныне действующих узаконений о частных училищах от 19 февраля 1868 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд. первое. Т. XLIII. Санкт-Петербург, 1873. С. 134-136.
43. Высочайше утвержденное определение Святейшего Синода «Об изменении некоторых §§ Устава епархиальных женских училищ 17 июля 1882 г. *ПСЗРИ*. Собр. 3. Отд. 2. Т. XLIII. Санкт-Петербург, 1873. С. 366-367.

44. Высочайше утвержденное Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения 30 мая 1858 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд.1. Т.XXXIII. Санкт-Петербург, 1860. С.689-691.
45. Высочайше утвержденное Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения 10 мая 1860 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд.1. Т. XXXV. Санкт-Петербург, 1862. С.532-535.
46. Высочайше утвержденное Положение о женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства народного просвещения 24 мая 1870 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд.1. Т. XLV. Санкт-Петербург, 1874. С.701-705.
47. Высочайше утвержденный Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения: именной указ Сенату от 30 июля 1871 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд. второе. Т. XLVI. Санкт-Петербург, 1874. С.85-99.
48. Высочайше утвержденный Устав женских учебных заведений ведомства Учреждений Императрицы Марии 30 августа 1855 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд. первое. Т.XXX. Санкт-Петербург, 1856. С.564-582.
49. Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомственных университетам от 5 ноября 1804 г. *ПСЗРИ*. Собр. 1. Т.XXVIII. Санкт-Петербург, 1830. С.626-647.
50. Высочайше утвержденный Устав училищ для приходящих девиц ведомства Учреждений Императрицы Марии 9 января 1862 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд. первое. Т.XXXVII. Санкт-Петербург, 1865. С.20-24.
51. Высочайше утвержденный Устав училища девиц духовного звания 15 августа 1843 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд.1. Т.XVIII. Санкт-Петербург, 1844. С.528-531.
52. Высочайше утвержденный Устав епархиальных женских училищ 20 сентября 1868 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Отд.2. Т.XLIII. Санкт-Петербург, 1873. С.254-261.
53. Денежный отчет попечительного совета Александровского городского коммерческого училища имени статс-секретаря С.Ю. Витте за

1911/1912 учебный год. Александровск, 1913. 19 с.

54. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1914 г. Екатеринослав, 1915. С.626-627.

55. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1914 г. (с 19 по 28 января 1915 года). Екатеринослав, 1915. 1312 с.

56. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (с 15 по 23 января 1916 года). Екатеринослав, 1916. 1220 с.

57. Завещание А. С. Понятовского. *Екатеринославские губернские ведомости*. Часть официальная. Екатеринослав, 1889. 11 янв. № 3. С. 20-21.

58. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1879 г. Санкт-Петербург, 1881. 125 с.

59. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1880 г. Санкт-Петербург, 1882. 125 с.

60. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1882 г. Санкт-Петербург, 1884. 127 с.

61. Извлечение из всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1883 г. Санкт-Петербург, 1885. 127 с.

62. Извлечение из всеподданейшего отчета министра народного просвещения за 1877 год. Санкт-Петербург, 1879. 230 с.

63. Извлечение из всеподданейшего отчета министра народного просвещения за 1888 и 1889 годы. Санкт-Петербург, 1893. 237 с.

64. Извлечение из всеподданейшего отчета министра народного просвещения за 1900 год. Санкт-Петербург, 1902. 699 с.

65. Извлечения из всеподданейшего отчета г. министра народного просвещения за 1873 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1875. Ч. CLXXX. С. 1-65, 135-210.
66. Извлечения из всеподданейшего отчета г. министра народного просвещения за 1874 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1876. Ч. CLXXXVI. С. 1-49.
67. Извлечения из всеподданейшего отчета г. министра народного просвещения за 1875 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1877. Ч. СХСII. С. 185-252.
68. Извлечения из всеподданейшего отчета г. министра народного просвещения за 1876 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. Ч. СХСVIII. С. 31-104.
69. Инструкция начальнице Екатеринославского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1882. №13. С. 234-240. №14. С. 249-254.
70. К отчету о приходе и расходе сумм, поступивших на постройку здания, содержание и оборудование Екатеринославского имени императора Николая II-го коммерческого училища с 1901/2 по 1912/13 уч. год. Екатеринослав, 1913. 28 с.
71. Краткий обзор деятельности министерства народного просвещения за время управления покойного министра Н.П. Боголепова (12 февраля 1898 – 14 февраля 1901 гг.). Санкт-Петербург, 1901. 82 с.
72. Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. Мариуполь, 1892. 461 с.
73. Материалы по коммерческому образованию. Санкт-Петербург, 1901. Вып. I. Коммерческие училища: Съезд директоров и представителей попечительных советов в июне месяце 1901 года в г. С.-Петербурге. 167 с.
74. Материалы по коммерческому образованию. Санкт-Петербург, 1902. Вып. II. Коммерческие училища: Съезд директоров и представителей попечительных советов в январе месяце 1902 года в г. С.-Петербурге. 463 с.

75. Материалы по коммерческому образованию. Санкт-Петербург, 1905. Вып. IV: Отчет о состоянии коммерческого образования в России за 1903-4 учебный год в учебных заведениях ведомства Министерства финансов. 100 с.

76. Материалы по коммерческому образованию. Санкт-Петербург, 1906. Вып. V: Сведения о состоянии коммерческих учебных заведений ведомства Министерства торговли и промышленности в 1904-5 учебном году. 214 с.

77. Наставление преподавателям русского языка и словесности в гимназиях С.-Петербургского учебного округа от 14 мая 1852 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.88-96.

78. Обзор деятельности Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III (со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.). Санкт-Петербург, 1901. 523 с.

79. Обзор Екатеринославской губернии за 1879 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 52 с.

80. Обзор Екатеринославской губернии за 1880 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 54 с.

81. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 37 с.

82. Обзор Екатеринославской губернии за 1883 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, Б. г. 41 с.

83. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1888. 41 с.

84. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1890. 84 с.
85. Обзор Екатеринославской губернии за 1890 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1891. 68 с.
86. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1892. 108 с.
87. Обзор Екатеринославской губернии за 1893 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1894. 33 с.
88. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1895. 38 с.
89. Обзор Екатеринославской губернии за 1896 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1897. 29 с.
90. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1899. 47 с.
91. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год. Приложение ко всеподданейшему отчету екатеринославского губернатора. Екатеринослав, 1904. 44 с.
92. Об изменении Положения о коммерческих учебных заведениях, утвержден 10 июня 1900 г. *ПСЗРИ*. Собр. 3. Отд. 1. Т. XX. Санкт-Петербург, 1902. С.708-713.
93. Об изменении таблицы числа недельных уроков в мужских гимназиях от 18 июня 1890 г. *Сборник постановлений по Министерству*

народного просвещения. Санкт-Петербург, 1895. Т.11. 1889-90 гг. С.1593-1644.

94. Об определении при Екатеринославской гимназии особого служителя для осведомления о причинах неявки учеников в классы от 20 августа 1860 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.396

95. Об открытии прогимназий в четырех и шестиклассном составе от 8/20 июня 1874 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. Т.6. 1874-1876. С.352-380.

96. Об отпуске из средств государственного казначейства дополнительного кредита на содержание в пансионе Екатеринославской мужской гимназии четырех казеннокоштных воспитанников общей постановки учебно-воспитательного дела: закон от 6 июня 1908 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1908. Новая серия. Ч. XVI. С.63.

97. Об улучшении общей постановки учебно-воспитательного дела: циркуляр министерства народного просвещения 7 июля 1907 г. №14059 *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1907. Новая серия. Ч. XI. С.54.

98. Об устройстве в Одессе педагогических съездов от 21 сентября 1863 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.580-581.

99. Об учебной части в гимназиях и реальных училищах на 1902-1903 гг. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1902. часть СССXXXIII. С.48-57

100. Об учебных планах и программах предметов, входящих в курс реального училища (+Программы для реальных училищ по русскому языку, географии, математике, естествоведению, природоведению и законоведению): циркуляр министерства народного просвещения 30 июня

1906 г. №12414. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1906. Новая серия. Ч. V. С.-36-58, 82-104.

101. Об учреждении в г. Мариуполе мужской гимназии: высочайшее повеление 27 января 1876 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1876. Ч. CLXXXIV. С.28.

102. Об учреждении в г. Павлограде, Екатеринославской губернии, четырехклассной прогимназии от 3 декабря 1874 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. Т.6. 1874-1876. С.682-686.

103. Об учреждении в Мариуполе мужской гимназии от 27 января 1876 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. – Т.6. 1874-1876. С.1370-1374.

104. Об учреждении временного отделения благородного пансиона при Екатеринославской гимназии: распоряжение министерства народного просвещения от 7 июля 1852 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.111.

105. Об учреждении Комитета для пересмотра гимназического Устава от 26 марта 1870 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1871. Т.4. 1865-1870. С.1551.

106. Об учреждении новых семи реальных училищ от 23 апреля 1875 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. Т.6. 1874-1876. С.937-686.

107. Об учреждении при Екатеринославской мужской гимназии стипендии имени тайного советника Дунина-Барковского от 9 апреля 1876 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. Т.6. 1874-1876. С.1456.

108. Об учреждении при Екатеринославской мужской гимназии стипендии имени ст. сов. А.П. Письменного от 3 мая 1876 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. Т.6. 1874-1876. С.1456.

109. Об учреждении при мужских гимназиях ведомства Министерства народного просвещения VIII-го класса от 13 мая 1875 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1878. Т.6. 1874-1876. С.1010-1016.

110. Об учреждении, с начала 1875/76 учебного года, новых семи реальных училищ: высочайшее повеление 28 апреля 1875 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1875. Ч.СLXXX. С.98-101.

111. О введении в действие с наступающего 1906/7 учебного года установленной ученым комитетом министерства таблицы числа недельных уроков в реальных училищах: циркуляр министерства народного просвещения 15 мая 1906 г. №9555 *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1906. Новая серия. Ч. IV. С.23-26.

112. О возвышении платы с своекоштных воспитанников пансиона при Екатеринославской гимназии: распоряжение министерства народного просвещения от 14 марта 1865 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1874. Т.4. 1865-1870. С.57.

113. О даровании имеющему открыться в Екатеринославе женскому училищу 1-го разряда именованию Екатеринославской женской Мариинской гимназии от 26 октября 1865 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1871. Т.4. 1865-1870. С.236.

114. О дополнении штата и положения о реальных училищах от 18 мая 1889 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1895. Т.11. 1889-90 гг. С.463-468.

115. О изменении §§ 145 и 235 Устава гимназий и училищ уездных и приходских: высочайше утвержденное мнение Государственного совета от 21 марта 1849 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1850. Собр. 2. Отд. 1. Т.XXIV. С.169-170.

116. О пенсионных правах служащих в женских гимназиях и прогимназиях министерства народного просвещения: высочайшее повеление от 10 июня 1900 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1900. Ч.СССXXXI. С.6-8.
117. О плате за учение в гимназиях Одесского учебного округа. декабрь 1863 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.624.
118. О подведомственности коммерческих училищ. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1898. Собр. 3. Т.XIV. С.246-247.
119. О постепенном приведении числа учащихся в отдельных классах средних учебных заведений в соответствие с установленной законом нормой (в 40 чел.): циркуляр министерства народного просвещения 16 мая 1907 г. №10316 *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1907. Новая серия. Ч. X. С.57-18.
120. О прекращении в некоторых гимназиях преподавания греческого языка и замене сего предмета курсом наук естественных: именной, объявленный Сенату министром юстиции 12 октября 1851 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1852. Собр. 2. Отд. 2. Т. XXVI. С.30-31.
121. О преобразовании Департамента торговли и мануфактур. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1902. Собр. III. Отд. I. Т.XX. С.601-603.
122. О присвоении Бахмутской мужской гимназии наименования «Бахмутская мужская гимназия Императора Николая Александровича»: высочайшее повеление от 12 февраля 1905 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1905. Ч.ССCLX. С.84.
123. О присвоении Бахмутской женской гимназии наименования «Бахмутская женская гимназия имени Ея Императорского Высочества Великой Княгини Марии Павловны»: высочайшее повеление от 13 января 1907 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1907. Новая серия. Ч. IX. С.30.

124. О присвоении Екатеринославскому 2-му реальному училищу Августейшего Имени Наследника Цесаревича Алексея Николаевича»: высочайшее повеление от 26 февраля 1905 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1905. Ч.ССCLX. С.84

125. О присвоении частным женским учебным заведениям, приближающимся по курсу к женским гимназиям и прогимназиям, наименования частных женских гимназий и прогимназий. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1906 Ч. 3. Май. С.17-18.

126. О присвоении частным учебным заведениям, приближающимся по курсу к реальным училищам, наименований частных реальных училищ, с предоставлением учащимся в них соответствующих прав: циркуляр Министерства народного просвещения №2782 от 6 февраля 1906 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1906. Ч.Ш. май. С.15-16.

127. О реальных училищах: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета 9 июня 1888 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1890. Собр. 3. Т. VIII. С.336-341.

128. От Совета Екатеринославского епархиального женского духовного училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1874. №2. С.31-32.

129. От Совета Екатеринославского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1901. №36. С.489.

130. От Совета Екатеринославского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1906. №35-36. С.597.

131. От Совета Екатеринославского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1911. №4. С.72.

132. От Совета Екатеринославского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1911. №9. С.12.
133. От Совета епархиального женского училища (к сведению духовенства Екатеринославской епархии) *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1882. №24. С.421-423.
134. От Совета Мариупольского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1916. №24. С.455.
135. Отчет Александровской городской женской гимназии в г. Александровске. 1897-1903. Александровск, 1904. 124 с.
136. Отчет Биржевого Комитета Екатеринославской биржи за отчетный 1910 г. Екатеринослав, 1911. 99 с.
137. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XVIII очередному уездному земскому собранию. За 1882 год. Екатеринослав, 1883. 358 с.
138. Отчет Восемиклассного коммерческого училища Юзовского общества «Просвещение» за 1912-1913 учебный год. Юзовка, 1913. 131 с.
139. Отчет Екатеринославского реального училища за 1887-1888 учебный год. Екатеринослав, 1888. 34 с.
140. Отчет Екатеринославского 1-го реального училища за 1915-1916 учебный год. Екатеринослав, 1916. 99 с.
141. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1881 год. Екатеринослав, 1882. 539 с.
142. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1884 год. Екатеринослав, 1885. 627 с.
143. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1889 год. Екатеринослав, 1890. Ч. II. 240 с.
144. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1894 год. Екатеринослав, 1895. Ч. II. 199 с.

145. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1895 год. Екатеринослав, 1896. Ч. II. 207 с.
146. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1898 год. Екатеринослав, 1899. Ч. II. 193 с.
147. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1901 год. Екатеринослав 1903. Ч. II. 163 с.
148. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование. Екатеринослав, 1905. 195 с.
149. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Екатеринослав, 1905. Ч. II. 193 с.
150. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 год. Народное образование. Екатеринослав, 1907. 76 с.
151. Отчет Новомосковской уездной земской управы Новомосковскому XXIII очередному уездному земскому собранию. За 1887 год. Екатеринослав, 1888. 358 с.
152. Отчет Новомосковской уездной земской управы Новомосковскому XXIV очередному уездному земскому собранию. За 1888 год. Екатеринослав, 1889. 551 с.
153. Отчет общества «Просвещение» в Луганске за 1914-1915 год и среднего учебного заведения (ныне частного реального училища с правами для учащихся) общества «Просвещение» за 1914-1915 учебный год. Луганск, 1916. 48 с.
154. Отчет общества «Просвещение» и гимназии за 1907-8 г. Каменское, 1909. 37 с.
155. Отчет о деятельности и состоянии Екатеринославского реального училища за 1882-83 учебный год. Екатеринослав, 1883. 32 с.
156. Отчет о деятельности общества вспомоществования нуждающимся ученицам Екатеринославской Мариинской женской гимназии за 1902 гражданский год. Екатеринослав, 1903. 19 с.

157. Отчет о деятельности родительского комитета Екатеринославской 1-й городской женской гимназии за 1914-1915 учебный год. (V год деятельности). Екатеринослав, 1915. 11 с.

158. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1882/3 учебный год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1884. №1. С.3-11. №3. С.52-59.

159. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1895-96 учебный год по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1897. №1. С.7-10. №2. С.20-31.

160. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1896-7 учебный год по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1898. №2. С.20-27. №4. С.59-67.

161. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1898-99 учебный год по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1899. №34. С.503-512. Екатеринослав, 1900. №2. С.20-31.

162. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального духовного женского училища за 1899-1900 учебный год по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1900. №36. С.482-487.

163. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1900-1901 учебный год по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1902. №12-13. С.199-206. №14. С.220-225. №15. С.233-236. №16. С.242-244.

164. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1901-1902 учебный год по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1903. №1. С.3-9. №2. С.18-21. №3. С.32-35. №4. С.46-49. №6. С.72-77.

165. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1902-3 учебный год по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1904. №4. С.50-55. №5. С.68-73. №7. С.99-104. №8. С.110-117. №9. С.127-138.

166. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1909-10 учебный год, по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1911. №5. С.97-104. №8. С.149-158. №9. С.174-177. №10. С.198-201.

167. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1911-1912 уч. год, по учебно-воспитательной части. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1913. №2. С.1-15. №3. С.52-59.

168. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1912-13 учебный год по учебно-воспитательной части. Екатеринослав, 1913. 27 с.

169. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1913-14 учебный год по учебно-воспитательной части. Екатеринослав, 1914. 26 с.

170. Отчет о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1903-1904 учебный год. Екатеринослав, 1904. 91 с.

171. Отчет о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1905-1906 учебный год. Екатеринослав, 1907. 83 с.

172. Отчет о состоянии Екатеринославского Второго коммерческого училища за 1912-1913 г. Екатеринослав, 1914. 119 с.

173. Отчет о состоянии Екатеринославской мужской гимназии за 1879-1880 учебный год. Екатеринослав, 1880. 61 с.

174. Отчет о состоянии и деятельности Луганской торговой школы за 1902/3 уч. год. Луганск, 1903. 56 с.

175. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища в 1880-1881 учебном году. Екатеринослав, 1882. 31 с.

176. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища в 1881-1882 учебном году. Екатеринослав, 1882. 30 с.

177. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища в педагогическом и материальном отношении за 1884-85 учебный год. Екатеринослав, 1885. 31 с.

178. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища в педагогическом и материальном отношении за 1885-86 учебный год. Екатеринослав, 1886. 21 с.

179. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища в педагогическом и материальном отношении за 1886-87 учебный год. Екатеринослав, 1887. 34 с.

180. Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910-11 уч. год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1911. №35. С.741-746. №36. С.756-765.

181. Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1911-12 уч. год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1913. №17. С.292-304.

182. Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1913-14 уч. год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1915. №5. С.64-70. №6. С.90-97.

183. Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1914-15 учебный год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1916. №5. С.71-83. №6. С.101-103.

184. Отчет о состоянии Мариупольского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1915-16 учебный год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1917. №1.

С.10-20. №2. С.36-38. №3. С.47-49.

185. Отчет о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1899 гражданский год. Мариуполь, 1900. 46 с.

186. Отчет попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1900 г. Одесса, 1901.

187. Отчет попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1913 год. Одесса, 1901. 417 с.

188. Отчет попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1914 год. Одесса, 1915. 498 с.

189. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1871/2 учебный год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1873. №4. С.62-67.

190. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1872-3 учеб. год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1874. №10. С.200-203. №11. С.229-232. №12. С.235-241.

191. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском духовном училище за 1873-4 учебный год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1875. №8. С.146-148.

192. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1875-6 учебн. год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1877. №2. С.31-38. №3. С.49-59.

193. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1877-8 учебный год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1879. №1. С.5-16. №2. С.27-32.

194. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском

епархиальном женском училище за 1879-80 учебный год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1881. №2. С.21-30.

195. Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся учащимся в Александровской городской женской гимназии за 1906, 1907, 1908 годы. Александровск, 1910. 14 с.

196. Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся учащимся в Александровской городской женской гимназии за 1909 год. Александровск, 1910. 16 с.

197. Отчеты преподавателей и программы предметов в Александровском коммерческом училище за 1909-10 учебн. год. Александровск, 1911. 171 с.

198. О частных учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения и о домашнем обучении// Свод Уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения// *Свод законов Российской империи*: в 16 т. Т.11. Ч.II. Санкт-Петербург, 1912. С.325-340.

199. О частных учебных заведениях с правами для учащихся: циркуляр министерства народного просвещения 26 марта 1907 г. №6821 *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1907. Новая серия. Ч. X. С.16-20.

200. По вопросу об организации родительских комитетов при средних учебных заведениях: циркуляр министерства народного просвещения 5 августа 1906 г. №15152 *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1906. Новая серия. Ч. V. С.104-106.

201. По вопросу об организации родительских собраний и комитетов при средних учебных заведениях: циркуляр министерства народного просвещения 4 июля 1907 г. №13776 *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1907. Новая серия. Ч. XI. С.23-25.

202. По вопросу о приеме воспитанников, окончивших III класс реального училища, в IV класс гимназии: циркуляр министерства народного

просвещения 20 сентября 1907 г. №20477 *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1907. Новая серия. Ч. XII. С.16-17.

203. Положение об экзаменах. *Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения* / сост. М.В. Богуславский. Москва, 2000. С.129–134.

204. Положение о взимании платы за учение в высших и средних учебных заведениях: распоряжение министерства народного просвещения от 16 мая 1852 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.98-105.

205. Положение о коммерческих учебных заведениях. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1899. Собр. 3. Отд. 1. Т.XVI. С.281-288.

206. Положение о стипендии при Екатеринославском реальном училище имени действительного статского советника Ивана Николаевича Дурново: высочайшее повеление от 30 июля 1880 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1880. Ч.ССХI. С.66-68.

207. Положение о стипендии имени умершего дворянина Екатеринославской губернии Верхнеднепровского уезда статского советника Александра Николаевича Поля при Екатеринославском реальном училище: утверждено министром народного просвещения 4 мая 1899 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1899. Ч.СССХХIV. С.21.

208. Положение о стипендии имени статского советника Ивана Гавриловича Грекова при Екатеринославском 1-м реальном училище: утверждено министром народного просвещения 30 апреля 1903 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1903. Ч.СССХХХIX. С.20-21.

209. Положение о стипендии тайного советника Дунина-Барковского при Екатеринославской мужской гимназии: распоряжение министра народного просвещения от 8 марта 1880 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1881. Ч.ССХIV. С.47-48.

210. Положение о стипедии имени М.С. Кох при Екатеринославской Мариинской женской гимназии: распоряжение министра народного просвещения от 3 апреля 1882 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1882. Ч. ССXXI. С.18-19.

211. Положение о стипедии имени супруги тайного советника Леокадии Александровны Дурново при Екатеринославской Мариинской женской гимназии: распоряжение министра народного просвещения от 17 декабря 1882 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1883. Ч. ССXXV. С.51-52.

212. Положение о стипедии имени гофмейстера двора Его Величества тайного советника Георгия Петровича Алексеева при Екатеринославской Мариинской женской гимназии: распоряжение министра народного просвещения от 8 июля 1889 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1889. Ч. ССLIV. С.99-100.

213. Положение о стипедии имени начальницы Екатеринославской Мариинской женской гимназии Александры Акимовны Черновой при означенной гимназии: распоряжение министра народного просвещения от 2 марта 1890 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1890. Ч. ССLXVIII. С.23-24.

214. Положение о стипедии имени Мариупольского купца Кирилла Спиридоновича Таманова при Александровской Мариупольской гимназии: распоряжение министра народного просвещения от 25 ноября 1892 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1893. Ч. ССLXXXVII. С.13-14.

215. Положение о стипедии имени дочери Екатеринославского 1-й гильдии купца Сарры Карпас при Екатеринославской 2-й городской гимназии: утверждено министром народного просвещения 4 ноября 1897 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1898. Ч. СССXV. С.94-95.

216. Положение о стипедии имени дочери действительного статского советника Надежды Дмитриевны Мизко при Екатеринославской гимназии: утверждено министром народного просвещения 4 ноября 1897 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1898. Ч. СССХV. С.49-51.

217. Положение о стипедии имени почетного попечителя Бахмутской мужской гимназии Федора Ивановича Плещеева при Бахмутской мужской гимназии: утверждено министром народного просвещения 10 апреля 1898 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1898. Ч. СССХIХ. С.33-34.

218. Положение о стипедии имени бывшего члена попечительного совета Екатеринославской женской гимназии Г.А. Залюбовского при означенной гимназии: утверждено министром народного просвещения 5 августа 1898 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1898. Ч. СССХХ. С.23-34.

219. Положение о стипедии при Екатеринославской Мариинской женской гимназии имени умершей вдовы купца 2-й гильдии Франциски Ивановны Петровой: утверждено министром народного просвещения 9 ноября 1898 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1899. Ч. СССХХI. С.19-20.

220. Положение о стипедии имени директора Мариупольской Александровской гимназии и основателя ее Феоктиста Аврамовича Хартахая при той же гимназии: утверждено министром народного просвещения 7 апреля 1899 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1899. Ч. СССХХIИИ. С.106.

221. Положение о стипедии имени митрополита Игнатия при Мариупольской Александровской гимназии: утверждено министром народного просвещения 7 апреля 1899 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1899. Ч. СССХХIИИ. С.106.

222. Положение о стипендиях имени Государя Императора Александра III при Екатеринославской, Кишиневской 1, Симферопольской и Херсонской мужских гимназиях: утверждено министром народного просвещения 29 января 1897 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1897. Ч.СССXI. С.38-39.

223. Посещение министром народного просвещения Одесского учебного округа. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1875. Ч.CLXXXII. С.125-162.

224. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 3-й очередной сессии с 5 по 24 декабря 1869 года. Екатеринослав, 1869. 285 с.

225. Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 18 по 30 октября 1878 года с приложениями. Екатеринослав, 1879. 218 с.

226. Постановления XV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 10 по 21 декабря 1880 года с приложениями к ним. Екатеринослав, 1881. 236 с.

227. Постановления XXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 15 декабря 1887 года. Екатеринослав, 1888. 223 с.

228. Постановления XXV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 14 декабря 1890 года с приложениями. Екатеринослав, 1891. 246 с.

229. Постановления XXVIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 6 по 13 декабря 1893 года с приложениями. Екатеринослав, 1894. 276 с.

230. Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1895 года с приложениями. Екатеринослав, 1896. 212 с.

231. Постановления XXXI очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 15 декабря 1896 г. с приложениями. Екатеринослав, 1897. 231 с.

232. Постановления XXXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5-го по 16-е декабря 1897 года с приложениями. Екатеринослав, 1898. 242 с.

233. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XLI очередной 1906 сессии с 1 по 18 декабря 1906 года. Екатеринослав, 1907. 281 с.

234. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 43-й очередной 1908 года сессии (с 8 по 22 января 1909 г. включительно). Екатеринослав, 1909. 264 с.

235. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 года сессии (с 4-го по 19-е декабря 1909 года включительно). Екатеринослав, 1910. 239 с.

236. Постановления очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания 1912 года. Екатеринослав, 1913. 258 с.

237. Постановления V-го епархиального съезда духовенства Екатеринославской епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1876. №1. С.13-15. №2. С.40-43. №4. С.88-91.

238. Правила для учеников гимназий и прогимназий. *Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения* / сост. М.В. Богуславский. Москва, 2000. С.45-54.

239. Правила и программы классических гимназий и прогимназий ведомства министерства народного просвещения и подробные программы испытания зрелости в испытательных комитетах при учебных округах. Изд. 25-е. Москва, 1912. 229 с.

240. Правила поступления учащихся в гимназию. *Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения* / сост. М.В. Богуславский. Москва, 2000. С.42-45.

241. Правила о содержании пансионеров учителями гимназий и прогимназий: распоряжение министерства народного просвещения от 17 марта 1866 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1874. Т.4. 1865-1870. С.271-274.
242. Правила о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения: высочайше утверждены 1 июля 1914 г. *П.А. Столыпин: Программа реформ. Документы и материалы*: в 2 т. 2-е изд., стер. Москва, 2011. Т. 1. С.649-655.
243. Приложения к всеподданейшему отчету г. Министра народного просвещения за 1877 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1879. Ч.ССVI. С.77-138.
244. Программы восьмиклассных коммерческих училищ Министерства торговли и промышленности (Утверждены Министром торговли и промышленности 17 мая 1914 г.). Санкт-Петербург, 1914. 252 с.
245. Программы для поступления в подготовительный и первый классы Екатеринославского епархиального женского училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1897. №2. С.16-19.
246. Про Національну доктрину розвитку освіти: указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>. (дата звернення: 02.11.2013)
247. Протокол училищного Совета женского епархиального училища по экономической части, 1873 года, января 30-го дня. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1873. №6. С.99-107.
248. Протокол №51 XXVII очередного Екатеринославского епархиального съезда духовенства. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1909. №36. С.223-231.
249. Распределение учебных предметов по классам для гимназий, в которых преподаются: 1) или естественная история и законоведение, 2) или

одно законоведение, 3) или греческий язык. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.6-19.

250. Речь, произнесенная 21 ноября 1876 года наставником семинарии М.И. Никольским, пред панихидой, совершенной в тот день о преосвященном Платоне. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1876. №24. С.369-374.

251. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения: с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. Михаил Родевич. Санкт-Петербург, 1884. 238 с.

252. Сборник постановлений и распоряжений по реальным училищам Министерства народного просвещения за 1875-1909 гг. (в 3-х частях) / Сост. Д. Кузьменко. Москва, 1910. 503 с.

253. Свод постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям ведомства Министерства Народного Просвещения. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1888. 481 с.

254. Свод Уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения. *Свод законов Российской империи*: в 16 т. Санкт-Петербург, 1912. Т.11. Ч.II. С.325-340.

255. Свод Уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомств министерств императорского двора, торговли и промышленности, внутренних дел, юстиции, путей сообщения и финансов, главного управления землеустройства и земледелия, собственной его императорского величества

канцелярии и императорского человеколюбивого общества. *Свод законов Российской империи*: в 16 т. Санкт-Петербург, 1912. Т.11. Ч.2. С.460-737.

256. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. / под ред. П.К. Соколова. Екатеринослав, 1914. Т. 1 : 1866-1889 гг. 1019 с.

257. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг. / под ред. П.К. Соколова. Екатеринослав, 1916. Ч. II, вып. 1: 1890-1913 гг. 1167 с.

258. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. / под ред. П.К. Соколова. Екатеринослав, 1916. Ч. II, вып. 2: 1890-1913 гг. 1212 с.

259. Совет Екатеринославского епархиального женского духовного училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1897. №2. С.16-19.

260. Совет Екатеринославского епархиального женского духовного училища. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1913. №2. С.16-19.

261. Список воспитанниц Екатеринославского епархиального женского училища, которых постановлено Советом во 2-м полугодии 1914-15 года. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1915. №6. С.83-86.

262. Список воспитанниц Екатеринославского епархиального женского училища, которых постановлено Советом училища в 1-м полугодии 1916-17 учебного года. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Екатеринослав, 1916. №30. С.519-523.

263. Список высших и средних учебных заведений министерства народного просвещения, как существовавших до 1866 года, так и учрежденных в течении 1866-1876 гг., с показанием из каких учебных заведений и в каком количестве отпускаются суммы из городских и земских

сборов. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1876. Ч. CLXXXV. С. 1-23

264. Таблицы числа недельных уроков в гимназиях и прогимназиях// *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1867. Собр. 2. Отд. 3. Т. XXXIX. С. 438-439.

265. Таблица числа недельных часовых уроков в гимназиях от 30 июля 1871 г.// *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1874. Собр. 2. Отд. 3. Т. XLVI. С. 300-302.

266. Таблица недельных часовых уроков в гимназиях ведомства министерства народного просвещения от 12 июня 1890 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1890. Ч. CCLXXII. С. 231.

267. Таблицы числа недельных уроков в гимназиях и прогимназиях. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1867. Собр. 2. Отд. 3. Т. XXXIX. С. 438-439.

268. Устав Александровского городского коммерческого училища имени статс-секретаря С.Ю. Витте. Александровск, 1905. 22 с.

269. Устав Екатеринославского коммерческого училища, основанного екатеринославским купечеством. Екатеринослав, 1900. 15 с.

270. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения, высочайше утвержденный 19 ноября 1864 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1867. Собр. 2. Отд. 2. Т. XXXIX. С. 167-179.

271. Устав реальных училищ, высочайше утвержденный 15 мая 1872 г. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1875. Собр. 2. Отд. 1. Т. XLVII. С. 626-636.

272. Устав ссудно-сберегательной кассы служащих в Александровском обществе содействия физическому воспитанию детей. Александровск, 1903. 11 с.

273. Устав ссудно-сберегательной кассы служащих в Александровском городском коммерческом училище имени статс-секретаря графа С.Ю. Витте. Александровск, 1907. 11 с.

274. Устав частного женского коммерческого училища

Ю.Х. Юргенс в Екатеринославе. Санкт-Петербург, 1905. 16 с.

275. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях министерства народного просвещения: утверждены министром народного просвещения 8 июня 1877 года. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1877. Ч.СХСII. С. 36-173.

276. Учебный план 8-го, дополнительного, класса женских гимназий министерства народного просвещения: утвержден министром народного просвещения 31 августа 1874 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1874. Ч.CLXXV. С.154-158.

277. Циркуляр гг. попечителям учебных округов о программах в реальных училищах, мужских гимназиях и прогимназиях на 1903-1904 учебный год от 21 июля 1903 г. №22224. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1903. Ч.СССХХХХIX. С.13-18.

278. Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов – о введении новых планов по древним языкам в мужских гимназиях от 1 августа 1900 г. №20085. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1900. Ч.СССХХХI. С.57-59.

279. Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов о составлении преподавателями подробных программ преподавания учебных предметов от 1 августа 1900 г. №20087. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1900. Ч.СССХХХI. С.62-64.

280. Циркулярное предложение о введении в руководство новых распределений учебных предметов и уроков по классам и особого распределения преподавания математики от 14 мая 1852 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1867. Т.3. 1850-1864. С.88.

281. Циркулярное предложение о доставлении программ преподавания в гимназиях: распоряжение министра народного просвещения

от 12 ноября 1866 г. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1874. Т.4. 1865-1870. С.380-383.

282. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов об облегчении учеников средних учебных заведений в их домашних занятиях от 24 мая 1892 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1892. Ч.СCLXXXII. С.37-35.

283. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о введении в употребление в гимназиях, прогимназиях и реальных училищах тетрадей для записывания уроков от 9 декабря 1872 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1873. Ч.CLXV. С.22-23.

284. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о продолжительности пребывания учеников в одних и тех же классах средних учебных заведений от 21 июля 1883 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1883. Ч.ССXXIX. С.14-16.

285. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов с учебными планами и программами преподавания в мужских гимназиях и прогимназиях от 1 августа 1890 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1890. Ч.СCLXXII. С.54-230.

286. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о преобразовании реальных училищ от 10 августа 1890 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1890. Ч.СCLXXII. С.26-32.

3. Довідково-статистичні матеріали

287. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав, 1912. 146 с.

288. Весь Екатеринослав. 1913 год. Екатеринослав, 1913. 267 с.

289. Весь Екатеринослав. 1915 год. Екатеринослав, 1915. 372 с.

290. Вся Екатеринославская губерния 1913 год. Екатеринослав, 1913. 372 с.
291. Екатеринославская губерния. Вып.1: Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. Екатеринослав, 1901. 242 с.
292. Екатеринославская губерния. Вып.3: Памятная книжка и адрес-календарь на 1903 г. Екатеринослав, 1903. 177 с.
293. Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. Екатеринослав, 1915. 530 с.
294. Екатеринославский адрес-календарь. 1917 год. Екатеринослав, 1917. 430 с.
295. Календарь-ежегодник «Приднепровье» на 1910 год. Екатеринослав, 1910. 381 с.
296. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год. Екатеринослав, 1860. 117 с.
297. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Екатеринослав, 1867. Ч.II. 361 с.
298. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. Екатеринослав, 1875. 117 с.
299. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. Екатеринослав, 1911. 424 с.
300. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав, 1889. 600 с.
301. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. Екатеринослав, 1894. 274 с.
302. Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. Санкт-Петербург, 1865. 584 с.

4. Наративні матеріали

303. Акинфиев И. Александра Акимовна Рындовская (по воспоминаниям сослуживца по гимназиям). *Летопись Екатеринославской Учёной архивной комиссии*. Екатеринослав, 1915. Вып. 10. С. 81–96.
304. Витте С.Ю. *Воспоминания*: в 3 т. Москва, 1960. Т.2. 639 с.
305. Д.Г. Воспоминание об Андрее Степановиче Понятовском. *Екатеринославский юбилейный листок, 1787*. Екатеринослав, 1887. № 21. С. 196-199.
306. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки). Виннипег, Манітоба, 1949. 167 с.
307. Залюбовский Г.А. Отрывки из школьных воспоминаний 1845–1852 гг. (Памяти А. Ст. Понятовского) *Екатеринославский юбилейный листок 1787*. Екатеринослав, 1887. № 23. С. 219–222.
308. Залюбовский Г.А. Отрывки из школьных воспоминаний 1852–1864 годов. *Екатеринославский юбилейный листок 1787*. Екатеринослав, 1887. № 25. С. 238–241.
309. Здрайковський В. Наче це було тільки вчора// *Чабан М. У старому Катеринославі (1905-1920 рр.)*: хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ, 2001. С.170-173.
310. Личные воспоминания о директорах Екатеринославской гимназии Павла Степановича Козловского, бывшего инспектором той же гимназии. *Локоть Ф. Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии*. Екатеринослав, 1908. С.373-386.
311. Мизко Н.Д. Андрей Степанович Понятовский. *Екатеринославский юбилейный листок 1787*. Екатеринослав, 1887. № 8. С. 69–70.

312. Мизко Н.Д. Андрей Степанович Понятовский. *Екатеринославский юбилейный листок 1787*. Екатеринослав, 1887. № 10. С. 87–89.
313. Памяти Александры Акимовны Рындовской (Черновой). Екатеринослав, 1905. 122 с.
314. Сокіл В. Здалека до близького (спогади, роздуми). Едмонтон, 1987. 358 с.
315. Сокіл М. Світлі людські постаті// Чабан М. *У старому Катеринославі (1905-1920 рр.): хрестоматія*. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ, 2001. С.174-180.
316. Чернов С.Г. Еще об А.С. Понятовском. *Екатеринославский юбилейный листок 1787*. Екатеринослав, 1887. № 12. С. 106-107.

5. Література

317. Аванесян Д.З. Проблема вірогідності інформації публікацій «Катеринославських губернських відомостей» з історії освіти на Катеринославщині. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2008. Вип. XXII. С. 204–210.
318. Агапов Ю.Ю. Становлення та розвиток приватної освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2011. 20 с.
319. Акинфиев И.Я. О преподавании природоведения и его постановке/ Екатеринославское коммерческое училище. Екатеринослав, 1903. 13 с.
320. Александровское городское коммерческое училище.
URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 02.11.2017).
321. Алексієнко С.О., Тригубенко В.В. З історії жіночої освіти в Україні. *Відродження: часопис для директорів і вчителів шкіл національних*

меншин України. Науково- методичний журнал / гол. ред. С. Сафарян. Київ, 1998. №4. С.33-43.

322. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) Санкт-Петербург, 1912. 346 с.

323. Ананьян Е.Л. Полікультурне виховання учнів у гімназіях України (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2008. 20 с.

324. Андреева Е.А. Возникновение и развитие епархиальных женских училищ в России (середина XIX – начало XX века) : автореф. дис. на соискание наук. степени канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 2000. 22 с. URL:<http://www.dissercat.com/content/vozniknovenie-i-razvitie-eparkhialnykh-zhenskikh-uchilishch-v-rossii-seredina-khikh-nachalo>-(дата звернення: 20.10.2014).

325. Андреева Е.А. Епархиальные женские училища в России. *Педагогика*. 1999. №3. С.85-91.

326. Аніщенко О. В. Розвиток професійної жіночої освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2000. 20 с.

327. Аніщенко О. Деякі аспекти розвитку жіночої педагогічної освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) *Початкова школа*. 2000. № 3. С. 46-47.

328. Анреп, Василий Константинович фон. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 02.11.2017).

329. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX– на початку XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2000. 19 с.

330. Баздирева Е. М. Діяльність О.Я. Риндовської (Чернової) в галузі освіти Катеринослава (друга половина XIX – початок XX ст.) *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2010. Вип. 8. С.312-319.

331. Баздирева Е.М. Біля витоків жіночої освіти на Дніпропетровщині: сторінки життя і діяльності О.Я. Риндовської-Чернової. *Історичні науки: наук. праці* : зб. наук. пр. Миколаїв, 2002. Т. 17. вип. 4. С.4-13. URL:<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2002/17-4-13.pdf>. (дата звернення: 02.08.2016).
332. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII-XIX ст.). Київ, 1998. 58 с.
333. Бекетова В.М. Яків Дмитрович Грахов – діяч культури та освіти в Катеринославській губернії. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*: зб. наук. пр. 2010. Вип.7. С.22-27.
334. Білецький О.А. Розвиток народної освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2009. 22 с.
335. Білявська О.С. Діяльність закладів середньої освіти Києва на тлі соціально-політичних і культурних процесів другої половини XIX ст. *Сторінки історії*: зб. наук. пр. 2012. Вип. 33. С. 53-61. URL:<http://ela.kpi.ua/handle/123456789/1880>. (дата звернення: 16.05.2015).
336. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв та гімназій Півдня України у XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1998. 20 с.
337. Боева Т.І. Розвиток народної освіти на Донеччині у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 22 с.
338. Бондар Л.С. Особливості організації навчального процесу у діяльності державних гімназій та реальних училищ (кін. XIX – поч. XX ст.) *Педагогіка і психологія*. 2010. № 4. С.81-90.
339. Богуславский М.В. Реформы российского образования XIX-XX вв. как глобальный проект. *Вопросы образования*. 2006. №3. С.5-21.

340. Бондаренко Г.В. Становлення і розвиток реальних училищ в Україні (1872-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2012. 21 с.
341. Бороденко Ю.В. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Маріуполі у другій половині XIX століття. *Педагогічний дискурс. Студії магістрантів і студентів МДУ*: зб. тез доповідей учасників Декади студ. науки. Маріуполь, 2013. С.5-9.
342. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда. Дніпропетровськ, 2004. 304 с.
343. Быстряков А.Г. О еврейском образовании в г. Екатеринославе. *Шабат шалом*. 1998. №2.
344. Василевский В. Полтавская 1 Мужская гимназия. *Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии*. Полтава, 1909. Вып. 5. С. 135-199.
345. Васильева С.П. Епархиальные училища в России конца XIX – начала XX в. Особенности образовательного процесса. *Вестник ТГУ*. Тамбов, 2008. Вып. 9. С.87-90.
346. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. 1728 с.
347. Вертоградов И.Ф. О значении и постановке литературных бесед в средней школе/ Екатеринославское комммерческое училище. Екатеринослав, 1903. 11 с.
348. Ветчинова Н.М. Культурологическая направленность изучения древних языков в отечественных лицеях и гимназиях второй половины XIX – начала XX века. *Ученые записки: электр. науч. журнал Курского гос. ун-та. Курск*, 2012. № 4 (24). Т. 1. С.168-174. URL:<https://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1085296>. (дата звернення: 24.11.2016).
349. Винокур В.Л. Гимназические библиотеки Министерства народного просвещения России. *Школьная библиотека*. 2007. № 5. С.89-94.
350. Во втором Екатеринославском реальном училище. *Вестник*

Екатеринославского земства. 1903. №2. с.13-14.

351. Вышнеградский, Николай Алексеевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Вышнеградский,_Николай_Алексеевич. (дата звернення: 02.11.2017).

352. Гаєвська Л.А. Державно-громадське управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) Умань, 2008. 332 с.

353. Гайдук В.А. Юз і Юзівка/ В.А. Гайдук, В.Г. Ляшенко, В.І. Мозговий, І.П. Навка; пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової/ під заг. ред. Гаїдука В. А. Донецьк, 2000. 320 с.

354. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. Ленинград: Учпедгиз, 1950. 276 с.

355. Гач О.Б. О правах и правилах частных учебных заведений в дореволюционной России: к истории принятия закона 1914 года. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=18357174>. (дата звернення: 02.11.2017).

356. Герасименко О. До історії створення інституту попечительства в середніх навчальних закладах (XIX – початок XX століття). *Зб. наук. праць Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини*. Умань, 2014. Ч. 3 С.88-95.

URL:http://library.udpu.org.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2014/3/11.pdf
(дата звернення: 16.10.2017).

357. Герасименко О. Діяльність попечительських рад при загальноосвітніх навчальних закладах у другій половині XIX – на початку XX століття) *Історико-педагогічний альманах*: зб. наук. пр. Умань, 2015. Вип.2 С.33-37.

358. Гимназии женские ведомства Императрицы Марии. *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*: в 86 т. Санкт-Петербург, 1890-1907. URL:<http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення: 02.04.2016).

359. Гимназии женские частные. *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*: в 86 т. Санкт-Петербург, 1890-1907. URL:<http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення: 16.06.2016).
360. Гимназия: Основание. URL:<http://old-mariupol.com.ua/gimnaziya-osnovanie/> (дата звернення: 20.08.2013).
361. Годорожа Л.М. Відстоювання національних інтересів і духовного розвитку українського народу в діяльності А.С. Синявського. URL:<http://ap.uu.edu.ua/upload/publicationpdf/7853128c8a671ce5d1224720f74540e2.pdf> (дата звернення: 10.10.2018).
362. Гольдин Ф.Л. Прогрессивная педагогическая мысль юга Украины второй половины XIX – начала XX столетия. Одесса: Одес. гос. ун-т, 1965. 79 с.
363. Гончар М.В. Развитие нижней профессиональной освіти на Півдні України у II половині XIX – на початку XX століття: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Херсон, 2015. 301 с.
364. Гончаренко Н.В. Організаційно-педагогічні основи викладання іноземних мов у контексті розвитку реального напряму вітчизняної освіти (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Житомир, 2014. 21 с.
365. Гончаренко Наталія. Реальні навчальні заклади в системі середньої освіти Російської імперії (друга пол. XIX – початок XX століття) *Історико-педагогічний альманах*: зб. наук. пр. Умань, 2013. №2. С.46-56.
366. Горячева А.А. Классицизм в духовной семинарии XIX века. URL:<http://pstgu.ru/download/1331712706.105-117.pdf>. (дата звернення: 18.06.2015).
367. Гриневич И.М. Развитие идей пореформенной педагогики в конце 50-х – 60-х годах XIX века. *Молодой ученый*. 2009. №6. С. 165-168.

368. Гур'янова О.В. Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2007. 22 с.
369. Гушель Р.З. О подготовке гимназического Устава 1864 года. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/o-podgotovke-gimnazicheskogo-ustava-1864-goda> (дата звернення: 28.09.2015).
370. Гущина С.О. Законодавче регулювання приватних закладів освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.). URL:http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/5/visnuk_37.pdf (дата звернення: 24.07.2018).
371. Гущина С. О. Типологія приватних закладів освіти в Україні (XIX – початок XX століття) URL:<http://eprints.zu.edu.ua/2003/1/2222222.pdf> (дата звернення: 19.10.2018).
372. Гущина С. Бібліографія: приватні заклади освіти (XIX – поч.. XX століття). URL:http://library.udpu.org.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2006/2006_2_15.pdf (дата звернення: 28.09.2018).
373. Даденков М.Ф. Історія педагогіки. Київ; Харків: Рад. шк., 1947. 328 с.
374. Двуреченська О. С. Участь міської думи у розвитку освіти в Катеринославі. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ, 2006. № 3-4. С. 99-114.
375. Двуреченська О.С. Розвиток народної освіти в Катеринославі на початку XX ст.: за матеріалами міських кошторисів. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2009. Вип.6. С.168-176.
376. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). Дніпропетровськ: Нац. гірн. ун-т, 2006. 169 с.

377. Державний архів Донецької області: анотов. реєстр описів. Т. 1: Фонди періоду до 1917 року / Держ. ком. архівів України, Держ. архів Донец. обл.; авт.-упоряд.: Т. Церковнікова, І. Шишолік. Донецьк, 2011. 172 с.
378. Державний архів Луганської області: Анотований реєстр описів архівних фондів. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. Северодонецьк, 2015. 100 с.
379. Днепров Э.Д. Российское образование в XIX – начале XX века: в 2 т. Москва: Мариос, 2011. Т.1. 648 с. Т.2. 672 с.
380. Днепров Э.Д., Усачова Р.Ф. Среднее женское образование в России: учеб. пособие. Москва: Б.и., 2009. 274 с.
381. Днепров Э.Д. Попытка контрреформы среднего женского образования. 1884-1894. *Вопросы образования*. Москва, 2006. №2. С.241-247.
382. Дніпропетровськ: віхи історії / гол. ред. С.А. Квітка. Дніпропетровськ: Грані, 2001. 256 с.
383. Дніпропетровськ: минуле і сучасне/ А.К. Фоменко та ін. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. 584 с.
384. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2006. 22 с.
385. Добровольська В. А. Діяльність жіночих медичних та економічних шкіл Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Південний архів. Сер. : Історичні науки*. Херсон, 2008. Вип. 28-29. С. 50-55.
386. Добровольська В.А. Організація навчально виховного процесу у жіночих гімназіях Півдня України у у другій половині XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*: зб. наук. пр. Херсон, 2012. Вип. 2(7). С.322-325.
387. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). Кіровоград: Кіровоград. ін-т регіон. упр. та економіки, 1998. 143 с.

388. Донік О.М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу. *Проблеми історії України ХІХ — поч. ХХ ст.* Київ, 2013. Вип. 22. С.254-266.
389. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) *Український історичний журнал.* Київ, 2006. №3. С.16-41.
390. Донцов Г.В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793—1882. С отчетом за 1881-82 учебный год. Екатеринослав, 1882. 103 с.
391. Донцов Г.В. Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии 1883-1893. Екатеринослав, 1894. 112 с.
392. Драї А. Луганський державний коледж економіки і торгівлі. Вулиця Советська, 44. Луганськ: Янтар, 2012. 128 с.
393. Друганова О.М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект). Харків: ДИВО, 2008. 556 с.
394. Друганова О.М. Історіографія проблеми розвитку приватної ініціативи в освіті України (кінець ХVІІІ – початок ХХ століть) *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи:* зб. наук. пр. Харків, 2010. Вип. 34. С.51-61. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_zntndr_2010_34_10 (дата звернення: 19.06.2015).
395. Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків, 2009. 42 с.
396. Жевнеров С., Жуковский М. Где учились наши прадеды. *Никопольская правда.* Никополь, 1992. 3 сент.
397. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858-1905. Санкт-Петербург, 1905. 127 с.
398. Жіноча прогімназія. *Придніпровський комунар.* Верхньодніпровськ, 2000. 8 листоп.

399. Завещание А. С. Понятовского. *Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная*. Екатеринослав, 1889. 11 янв. № 3. С. 20-21.
400. Загорянский-Кисель И. К истории Екатеринославской женской Мариинской гимназии. *Екатеринославский юбилейный листок 1787*. Екатеринослав, 1887. № 10. С. 90-91.
401. Зинченко Н. Женское образование в России: ист. очерк. Санкт-Петербург, 1901 47 с.
402. Злобина Л.Г., Малаховская Н.В. Развитие образования в г. Александровске. *Наукові праці історичного факультету: 25-річчю іст. фак-ту ЗДУ присвячується*. 1971-1996. Запоріжжя, 1997. Вип.ІІ. С.79-85.
403. Зорина Т.М. Женское образование в России XIX в. – «за» и «против». *Педагогическое образование в России*. Екатеринбург, 2010. №2. С.16-22.
404. Екатеринославская губерния. URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Екатеринославская_губерния (дата звернення: 27.03.2018).
405. Екатеринославское женское епархиальное училище. URL:<http://dnepropetrovsk.nrt.su/sightseen/temples/Екaterinoslavskoe-jenskoe-eparhialnoe-uchilische.html> (дата звернення: 06.07.2014).
406. Екатеринославское коммерческое училище имени государя императора Николая II-го. За десятилетие (к истории училища). Вып.1. Екатеринослав, 1911. 157 с.
407. Етапи становлення освітнього простору запорізького Приазов'я: історичний ракурс. URL: <http://studopedia.info/2-113633.html> (дата звернення: 13.10.2017).
408. Еще о гимназии. Пос. Екатерининский. *Екатеринославская земская газета*. Екатеринослав, 1917. 24 янв.
409. Єрич Т.Г. Законодавство Російської імперії щодо регламентації діяльності руської православної церкви в галузі духовної

освіти в XIX ст. *Гілея*: наук. вісник: зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 78. С.132-136.

410. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2002. 20 с.

411. Игнатъева Р.А. Становление и развитие реального образования в России XIX – начала XX веков: дисс... канд. пед. наук: 13.00.01 / Москов. рег. ин-т высшего соц.-экон. образования. Москва, 2007. 146 с. URL:<http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-realnogo-obrazovaniya-v-rossii-xix-nachala-xx-v> (дата звернення: 27.04.2017).

412. Именем Енакиева. Глава 5. Поселки при Петровских заводах: Земские и министерские школы. URL:http://enakievets.info/publ/enakievo_kak_na_ladoni/ocherki_ob_inzhenere_enakieve/imenem_enakieva_glava_5_poselki_pri_petrovskikh_zavodakh_zemskie_i_ministerskie_shkoly/109-1-0-2560 (дата звернення: 19.09.2016).

413. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: учеб. пособие / под ред. академика РАО А.И. Пискунова. 2-е изд., испр. и дополн. Москва: ТЦ «Сфера», 2001. 512 с.

414. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редколегії проф. М.В. Поляков. 4-те вид., переробл. і доповн. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. 308 с.

415. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. д. іст. наук, проф. А.Г. Болебруха. Дніпропетровськ: Грані, 2006. 596 с.

416. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. Київ: УРЕ, 1969. 958 с.

417. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. Київ: УРЕ, 1970. 992 с.

418. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. Київ: УРЕ, 1970. 764 с.

419. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. Київ: УРЕ, 1968. 940 с.
420. Історія Одеси / гол. ред. В.Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
421. Історія університету. Музей Запорізького національного університету. URL:<http://sites.znu.edu.ua/museum/888.ukr.html> (дата звернення: 23.09.2018).
422. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т.3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1978. 608 с.
423. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т.4: Україна в період імперіалізму (1900–1917). Київ: Наук. думка, 1978. 532 с.
424. Калинина Е.А. Реформа среднего и начального образования в России при Николае I. *Вопросы образования*. Москва, 2014. № 4. С.227-245.
425. Калинина Н.Н. Становление и развитие коммерческого образования в России XVIII – начала XX веков/ Н.Н. Калинина: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н.Н. Калинина; Ин-т общего образования М-ва общего и проф. образования РФ. Москва, 1998. 163 с. URL:<http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-kommercheskogo-obrazovaniya-v-rossii-xviii-nachala-xx-vekov> (дата звернення: 09.06.2016).
426. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917) Запорожье: ЛИПС.Лтд, 2001. 286 с.
427. Катеринослав-Дніпропетровськ – 225. Видатні особистості та обличчя міста. Вид. 2-ге. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. 352 с.
428. Кацалова Н.Ф. Становление организационно-правовых основ женского образования в России в конце XIX – начале XX вв. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-organizatsionno-pravovyh-osnov-zhenskogo-obrazovaniya-v-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-vv> (дата звернення: 26.10.2018).
429. Кияшко К. Реорганізація єпархіальних жіночих училищ згідно зі Статутом 1868 року. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2013 №3. С.86-90.

430. Клевака Л. Этапы навчально-виховної діяльності жіночих навчальних закладів Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) *Педагогічні науки*: зб. наук. пр. Полтава, 2012. № 3 (56). С.121-127.

431. Клевака Л.П. Навчально-виховна діяльність жіночих навчальних закладів Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2014. 21 с.

432. Клевака Л.П. Использование традиций женского образования Полтавской губернии второй половины XIX – начала XX века в современных женских учебных заведениях Украины. URL:http://www.vmurol.com.ua/index.php?idd=us_publication&group=10&us_publication=1460 (дата звернення: 02.11.2015).

433. Князьков Ю.П. Історія шкіл міста Запоріжжя. Короткий довідник. Київ: Б.В., 2012. 112 с.

434. Козлов К.В. Создание епархиальных женских училищ в России во второй половине XIX века. URL: <http://e-lib.gasu.ru/konf/mak/arhiv/2006/15.doc> (дата звернення: 12.08.2018).

435. Козыряцкая С.И. История Александровской городской женской гимназии. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2010. №10. С.182-205.

436. Козыряцкая С.И. Александровское городское коммерческое училище. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2012. №12. С.124-144.

437. Коммерческое образование. *Энциклопед. словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*: в 86 т. Санкт-Петербург, 1890-1907. URL: <http://www.wechi.net/brokgauz/> (дата звернення: 15.04.2016).

438. Кондратьева М.А. Отечественная гимназия: исторический опыт и современные проблемы: автореф. дисс... на соискание науч. степени д-ра пед. наук: 13.00.01. Ижевск, 2003. 43 с.

439. Коновалов, Дмитрий Петрович. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 02.11.2017).

440. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года. Москва: Учпедгиз, 1956. 247 с.
441. Корж Р. Доля подібна зорі світанковій. *Вісті Придніпров'я*. 1999. 5 березня.
442. Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005. 20 с.
443. Королевська Ю.Ю. Система жіночої освіти в Південній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011. Вип. XXXI. С.98-102.
444. Косетченкова Е.А. История становления женского профессионального образования в России во второй половине XIX – начале XX в. URL:<http://izvestia.asu.ru/2008/4-3/hist/TheNewsOfASU-2008-4-3-hist-24.pdf> (дата звернення: 26.06.2016).
445. Костриков С. Положение о коммерческих учебных заведениях 1896 г. *Власть*. 2009. №7. с.52-55.
446. Костриков С.П. Становление и развитие коммерческого и управленческого образования в России. Конец XVIII – начало XX в.: автореф. дис. соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2011. URL:<http://cheloveknauka.com/stanovlenie-i-razvitie-kommercheskogo-i-upravlencheskogo-obrazovaniya-v-rossii-konets-xviii-nachalo-xx-v> (дата звернення: 17.03.2016).
447. Кочергін І.О. Дворяни і навчальні заклади Катеринославської губернії у другій половині XIX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С.38-55.
448. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1999. 17 с.

449. Кругляк Б. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) *Український історичний журнал*. Київ, 1994. № 6. С. 72-81.
450. Крыжановский А. Отчет о состоянии Екатеринославского 1-го Реального училища за 1903 год. *Вестник Екатеринославского земства*. Екатеринослав, 1904. №5. С.112.
451. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. Челябинск: Южно-Урал. кн. изд-во, 1971. 278 с.
452. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті. Луганськ: ЛДПУ, 2000. 460 с.
453. Курило В.С., Подов В.И. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) Луганск: ЛГПУ, 1999. 114 с.
454. Курс лекцій з предмету «Історія освіти Донбасу». URL:<http://www.studfiles.ru/preview/5394240/> (дата звернення: 02.11.2017).
455. Кушніренко І.К., Жилінський В.І. Освіта Гуляйпільщини. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2012. Ч. II. 724 с.
456. Лазебник В. Оценок «коммерсантам» не ставили: сто лет назад в Екатеринославе открылось одно из лучших коммерческих училищ того времени. *Наше місто*. Дніпропетровськ, 2001. 3 жовтня.
457. Левченко І.М. Роль народної ініціативи в розвитку початкової і середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825 – 1860 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 19 с.
458. Липовська Т. Д., Мирончук В.Д. Жіноча освіта на Катеринославщині (60-і рр. XIX – поч. XX ст.) *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*. Вип.1: Мат-ли Першої міжрегіон. іст.-краєзнав. конф. (8-9 жовт. 1998 р. м.Дніпропетровськ). Дніпропетровськ, 1998. С.277-282.
459. Лисенко І.В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2009. 23 с.
460. Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській

губернії (кінець XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2011. 21 с.

461. Лихачова Е. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856). Санкт-Петербург, 1899. 190 с.

462. Лихачова Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880). Санкт-Петербург, 1901. 647с.

463. Лісненко С. Основні віхи історії єпархіальних жіночих училищ в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 20 квітня 2012 р.)*. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. С.257-258.

464. Лісниковська І.С., Мирончук В.Д. Діячі освіти на Катеринославщині (XIX – початок XX ст.). *Грані*. Дніпропетровськ, 2004. №5. С.23-26.

465. Лісниковська І.С. Діяльність товариства піклування жіночою освітою у м. Катеринославі у 70-80-ті рр. XIX ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 122-131.*

466. Локоть Ф. Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии. Екатеринослав, 1908. 386 с.

467. Ломако Л.І До питання про становлення педагогічної освіти на Донеччині (1876-1940) *Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр. Слов'янськ, 2001. Випуск XII. С.28-32.*

468. Лопатенко Ю.П. Тенденції розвитку гімназійної освіти жінок на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 20 с.

469. Лопатін Ю.А., Мирончук В.Д. До історії освіти в Катеринославі (кінець XVIII-XIX ст.) *Історія та культура Подніпров'я: зб.*

наук. пр. Дніпропетровськ, 1998. С.66-71.

470. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. Київ: ІСДО, 1994. 100 с.

471. Луганское реальное училище. URL:<http://shusek.livejournal.com/7279.html> (дата звернення: 26.04.2015).

472. Лутаєва Т.В. Теорія і практика організації освіти в гімназіях Харкова другої половини XIX – поч. XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 1998. 18 с.

473. Любжин А.И. Классические гимназии в России. URL:<http://www.inr.ac.ru/~info21/MIL/liubzhin/gymnasium-classicum.pdf> (дата звернення: 10.09.2018).

474. Люлева Н.Е. Коммерческое образование в России на этапе становления: историко-педагогический анализ. *Известия Самарского научного центра РАН*. Самара, 2009. Т.11. Вып.4(6). С.1422-1425.

475. Лямцев Н. Народное образование Екатеринославской губернии за последние 20 лет. *Сб. статей Екатеринослав. науч. общества по изучению края*. Екатеринослав, 1905. С.1-28.

476. Магсумов Т.А. Становление и развитие средней профессиональной школы в позднеимперской России: обзор современной историографии. *Современные исследования социальных проблем* (электронный научный журнал). 2015 №7(51). URL:<http://journals.org/index.php/sisp/article/view/6614> (дата звернення: 25.06.2018).

477. Мазур П. Феоктист Хартахай. Основатель гимназий в Мариуполе. URL:<http://old-mariupol.com.ua/feoktist-xartahaj/> (дата звернення: 03.06.2014).

478. Мартыненко Н.К. Общественные инициативы женского образования как фактор институализации гражданского общества в России в конце XIX – начале XX веков. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennye-initsiativy-zhenskogo->

obrazovaniya-kak-faktor-istitutsializatsii-grazhdanskogo-obschestva-v-rossii-v-kontse-xix-nachale (дата звернення: 26.03.2018).

479. Мартинова І.С. Розвиток середньої освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005. 18 с.

480. Мащенко Т.А. Русская классическая гимназия во второй половине XIX века (на материалах Среднего Поволжья) : дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 Самарский гос. пед. ун-т. Самара, 2000. 159 с.
URL:<http://www.dslib.net/istoria-otechestva/russkaja-klassicheskaja-gimnazija-vo-vtoroj-polovine-xix-veka-na-materialah-srednego.html> (дата звернення: 12.07.2017).

481. Медвідь Л. Передумови започаткування початкової та середньої економічної освіти на Українських землях за царату у XIX столітті. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: наук. зб. Умань, 2003. Вип.28.
URL:http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob_l_silsk_shkolu/28/visnuk_25.pdf (дата звернення: 28.05.2018).

482. Медынский Е.Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Учпедгиз, 1938. 512 с.

483. Никополу 200/ Г.И. Меньшиков, К.И. Позняков, А.И. Пятигорец. Дніпропетровськ: Промінь, 1980. 143 с.

484. Министерство финансов 1802-1902: в 2 ч. Санкт-Петербург, 1902. Ч.II. 717 с.

485. Мирончук В.Д., Чуднова Т.А. К истории Каменской женской гимназии. *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*. Вип.1: матеріали Першої міжрегіон. іст.-краєзнав. конф. (8-9 жовт. 1998 р. м.Дніпропетровськ). Дніпропетровськ, 1998. С.282-284.

486. Мирончук В.Д., Лісниковська І.С. Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських. *Історія і культура Придніпров'я*:

невідомі та маловідомі сторінки: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2004. Вип.1. С.49-54.

487. Михайлова Д.В. Життєвий і професійний шлях Феоктиста Хартахая: історико-педагогічний аспект. *Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Луганськ, 2012. №19. Ч.І. С.274-280.

488. Михайлова Д.В. Визначна роль Ф. Хартахая у відкритті перших мариупольських гімназійних закладів. *Науковий часопис Нац. пед. ун-ту імені М.П.Драгоманова: Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип.17 (27). Ч.І. С.76-81.

489. Михайлова Д.В. Формирование Ф. Хартахая как незаурядной личности и организатора мужской и женской Мариупольских гимназий во второй половине XIX века. URL:<http://www.gramota.net/materials/3/2014/1-2/36.html> (дата звернення: 17.06.2016).

490. Моїсеєнко Л.М. Єпархіальне училище міста Маріуполя. *Нові сторінки історії Донбасу*: зб. статей. Донецьк, 2003. Кн.10. С.223-229.

491. Моргун Ю.О. Система підготовки спеціалістів для комерційної діяльності у другій половині XIX – початку XX століття. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*: зб. наук. пр. Харків, 2010. №27. С.265-271.

492. Мороз В. Первый слабый огонек женского образования зажгла в нашем городе Александра Акимовна Рындовская. *Днепр вечерний*. 1994. 27 серпня.

493. Мороз В. Колись «реалісти» вивчали космографію. *Наше місто*. 2003. 26 січня.

494. Музей Запорізького національного університету. Екскурсія «Історія університету». URL:<http://sites.znu.edu.ua/museum/888.ukr.html>. (дата звернення: 04.07.2018).

495. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Київ: [Б.в.], 2007. Кн. 1. 1031 с.

496. Недря К.М. Утворення дворянського пансіону при Маріїнській жіночій гімназії у Катеринославі (до історії питання) *Гуманіт. журнал*. Дніпропетровськ, 2012. №4. С.139-142.
497. Нейкирх Г. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии (с открытия гимназии до конца 1880-81 учебного года). Мариуполь, 1881. 37 с.
498. Нестерцева С.М., Заярна Д.О. Професіона освіта у містах Донбасу на межі ХІХ-ХХ ст.: проблема становлення та розвитку. *Новітні сторінки історії Донбасу*: зб. статей. Донецьк, 2010. Кн.19. С.140-151.
499. Нікітін Ю.О. Участь органів міського самоврядування у розвитку освіти в Україні в 70-90-ті рр. ХІХ ст. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославої губерній). *Наукові записки [Вінницького держ. педагог. ун-ту імені Михайла Коцюбинського]*. Сер. Історія. 2008. Вип. 14. С. 86-92.
500. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. Київ, 2005. №1. С.82-96.
501. Ніколаєва Т. М. Добродійність підприємців підросійської України в розвитку комерційної освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр.* Київ, 2014. Вип. 84. С. 35-41.
502. Новгородцев, Павел Іванович.
URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 02.11.2017).
503. Новікова І. Економічна освіта, як інституційна основа розвитку банківського сектору в рамках формування ринкового економічного простору в Україні: досвід історичного минулого. *Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. Київ, 2011. № 128. С.55-59.
504. Новікова С.В. Розвиток професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) *Вісник Маріуп. держ. уні-ту. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2015. Вип.12. С.71-80.

505. Олександрівська чоловіча гімназія (Маріуполь). URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 02.11.2017).
506. Олійник Ю.О. Історія розвитку комерційної освіти в Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.: історіографія проблеми) *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПИ». Серія : Історія науки і техніки*. Харків, 2014. № 59. С. 109-117.
507. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в./ отв. ред. А.И. Пискунов. Москва: Педагогика, 1976. 600 с.
508. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в./ под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Табиева. Москва: Педагогика, 1991. 448 с.
509. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г. (Материалы для исторического очерка)/ сост. М.М. Владимиров. Екатеринослав, 1887 278 с.
510. Перерождение Второго коммерческого училища. URL: www.dnpr.info (дата звернення: 02.11.2017).
511. Перетятко О.В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2001. 17 с.
512. Перцев Владимир Владимирович, Гимназическое образование в дореволюционной России: вторая половина XIX – начало XX века. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»* 2013. № 01 (январь) URL: <http://e-koncept.ru/2013/13008.htm> (дата звернення: 24.04.2018).
513. Петровский А. Разве можно не любить детей... *Днепровская правда*. 2005. 18, 25 февраля; 4 марта.
514. Пичета В.И. Внеклассное чтение в Екатеринославском коммерческом училище. Екатеринослав, 1904. 9 с.
515. Півоваров О.В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII – перша

третина XIX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 18 с.

516. Плетенева И.Ф., Барінова Л.В. Становление и развитие гимназического образования в России в XVIII-XIX вв. URL: cyberleninka.ru (дата звернення: 02.11.2017).

517. Плетенева И. Ф., Емельянова Н. Р. Подготовка учительниц в педагогических классах женских гимназий России второй половины XIX в. URL: vestnik.kemsu.ru/jour/article/download/564/560 (дата звернення: 28.09.2018).

518. Подоляк Я.О. Олександрівська міська жіноча гімназія. *Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1996. Вип. 1. С. 147-148.*

519. Полежаєва Н.О. Освітні реформи 60-х років XIX століття. *Теорія та методика навчання та виховання. Харків, 2012. Вип. 31. С. 159-167.*

520. Политико-правовой процесс в отечественном образовании 1801-1917 гг. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-270122.html?page=3> (дата звернення: 16.08.2013).

521. Полякова Н.В. Складывание российской системы образования. *Социально-политический журнал. Москва, 1998. № 3. С.163-178.*

522. Поселковая гимназия. Пос. Екатерининский. *Екатеринославская земская газета. Екатеринослав, 1917. 20 янв.*

523. Посещение министром народного просвещения Одесского учебного округа. *Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1875. Ч.CLXXXII. С.125-162.*

524. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1996. 25 с.

525. Прокопенко Л.Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2008. 488 с.
526. Прокопенко Л.Л. Державне управління освітою в Україні: становлення та розвиток (IX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2010. 38 с.
527. Прокопенко С.Л. Катеринославське реальне училище: історія створення. *Історичні етюди*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2010. С.36-38.
528. Прокопенко С.Л. Діяльність Катеринославського реального училища в 1875 – 1900 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 8. С.320-328.
529. Прокопенко С.Л. Катеринославська гімназія в умовах контрреформ 1871 р. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 9. С.154-160.
530. Прокопенко С.Л. Реорганізація Катеринославської гімназії за статутом 1864 р. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*: зб. наук. пр. Одеса, 2010. С.161-162.
531. Прокопенко С.Л. Катеринославське 2-ге комерційне училище: становлення та розвиток *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*: зб. наук. пр. 2017. Вип.15. С.124–133.
532. Прокопенко С.Л. Відкриття та становлення першої міської жіночої гімназії у Катеринославі. *Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології*: зб. наук. пр. Одеса, 2012. Вип. 4. С. 219-221.
533. Прокопенко С.Л. Створення 1-го Катеринославського комерційного училища. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Криворізької сесії I Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (м. Кривий Ріг, 24 листопада 2012 р.): у 5-ти частинах*. Дніпропетровськ, 2012. Ч. 3. С.197-199.
534. Прокопенко С. Досвід державного управління середньою освітою Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX

ст. *Правові аспекти публічного управління: теорія та практика*: матеріали ІV наук.-практ. конф. 14 грудня 2012 р., м. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ, 2012. С.163-165.

535. Прокопенко С.Л. . Розвиток матеріальної бази Катеринославської класичної гімназії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 169-177.

536. Прокопенко С. Діяльність Катеринославської гімназії в 1849 – 1864 рр. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 4. С. 97-100.

537. Прокопенко С. Розвиток жіночої середньої освіти в Україні на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: матеріали ІV Всеукр. наук. конф. за міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 15 липня 2014 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 1. С. 161-164.

538. Прокопенко С. Система управління комерційними училищами Катеринославської губернії на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: матеріали V Всеукр. наук. конф. за міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.): у 2-х частинах. Дніпропетровськ, 2015. Ч. 1. С.136-139.

539. Прокопенко С. Л. Передумови розвитку комерційної освіти в Катеринославській губернії на початку ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1–2. С.71-81.

540. Прокопенко С.Л. Досвід державного управління середньою освітою південного регіону України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *I Всеукр. наук.-практ. конф. «Суспільно-політичний та соціокультурний розвиток південного регіону України: історичні традиції і сучасні тенденції»*. Одеса, 2015. С.265-272.

541. Прокопенко С.Л. Розвиток жіночої середньої освіти в Катеринославській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 13. С.163-171.

542. Прокопенко С.Л. Развитие реального образования в Екатеринославской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. *Humanities and Social Sciences Quarterly, Volume XXI (April – June)*. Research Journal 23. Rzeszow, 2016. С.187-199.

543. Прокопенко С.Л. Перше Катеринославське комерційне училище: становлення та розвиток. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2016. Вип. 14. С.188-199.

544. Прокопенко С.Л. Роль Олександра Поля у розвитку середньої освіти Катеринославщини. *Грані.* Дніпро, 2018. Т. 21, № 4. С. 12-17

545. Профессиональное коммерческое образование в Сибири в XX в. Очерки истории: монография / Т.А. Катцина, Л.Е. Мариненко, О.Г. Алексеев, А.И. Погребняк. 2-е изд., стер. Москва: ФЛИНТА, 2014. 202 с.

546. Профессиональное образование. URL:http://www.obzor.lg.ua/lugansk/prof_education (дата звернення: 02.11.2017).

547. Пуха И. Он жил и работал у нас. *Наш город.* 1994. 31 березня.

548. Пуха И. Женская гимназия – первая средняя школа. *Суббота.* 1999. 8 апреля.

549. Пуха И. Мужская гимназия. *Суббота.* 1999. 10 июня.

550. Пуха И. Реальное училище. *Суббота.* 1999. 5 августа.

551. Радченко Ю.Л. Професійна підготовка вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини (перша половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2012. 24 с.

552. Радченко Ю.Л. Професійна підготовка вчителя на Катеринославщині: теорія та історія : навч.-метод. комплекс. Чернігів: Лозовий В.М., 2012. 71 с.

553. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине: учеб. пособие/ под общ. ред. В.В. Иваненко. Днепропетровск: ДГУ, 1989. 96 с.
554. Разманова Н.А. Становление и развитие финансово-экономического образования в России (XIX-20-е годы XX века): дисс... д-ра ист. наук: 00.07.02 / Н.А. Разманова; Москов. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова Москва, 2002. 393 с. URL:<http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-finansovo-ekonomicheskogo-obrazovaniya-v-rossii-xix-20-e-gody-xx-veka> (дата звернення: 27.11.2016).
555. Разманова Н.А. Учреждение в Российской империи министерства финансов и создание системы коммерческих училищ. *Вестник Финансовой академии*. Москва, 2002. №3-4. С.75-86.
556. Реальное училище. URL:<http://old-mariupol.com.ua/realnoe-uchilishhe/> (дата звернення: 04.02.2015).
557. Реальное училище В.И. Гиацинтова. URL:<http://old-mariupol.com.ua/realnoe-uchilishhe-v-i-giacintova/> (дата звернення: 15.03.2015).
558. Рева А.А., Татаринов С.И., Абрамов М.В. История Бахмута-Артемовска: краткий очерк. Артемовск: Б.и., 1996. 135 с.
559. Реформатский Л.Н. Причины возникновения лени у детей школьного возраста. Екатеринослав, 1904. 10 с.
560. Рижкова М.С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Слов'янськ, 2011. 20 с.
561. Рождественский А. Краткий исторический очерк десятилетнего существования Екатеринославского II имени Его императорского высочества государя наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича Реального училища. Екатеринослав, 1911. 58 с.
562. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. Санкт-Петербург, 1902. 785 с.

563. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX століття): нариси / М.Д. Ярмаченко (відп. ред.) та ін. Київ: Рад. шк., 1991. 384 с.
564. Роєнко С.О. Розвиток шкільної приватної освіти в Україні (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2014. 20 с.
565. Роєнко С.О. Історіографічні аспекти розвитку приватних закладів освіти в Україні (XIX – початок XX століття). URL:nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN16/11rsoovu.pdf (дата звернення: 07.04.2018).
566. Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев. 1851-1919. Москва: Наука, 1996. 110 с.
567. Самойленко О.В. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]*. Сер.: Психолого-педагогічні науки. 2013. № 5. С. 280-284. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2013_5_51 (дата звернення: 14.08.2016).
568. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2009. 44 с.
569. Сейко Н.А. Головні характеристики джерельної бази дослідження історії добродійності у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) *Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. Луганськ, 2012. №22(9). С. 187-195.
570. Сигаревич Д.Д. Тридцатилетие педагогической, общественной и литературной деятельности директора Александровского Городского Коммерческого Училища И.Я.Акинфиева. Александровск, 1910. 30 с.
571. Синюшина И.В. Развитие реального образования в России в XIX – начале XX века: дисс... канд. пед. наук: 13.00.01/ И.В. Синюшина;

Москов. пед. гос. ун-т. Москва, 20007. 158 с. URL:<http://www.dslib.net/obw-pedagogika/razvitie-realnogo-obrazovaniya-v-rossii-v-xix-nachale-xx-veka.html> (дата звернення: 26.07.2017).

572. Синявська А.М. Становлення та розвиток комерційної освіти в Західній Україні (XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2009. 19 с.

573. Синявский А. А.Н. Поль (Биографический очерк к открытию здания музея его имени) *Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год первый.* Екатеринослав, 1904. С.ХІІІ-ХХХІV.

574. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.

575. Світленко С.І., Мирончук В.Д. Діяльність громадських організацій на Катеринославщині періоду Першої світової війни. *Вопросы германской истории.* Дніпропетровськ, 2014. №4. С.296-304.

576. Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках ХІХ ст. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. 268 с.

577. Святненко А.В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. *Вісник Нац. академії керівних кадрів культури і мистецтв:* наук. журнал. Київ, 2013. № 3. С.170-176.

578. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах ХІХ в. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1954. 311 с.

579. Соколов П.А. Историческая записка о 1-й Городской Женской Гимназии к 25-летию ее существования. Екатеринослав, 1909. 180 с.

580. Средние женские учебные заведения региона во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. URL:http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=5394 (дата звернення: 18.08.2016).

581. Становлення і розвиток освітніх і культурних закладів повітового містечка Олександрівська наприкінці ХІХ – на початку ХХ

століття. URL:http://literaturanmc.blogspot.com/p/blog-page_32.html (дата звернення: 02.11.2017).

582. Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004. 300 с.

583. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 16 с.

584. Степаненко Г.В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти. *Проблеми історії України XIX-XX ст.* Київ, 2007. Вип. XIII. С.184-196.

585. Ступакевич М.А. Женское образование в Беларуси (вторая половина XIX века – 1917 год). Гродно: ГрГУ, 2006. 170 с.

586. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2001. 20 с.

587. Тарасов А.В. Формування вірнопідданства як основа виховного процесу в середній школі (на прикладі Катеринославщини 80 – початку 90-х рр. XIX ст.) *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2008. Вип.6. С.94-100.

588. Татаринів С.Й., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (XVIII – початок XX ст.): навч. посіб. Харків: Мачулін, 2012. 116 с.

589. Татаринів С.И., Ефимов Д.В. Роль земских учреждений Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в создании и развитии гимназий в 19 – начале 20 века. URL:www.seanewdim.com (дата звернення: 02.11.2017).

590. Терських Л.О. Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині в кінці XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2001. 20 с.

591. Теселько М.П., Ефименко М.Г. Павлоград: ист.-краевед. очерк. Дніпропетровськ: Промінь, 1983. 95 с.
592. Тимощенко С. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет его существования 1875 – 1900. Екатеринослав, 1901. 144 с.
593. Ткаченко В.Г. Учебные заведения Александровска в конце XIX – начале XX века. *Культурологічний вісник: наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпряниці. Запоріжжя*, 1995. Вип.2. С.16-19.
594. Тронько Т. В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 19 с.
595. Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття) *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2014. №6. С.290-297.
596. Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича / Упоряд. С.В. Ульяновська. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
597. Ушакова Н.Е. Среднее духовное образование Верхнего Поволжья во второй половине XIX – начале XX вв. Ярославль: ЯФ МФЮА, 2013. 230 с.
598. Харьковское коммерческое училище Императора Александра III. URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 02.11.2017).
599. Харьковское коммерческое училище Императора Александра III. URL:<http://newrespublika.ru/topic/1010-khark%D1%96v-kharkovskoe-kommercheskoe-uchilische-impe/> (дата звернення: 02.11.2017).
600. Хмелівська С.І. Розвиток іншомовної освіти у середніх навчальних закладах Київської учбової округи (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ С.І. Хмелівська; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2015. 248 с.

601. Шандра Валентина. Чинники зростання ролі жінок у суспільному житті України (1880-ті рр. – початок ХХ ст.) *Przegląd zachodniopomorski*. Szczecin, Tom XXVII (LVI). rok 2012. zeszyt 2. S.77-87.
602. Шаравара Т.О. Реформа середньої освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії: дорадянська історіографія. *Гілея*. Київ, 2011. Вип. 45. С.127-133.
603. Шаравара Т.О. Історіографія освітніх реформ у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. Київ, 2011. № 5. С.147-161.
604. Шевченко М.М. Правительство императора Николая I и политика С.С. Уварова. *П.А. Зайончковский (1904–1983 гг.): статьи, публикации и воспоминания о нем*. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 197-204.
605. Шелягова А. Гимназическое образование в Крыму в ХІХ – начале ХХ века: современный историографический аспект. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: наук. зб. Умань, 2011. № 38. С. 224-232.
606. Шелягова А. Гимназическое образование в Крыму (ХІХ – начало ХХ века). URL:<http://kukiit.ru/docs/ts/no1/21.pdf>. (дата звернення: 24.09.2017).
607. Шеремет С.В. У гостях у старого Нікополя: іст.-документ. Нарис. Дніпропетровськ: Пороги, 2001. 147 с.
608. Шляхов О.Б., Дриганюк О.В. Освіта на Катеринославщині очима губернаторів кінця ХІХ ст. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С.127-136.
609. Шмид Е. История средних учебных заведений в России. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1878. Ч.СХСV. С. 385-416; 1878. Ч.СХСVІ. с. 449-464; 1878. Ч.СХСVІІ. С.497-528; 1878. Ч.СХСVІІІ. С.561-592; 1878. Ч.СХСІХ. С.625-656.

610. Шушара Т. В. Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2006. 20 с.
611. Щербинский Н.Ф. 100-летний юбилей Екатеринославской классической гимназии. Описание празднества 17-19 декабря 1908 г. Екатеринослав, 1909. 74 с.
612. Фатальчук С.Д. Передумови виникнення гімназійної освіти Східноукраїнського регіону в другій половині XIX – на початку XX ст.) *Дійсність – думка – дослід*. Мат-ли 1-ї загальноунівер. наук. конф. молодих учених, присв. 60-річчю звільнення м. Слов'янська від нім.-фаш. загарбників і 12-й річниці незалежності України (24-26 березня 2004 року). Слов'янськ, 2004. С.32-34.
613. Фатальчук С.Д. Становлення гімназійної освіти на Донеччині (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. Слов'янськ, 2001. Вип. XIII. С.57–61.
614. Фатальчук С.Д. Становлення та розвиток гімназійної освіти Східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2006. 22 с.
615. Фатальчук С. Становлення та розвиток гімназійної освіти Східноукраїнського регіону в добу Визвольних змагань (1917 – 1919 рр.). *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. Слов'янськ, 2009. Вип. XLIII. С.136-144.
616. Фатальчук С. Розвиток громадських і приватних гімназійних закладів Східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX століття). *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. Слов'янськ, 2015. Вип. LXXII. С.172-179.
617. Феоктист Хартахай –
основатель гимназий в Мариуполе. URL:<http://kk.convdocs.org/docs/index-249673.html?page=4>. (дата звернення: 19.05.2017).

618. Філоненко О. Становлення гімназійної освіти в центральному регіоні України (друга половина XIX – початок XX ст.) *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград, 2011. Вип. 93. С.187-192.
619. Фоменко А. Класична гімназія – медичний коледж. *Наше місто*. 1994. 14 груд.
620. Фоменко А. Гімназія ім. Нестелей та її спадкоємці. *Наше місто*. 1997. 28 жовт.
621. Чабан М.П. Двухсотліття Катеринославської гімназії. *Нива знань*. 2005. Спецвипуск. С.23-29.
622. Чабан М. Мандрівки старим Кам'янським. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2004. 224 с.
623. Чабан М. Птахи з гнізда Придніпров'я. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2005. 480 с.
624. Чабан М. У старому Катеринославі (1905-1920 рр.): хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. 360 с.
625. Чабан Н. Купцы, дворцы и коммерсанты. *Апельсин*. Дніпропетровськ, 2002. №3. С.20-23.
626. Чабан Н. Наша Мариинка. *Апельсин*. Дніпропетровськ, 2005. №3. С.12-18.
627. Чабан Н. Училище для буржуазии. *Апельсин*. Дніпропетровськ, 2004. №3. С.18-21.
628. Чернова А.А. Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания по 1 августа 1881 года. Екатеринослав, 1883. 123 с.
629. Чистикова Е.А. Создание женских средних училищ при министре народного просвещения А.С. Норове. *Ярославский педагогический вестник*. Ярославль, 2014. №2. Т.І (Гуманитарные науки). С.39-43. URL:vestnik.uspu.org/releases/2014_2g/09.pdf (дата звернення: 26.12.2016).
630. Южнорусская областная сельскохозяйственная,

промышленная и кустарная выставка в Екатеринославе 1910 года. Екатеринослав, 1910. 213 с.

631. Юзовское коммерческое училище. История организации и строительства. URL:<http://infodon.org.ua/pedia/823>. (дата звернення: 16.07.2015).

632. Яворницький Д. І. Історія міста Катеринослава / упоряд. В.А. Сирота, В.С. Чернишов. Вид. 2-е, доп. Дніпропетровськ: Січ, 1996. 278 с.

633. Як Дмитро Сигаревич зробив Олександрівське комерційне училище центром українства. *Запорозька Січ*. 1999. 26 грудня.

634. Яковенко Г.Г. Домашні учительки м. Олександрівська. *Наук. пр. істор. фак-ту Запоріз. нац. ун-ту*. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С.80-83.

635. Яковенко Г.Г. Домашні учительки та їх підготовка в Катеринославській губернії. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 12. С.169-178.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиці числа тижневих уроків у гімназіях і прогімназіях за Статутом 1864 р.

А) У гімназіях класичних

1) У гімназіях з мовами грецькою і латинською

Предмети	Класи							Всього уроків по 75 хв.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
Російська мова з церковнослов'янською та словесністю	4	4	3	4	3	3	3	24
Латинська	4	5	5	5	5	5	5	34
Грецька	-	-	3	3	6	6	6	24
Французька або німецька мова	3	3	2	3	3	3	2	19
Математика	3	3	3	3	3	3	4	22
Історія	-	-	2	3	3	3	3	14
Географія	2	2	2	2	-	-	-	8
Природнича історія	2	2	2	-	-	-	-	6
Фізика та космографія	-	-	-	-	2	2	2	6
Чистописання, малювання та креслення	4	4	3	2	-	-	-	13
Всього	24	25	27	27	27	27	27	184

2) У гімназіях з однією давньою мовою латинською

Предмети	Класи							Всього уроків по 75 хв.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
Російська мова з церковнослов'янською та словесністю	4	3	3	4	4	3	3	24
Латинська	4	5	6	6	6	6	6	39
Французька мова	-	2	2	3	4	4	4	19
Німецька мова	3	2	2	2	3	3	4	19
Математика	3	3	3	3	3	4	3	22
Історія	-	-	2	3	3	3	3	14
Географія	2	2	2	2	-	-	-	8
Природнича історія	2	2	2	-	-	-	-	6
Фізика та космографія	-	-	-	-	2	2	2	6
Чистописання, малювання та креслення	4	4	3	2	-	-	-	13
Всього	24	25	27	27	27	27	27	184

Б) У реальних гімназіях

Предмети	Класи							Всього уроків по 75 хв.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
Російська мова з церковнослов'янською та словесністю	4	4	4	4	3	3	3	25
Французька мова	3	3	3	4	3	3	3	22
Німецька мова	4	3	3	3	4	4	4	24
Математика	3	4	4	4	4	3	3	25
Історія	-	-	2	3	3	3	3	14
Географія	2	2	2	2	-	-	-	8
Природнича історія та хімія	3	3	3	3	3	4	4	23
Фізика та космографія	-	-	-	-	3	3	3	9
Чистописання, малювання та креслення	4	4	4	2	2	2	2	20
Всього	24	25	27	27	27	27	27	184

Додаток Б

Таблиця числа тижневих уроків у гімназіях за Статутом 1871 р.

1) У гімназіях (з обома давніми мовами)

Предмети	Підготовчий клас	I	II	III	IV	V	VI	VII два роки	Число уроків без підготовчого класу	Число обов'язкових уроків у 8 річному курсі
Закон Божий	4	2	2	2	2	2	1	1	12	13
Російська мова з церковнослов'янською	6	4	4	4	3	3	2	2	22	24
Короткі основи логіки	-	-	-	-	-	-	-	(1)	(1)	1
Латинська	-	8	7	5	5	6	6	6	43	49
Грецька	-	-	-	5	6	6	6	6(7)	29(30)	36
Математика(з фізикою, математичною географією та коротким природознавством)	6	5	4	3	3	4	6	6	31	37
Географія	-	2	2	2	2	-	-	1	9	10
Історія	-	-	-	2	2	2	2	2	10	12
Французька або німецька мова	-	-	3	3	3	3	3	2	17	19
Чистописання	6	3	2	-	-	-	-	-	5	5
Всього для тих хто вчить 1 нову мову	22	24	24	26	26	26	26	27	179	206
для тих хто вчить 2 нові мови	22	24	27	29	29	29	29	29	196	225

2) У гімназіях (в яких ще не запроваджено грецьку мову)

Предмети	Підготовчий клас	I	II	III	IV	V	VI	VII два роки	Число уроків без підготовчого класу	Число обов'язкових уроків у 8 річному курсі
Закон Божий	4	2	2	2	2	2	1	1	12	13
Російська мова з церковнослов'янською	6	6	4	4	3	4	3	2	26	28
Логіка	-	-	-	-	-	-	-	(1)	(1)	1
Латинська	-	6	6	6	6	6	6	6(7)	42(43)	49
Математика(з фізикою, математичною географією та коротким природознавством)	6	3	4	3	3	4	6	6	31	37
Географія	-	2	2	2	2	-	-	1	9	10
Історія	-	-	-	2	2	2	2	2	10	12
Французька мова	-	-	4	3	4	4	4	4	23	27
Німецька мова	-	-	-	4	4	4	4	4	20	24
Чистописання	6	3	2	-	-	-	-	-	5	5
Всього	22	24	24	26	26	26	26	27	179	206

Додаток В

**Таблиця числа тижневих уроків у реальних училищах
за Статутом 1872 р.**

Навчальні предмети	Загальні класи				Основне відділення			Додаткове відділення			Комерційне відділення		
	I	II	III	IV	V	VI	Всього в 6 кл	Загальне	Математично-технічне	Хімічне	V	VI	Всього в 6 кл
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	10	2	2	2	1	1	10
Російська мова	6	4	4	4	2	2	22	4	-	-	2	2	22
Нова іноземна мова	-	6	3	5	3	3	22	5	-	-	6	6	28
Друга нова мова	-	-	6)	6)	3)	3)	18	-	-	-	6	6	21
Географія	2	2	2	2	-	-	8	2	-	-	-	2	10
Історія загальна та російська	-	-	2	2	2	2	8	4	-	-	2	2	8
Чистописання	4	2	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	6
Креслення та малювання	6	4	4)	4)	6)	6)	30	5	-	-	2	-	20
Математика	4	4	4	4	8	4	28	3	3	3	2	2	20
Природнича історія	-	-	-	-	4	2	6	2	2	2	4	-	4
Фізика	-	-	-	-	4	2	6	2	2	2	-	4	4
Хімія	-	-	-	-	-	4	4				-	-	-
Механіка	-	-	-	-	-	4	4	-	3	-	-	-	-
Письмоводство та книговодство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	10
Складання виконавчих креслень машин	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-
Моделювання	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Землемірство та нівелювання	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Загальне будівельне мистецтво	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-
Рахівництво	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-
Хімічна технологія	-	-	-	-	-	-	-	-	2	5	-	-	-
Роботи в лабораторії	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	-
Всього уроків, що дають вчителі	24	24	29	29	33	33	172	29	30	30	30	30	166

Додаток Г

**Таблиця числа тижневих уроків у реальних училищах
за Статутом 1888 р.**

Предмети	Класи				Основне відділення			Додатковий клас	Комерційне відділення		
	I	II	III	IV	V	VI	Всього в 6 кл		V	VI	Всього в 6 кл
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	12	2	2	2	12
Російська мова	6	3	4	3	3	3	24	4	3	3	24
Німецька мова	6	6	4	3	4	4	27	3	6	6	31
Друга іноземна мова	-	4	4	4	3	3	18	-	3	3	22
Географія	2	2	2	2	-	2	10	2	-	2	10
Історія	-	-	2	2	2	4	10	4	2	2	8
Математика	4	5	5	5	5	4	28	3	2	3	24
Фізика	-	-	-	2	3	3	8	2	3	3	8
Природнича історія	-	-	2	2	3	-	7	2	3	-	7
Малювання	3	3	3	3	3	3	26	3	-	-	16
Креслення	-	-	2	2	2	2		2	-	-	
Чистописання	2	2	-	-	-	-	4	-	-	-	4
Комерційне письмоводство та книговодство	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4	8
Всього	25	29	30	30	30	30	174	29	30	30	174

Додаток Д

Таблиця числа тижневих уроків у чоловічих гімназіях,
встановлена у 1905 р.

	Класи										
	I	II	III	IV		V		VI		VII	
				Гімназії названі в п. IV Височайшого повеління 20 липня 1902 р.	Гімназії названі в п. III Височайшого повеління 20 липня 1902 р.	Гімназії названі в п. IV Височайшого повеління 20 липня 1902 р.	Гімназії названі в п. III Височайшого повеління 20 липня 1902 р.	Гімназії названі в п. IV Височайшого повеління 20 липня 1902 р.	Гімназії названі в п. III Височайшого повеління 20 липня 1902 р.	Гімназії названі в п. IV Височайшого повеління 20 липня 1902 р.	Гімназії названі в п. III Височайшого повеління 20 липня 1902 р.
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Російська мова	5	5	4	4	4	3	3	5	3	4	3
Латинська	-	-	5	5	4	5	5	5	5	5	4
Грецька	-	-	-	-	4	-	6	-	6	-	5
Філософська пропедетика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Законознавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Математика	4	4	4	4	4	5	4	4	4	3	3
Фізика	-	-	-	-	-	-	-	3	2	4	4
Історія	2	2	2	3	3	4	3	3	2	2	2
Географія	2	2	2	2	2	2	-	-	-	-	-
Німецька мова	5	3	3	3	2	3	3	3	3	3	2
Французька мова	-	6	3	4	2	3	3	3	2	3	2
Природознавство	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Малювання	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Чистописання	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	26	28	28	27	27	27	20	28	29	29	29

Додаток Е

**Розподіл предметів у Катеринославській гімназії,
запроваджений 14 травня 1852 р.**

Навчальні предмети	Загальні класи			Спеціальні класи для підготовки							
				На службу				В університет			
	I	II	III	IV	V	VI	VII	IV	V	VI	VII
Загальні											
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	2	2	1	1	2
Російська мова	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3
Математика	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3
Фізика та математична географія	–	–	–	–	2	2	2	–	2	2	2
Історія загальна та російська	–	–	2	2	2	4	3	2	2	4	3
Географія	2	2	2	2	2	–	1	2	2	–	1
Природознавство	2	2	2	2	1	1	1	2	1	1	1
Німецька мова	3	3	3	3	3	3	2	3	3	3	2
Французька мова	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Чистописання	3	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Креслення та малювання	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Спеціальні											
Російське законодавство	–	–	–	–	4	4	4	–	–	–	–
Латинська мова	–	–	–	–	–	–	–	4	4	4	4

Додаток Є

**Розподіл годин на предмети, затверджений педагогічною радою
Катеринославської гімназії 12 серпня 1865 р.**

Предмети	Класи							Кількість уроків тижневих по 1/15 год. кожного дня
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
Російська мова з церковно- слов'янською і словесність	4	3	3	4	4	3	3	24
Латинська мова	4	5	6	6	6	6	6	39
Французька мова	–	2	2	3	4	4	4	19
Німецька мова	3	2	2	2	3	3	4	19
Математика	3	3	3	3	3	4	3	22
Історія	–	–	2	3	1	3	3	12
Географія	2	2	2	2	2	–	–	10
Природнича історія	2	2	2	–	–	–	–	6
Фізика і космографія	–	–	–	–	2	2	2	6
Чистописання, малювання і креслення	4	4	3	2	–	–	–	13
Всього:	24	25	27	27	27	27	27	184

Додаток Ж

**Розподіл годин на предмети у Катеринославській гімназії
за Статутом 1871 р.**

Предмети	Підготовчий клас	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Кількість уроків вчителя без підготовчого класу
1. Закон Божий	4	2	2	2	2	2	1	1	1	13
2. Російська мова з церковно-слов'янською	6	4	4	4	3	3	2	2	2	24
3. Основи логіки	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
4. Латинська мова	—	8	7	5	5	6	6	6	6	49
5. Грецька мова	—	—	—	5	6	6	6	6	7	36
6. Математика (з фізикою, математичною географією та коротким природознавством)	6	4	4	4	4	4	6	5	6	37
7. Географія	—	2	2	2	2	—	—	1	1	10
8. Історія	—	—	—	2	2	2	2	2	2	12
9. Французька або німецька мова	—	—	3	3	3	3	3	2	2	19
10. Чистописання	6	3	2	—	—	—	—	—	—	5
Всього: для тих, хто вчить одну нову мову	22	23	24	27	27	26	26	26	27	206
для тих, хто вчить дві нові мови	22	23	27	30	30	29	29	28	29	225

Додаток 3

**Відомість про проступки учнів Катеринославської гімназії
у 1879 – 1880 навчальному році.**

Найменування проступків	1 четв.	2 четв.	3 четв.	4 четв.	Всього:
Порушення порядку та пустощі на уроці	116	52	83	68	319
Пустощі та порушення порядку на перервах	101	46	46	33	226
Ухиляння від уроків гімнастики	110	77	189	43	429
Відсутність класних приладів та недбалість	128	94	92	67	381
Неявка під арешт	51	28	25	24	128
Недотримання форми і неохайність у костюмі	51	16	19	15	101
Різні пустощі	68	36	57	16	177
Самовільне залишення уроків	18	5	7	32	62
Запізнення на уроки	12	16	48	17	93
Пропуск уроків без поважної причини	15	16	13	3	37
Лінь	22	23	27	29	101
Невиконання заданої роботи	—	—	—	8	8
Бійки з товаришами	38	15	23	6	82
Не шанобливе і неввічливе ставлення	19	18	15	9	61
Відвідування театру без дозволу	—	4	11	6	21
Неуважність	11	10	9	8	38
Порча меблі	2	4	9	3	18
Лайка з товаришами	7	4	3	2	16
Обман і брехня	8	10	11	5	34
Не відвідування Богослужіння	3	10	15	4	32
Порушення благоговійності у церкві	4	13	4	1	22
Ухиляння від молитов	—	5	10	1	16
Привласнення чужої власності (зошита)	1	—	—	—	1
Несправність по чергуванню	—	2	—	2	4
Всього	765	566	686	490	2427

Додаток І

**Розподіл учнів
Катеринославського реального училища за віруваннями і станами**

На 1-е січня	Загальна кількість учнів.	По віруваннях					По станах					
		Православні	Католики	Лютерани	Іудеї	Інші вірування	Дворяни і чиновники	Духовний стан	Міські жителі	Селяни	Козаки	Іноземці
1876 р.	31	15	3	1	9	3	12	1	13	5	—	—
1877 р.	81	40	7	2	29	3	40	2	35	4	—	—
1878 р.	116	54	11	3	41	7	51	3	51	10	—	1
1879 р.	121	49	10	11	49	2	51	1	55	13	—	1
1880 р.	120	56	9	7	48	—	52	1	57	9	—	1
1881 р.	129	57	11	9	52	—	53	1	65	9	—	1
1882 р.	128	54	12	8	54	—	52	1	65	6	—	4
1883 р.	120	55	10	9	46	—	50	1	57	6	—	6
1884 р.	115	57	7	11	40	—	45	1	56	6	—	7
1885 р.	145	76	13	13	39	4	60	1	64	13	—	7
1886 р.	157	91	12	8	35	11	82	1	63	6	—	5
1887 р.	166	98	16	12	32	8	84	1	59	14	—	8
1888 р.	165	101	18	14	25	7	87	1	65	4	—	8
1889 р.	176	120	20	7	20	9	109	1	58	2	—	6
1890 р.	215	142	19	12	26	16	121	2	82	6	—	4
1891 р.	219	151	17	12	23	16	118	1	83	6	—	16
1892 р.	233	169	17	7	22	18	114	2	92	8	—	17
1893 р.	244	181	14	11	21	17	110	2	103	11	—	18
1894 р.	248	186	19	11	21	11	110	3	106	10	—	19
1895 р.	235	174	19	13	19	10	102	4	100	9	—	20
1896 р.	251	182	20	18	21	10	99	3	116	14	—	19
1897 р.	264	200	19	16	25	4	102	4	131	17	1	9
1898 р.	275	209	22	13	29	2	108	4	140	14	1	8
1899 р.	304	232	25	12	30	5	116	5	155	18	—	10
1900 р.	325	246	26	18	34	4	122	8	159	22	8	11
Серед.	188	120	11	10	82	8	82	2	81	10	2	9

Програма

викладання предметів у єпархіальних жіночих училищах, з визначенням керівництв і навчальних посібників, 20 вересня 1868 р.

І клас

(18 уроків на тиждень)

1 Закон Божий (4 уроки на тиждень). Короткий пояснення Символу віри, молитов і заповідей, розповіді найважливіших подій священної історії, що пояснюють Символ віри; читання Євангелія слов'янською з пояснювальним перекладом на російську мову. Підручник: початки Християнського вчення.

2 Російська мова (4 уроки на тиждень). Вправа в читання і розповіді прочитаного; вивчення напам'ять коротких прозових і віршованих статей; розбір простого речення. Підручник: Російська граматики Антонова. Посібник: початковий курс граматики Перевлевського.

3 Арифметика (4 уроки на тиждень). Позначення і вимова цифр; додавання і віднімання цілих чисел; розумові вправи в цих діях. Підручник: арифметика і арифметичні задачі, видані Департаментом Міністерства народної освіти.

4 Чистописання (4 уроки на тиждень).

5 Церковний спів (2 уроки на тиждень).

II КЛАС.

(18 уроків на тиждень)

1 Закон Божий (4 уроки на тиждень). Священна історія Старого Завіту; читання Євангелія по слов'янськи з перекладом на російську мову. Підручник: священна історія Старого Завіту, протоієрея Рудакова. Посібник для викладача священної історії Старого Завіту, протоієрея Богословського.

2 Російська мова (4 уроки на тиждень). Продовження практичних вправ; етимологія. Підручник: Російська граматики Антонова, хрестоматія Галахова. Посібник для викладача: Російська граматики Перевлевського.

3 Арифметика (4 уроки на тиждень). Таблиця множення; множення і ділення цілих чисел, задачі на всі чотири дії. Підручник: вище показаний.

4 Географія (2 уроки на тиждень). Необхідні попередні поняття з математичної та фізичної географії; загальний огляд глобуса. Підручник: географія Смірнова. Зразок методу викладання: початковий курс географії за методом Корпеля.

5 Чистописання (2 уроки на тиждень).

6 Церковний спів (2 уроки на тиждень).

III КЛАС.

(18 уроків на тиждень)

1 Закон Божий (4 уроки на тиждень). Священна історія Нового Заповіту; пояснювальне читання діянь Апостольських по слов'янськи, із зазначенням граматичних особливостей слов'янської мови. Підручник: священна історія Нового Заповіту, протоієрея Рудакова. Посібник для викладача: священна історія Нового Заповіту, протоієрея Богословського.

2 Російська мова (4 уроки на тиждень). Читання, розповідь, диктування, синтаксис з практичним розбором. Підручник: Російська граматики Антонова. Посібник для викладача: Російська граматики Перевлевського; хрестоматія Галахова.

3 Арифметика (4 уроки на тиждень). Іменовані числа; додавання і віднімання дробів; числення на рахівниці. Підручник: вище показаний.

4 Географія (2 уроки на тиждень). Азія і Африка. Підручник: вище показаний.

5 Чистописання (2 уроки на тиждень).

6 Церковний спів (2 уроки на тиждень).

IV КЛАСС.

(18 уроків на тиждень)

1 Закон Божий (3 уроки на тиждень). Перша частина розлогого катехізису; пояснення літургії; читання Апостольських послань по слов'янськи з граматичними поясненнями. Підручники: розлогий катехізис, пояснення літургії, протоієрея Рудакова.

2 Російська мова (3 уроки на тиждень). Читання зразкових творів російської словесності з поясненням родів і видів. Вправа в творах. Підручник досвід короткого викладу теорії словесності, К. Петрова. Посібник: хрестоматія Галахова.

3 Арифметика (3 уроки на тиждень). Множення і ділення простих дробів; десяткові дробі. Підручник: вище показаний.

4 Географія (3 уроки на тиждень). Америка і Австралія. Підручник: вище показаний.

5 Цивільна історія (3 уроки на тиждень). Давня історія. Підручник: скорочене керівництво по загальній історії, Д. Іловайського. Посібник: загальна історія, Лоренца.

6 Чистописання (2 уроки на тиждень).

7 Церковний спів (2 уроки на тиждень).

V КЛАСС.

(18 уроків на тиждень)

1 Закон Божий (3 уроки на тиждень). Закінчення катехізису; пояснення Богослужіння, продовження пояснювального читання з послань Апостольських по слов'янськи. Підручники: розлогий катехізис, короткий вчення про Богослужіння Православної церкви, протоієрея Рудакова. Посібник для викладача: літургіка, протоієрея Смолодовича.

2 Російська мова (3 уроки на тиждень). Продовження практичного вивчення родів і видів прози і поезії; вправа в творах. Підручник: вище показаний. Посібник: історична хрестоматія Галахова.

3 Арифметика (3 уроки на тиждень). Потрійне правило з різними його застосуваннями. Підручник: вище показаний.

4 Географія (3 уроки на тиждень). Європа. Підручник: вище показаний.

5 Історія (4 уроки на тиждень). Історія середніх віків і історія Росії до воцаріння дому Романових. Підручники: скорочене керівництво по загальній історії, Іловайського; короткі нариси російської історії, його ж. Посібники: загальна історія, Лоренца; історія Держави Російської, Карамзіна; Російська історія. Соловйова.

6 Фізика (2 уроки на тиждень). Про загальні властивості тіл, про рівновагу тіл рідких і газоподібних; про теплоту і звук. Підручник: початки фізики, К. Краєвича. Посібник: повний курс фізики, Гано.

Примітка: Чистописання і спів у позакласні години.

VI КЛАСС.

(18 уроків на тиждень)

1 Закон Божий (3 уроки на тиждень). Коротка церковна історія та історія Церкви Російської. Підручник: історія Християнської Православної Церкви, протоієрея Рудакова. Посібник: розповіді з історії Християнської Церкви, Історія Російської Церкви, Архієпископа Філарета.

2 Російська мова (3 уроки на тиждень). Історія російської літератури. Підручник: курс історії російської літератури (862-1862), з бібліографічними вказівками К. Петрова. Посібники: історія російської літератури, Галахова, історична хрестоматія, його ж.

3 Початок геометрії (2 уроки на тиждень). Поняття про вимірювання поверхні та об'єму геометричних тіл з практичними задачами. Підручник: практична геометрія, Касинського.

4 Географія (2 уроки на тиждень). Географія Росії: докладне пояснення математичної і фізичної географії. Підручники: коротка географія Росії, Кузнєцова; математична географія, Арнгейма.

5 Історія (3 уроки на тиждень). Нова історія і історія Росії до наших часів. Підручники і посібники: вище показані.

6 Фізика (3 уроки на тиждень). Про магнетизм, електрику, гальванізм і світло. Підручник і посібник: вище показані.

7 Педагогіка (2 уроки на тиждень). Початки педагогіки і дидактики. Посібник: Керівництво до виховання і навчання, Куртмана.

Примітка: Розподіл годин занять домашнім рукоділлям і господарством надається на розсуд училищної Ради.

**Розподіл годин на предмети
у Катеринославському 1-му комерційному училищі**

Предмети	Щодня по півгодини										
	Молод.	Серед.	Старш.	I	II	III	IV	V	VI	VII	Всього
Закон Божий	—	2	2	2	2	2	2	2	2	2	18
Російська мова	—	6	5	4	5	4	4	4	3	3	38
Німецька мова	—	—	6	4	4	4	4	3	3	—	30
з кореспонденцією	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	
Французька мова	—	—	—	6	6	4	4	3	3	—	28
з кореспонденцією	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	
Арифметика	6	5	4	4	4	2	—	—	—	—	19
Алгебра	—	—	—	—	—	2	2	3	2	—	9
Геометрія	—	—	—	—	1	1	2	2	3	—	9
з кресленням	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Тригонометрія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Додаткові розділи з алгебри	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
Історія	—	—	—	—	—	2	3	4	4	—	12
Природовідання	—	—	2	3	3	—	—	—	—	—	8
з географією	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	4
Природознавство	—	—	—	—	—	2	2	2	2	—	8
Фізика	—	—	—	—	—	—	2	2	2	3	9
Космографія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Комерційна арифметика	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	4
Бухгалтерія і комерційна кореспонденція	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	6
Політична економія	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
з відомостями з фінансів	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Закозознавство з торгівельного і вексельного права	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
Хімія	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	4
Товарознавство з технологією	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Комерційна географія і статистика	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
Каліграфія	—	2	2	2	1	1	—	—	—	—	8
Малювання	—	2	3	2	2	2	2	—	—	—	13
Технічне креслення	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	2
Практичні заняття з:											
Природознавства	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	3
Фізики	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2
Хімії	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Товарознавства	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Фребелівські заняття	5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Ручна праця	—	—	2	2	2	2	—	—	—	—	8
Співи	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	3
Гімнастика											
Всього:	17	20	27	30	30	30	32	33	34	34	270

Перелік

середніх навчальних закладів Катеринославської губернії

станом на 1917 р.

м. Катеринослав

чоловічі гімназії

1. Катеринославська 1-а класична гімназія
2. Катеринославська 2-а чоловіча гімназія
3. Катеринославська чоловіча гімназія губернського відділення Комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни
4. Приватна чоловіча гімназія Є.І. Добровольського
5. Приватна чоловіча гімназія М.К. Рудницького
6. Приватна чоловіча гімназія І.Ф. Вертоградова
7. Приватна чоловіча єврейська гімназія П.І. Кагана
8. Приватні вечірні середні курси для дорослих обох статей, без розрізнення віри й національності, засновані І.Ф. Вертоградовим за програмою державних чоловічих гімназій
9. Чоловічий єврейський середній навчальний заклад І.Г. Генессін

реальні училища

10. Катеринославське 1-е реальне училище
11. Катеринославське 2-е імені цесаревича Олексія Миколайовича реальне училище
12. Приватне єврейське середнє технічне училище з реальними класами П.І. Кагана

жіночі гімназії

13. Катеринославська Маріїнська дворянська в пам'ять 300-річчя царювання Дома Романових жіноча гімназія
14. Катеринославська 1-а міська жіноча гімназія
15. Катеринославська 2-а міська жіноча гімназія
16. Катеринославська 3-я міська жіноча гімназія імені Ю.І. Нестелей
17. Катеринославська жіноча гімназія губернського відділення Комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни
18. Приватна жіноча гімназія О.Г. Петрової
19. Приватна жіноча гімназія Н.Е. Бітгнер

20. Приватна жіноча гімназія С.І. Степанової
21. Катеринославська приватна жіноча гімназія Н.М. Тіблен
22. Приватна жіноча (єврейська) гімназія П.Л. Іоффе
23. Приватна жіноча гімназія Р.Ф. Ващук
24. Приватна жіноча єврейська гімназія С.М. Юдкович
25. Приватна жіноча гімназія Н.Г. Бутович
26. Приватний середній жіночий навчальний заклад (за програмою чоловічої гімназії), заснований І.Ф. Вертоградовим

епархіальні жіночі училища

27. Катеринославське епархіальне жіноче училище
28. Волинське епархіальне жіноче училище

комерційні училища

29. Катеринославське комерційне господаря імператора Миколи II училище
30. Катеринославське 2-е комерційне училище
31. Приватне жіноче комерційне училище С.І. Степанової
32. Приватне восьмикласне жіноче комерційне училище імені М.В. Свіда

Катеринославський повіт

33. Кам'янська чоловіча гімназія товариства «Просвіта»
34. Кам'янська приватна жіноча гімназія А.О. Мороз
35. Нікопольська приватна чоловіча гімназія О.І. Пузино
36. Нікопольська приватна жіноча гімназія М.А. Стіфель
37. Нікопольське комерційне училище

Бахмутський повіт

38. Бахмутська чоловіча гімназія імені імператора Миколи Олександровича
39. Володимир-Волинська чоловіча гімназія ім. Володимира Мономаха (євак. в Бахмут у 1915 р.)
40. Єнакієвське восьмикласне комерційне училище товариства благоустрою селищ при Петрівських заводах
41. Бахмутське земське реальне училище імені імператора Олександра II
42. Бахмутська 1-а жіноча гімназія імені її імператорської високості великої княгині Марії Павлівни
43. Бахмутська 2-а жіноча гімназія імені Катерини II
44. Юзівська приватна жіноча гімназія М.М. Левицької

- 45.Юзівська приватна жіноча гімназія С.К. Гаргер
- 46.Приватна жіноча гімназія у м. Єнакієвому
- 47.Змішана прогімназія товариства «Просвіта» з підготовчим класом у Дебальцевому
- 48.Змішаний середній навчальний заклад товариства благоустрою селища Яковлівського (з програмою чоловічих гімназій міністерства народної освіти)
- 49.Юзівське восьмикласне комерційне училище товариство «Просвіта»

Верхньодніпровський повіт

- 50. Верхньодніпровська чоловіча гімназія
- 51.Верхньодніпровська жіноча гімназія

Маріупольський повіт

- 52.Маріупольська чоловіча Олександрівська гімназія
- 53. Маріупольська приватна чоловіча прогімназія Г.Я. Лобачевського
- 54.Маріупольське приватне реальне училище В.І. Гіацинтова
- 55.Маріупольська Маріїнська жіноча гімназія
- 56. Маріупольське єпархіальне жіноче училище
- 57. Маріупольська жіноча гімназія В.Є. Остославської
- 58.Маріупольська приватна жіноча гімназія Н.С. Дарій

Новомосковський повіт

- 59.Новомосковська міська класична гімназія
- 60.Новомосковська жіноча гімназія
- 61.Змішана гімназія товариства селища Катеринінського поблизу Катеринослава

Олександрівський повіт

- 62. Олександрівська чоловіча гімназія
- 63.Гуляйпільська чоловіча гімназія товариства «Просвіта»
- 64.Олександрівське приватне реальне училище П.І. Шабловського
- 65.Олександрівська міська жіноча гімназія
- 66.Олександрівська приватна жіноча гімназія Т.Г. Павленко
- 67.Олександрівська приватна жіноча гімназія М.В. Геккер
- 68.Олександрівська приватна жіноча гімназія Л.Г. Бартелінг

- 69. Змішана гімназія товариства «Просвіта» неподалік від залізничної станції Попасна
- 70. Гуляйпільська жіноча гімназія товариства «Просвіта»)
- 71. Гуляйпільська гімназія з правами для учнів обох статей М.П. Мороховської
- 72. Олександрівське восьмикласне міське комерційне училище імені статс-секретаря графа С.Ю. Вітте

Павлоградський повіт

- 73. Павлоградська чоловіча гімназія
- 74. Лозовська чоловіча гімназія товариства «Просвіта»
- 75. Павлоградська 1-а міська жіноча гімназія
- 76. Павлоградська 2-а жіноча гімназія (колишня приватна жіноча гімназія фон Дерфельден, Є.О. Машкевич)
- 77. Синельниківське восьмикласне комерційне училище товариства «Просвіта» для дітей обох статей

Слов'яносербський повіт

- 78. Луганська Катерининсько-Олександринська 1-а чоловіча гімназія
- 79. Луганська 2-а чоловіча гімназія
- 80. Змішаний середньо навчальний заклад Хрустально-Криничевського товариства «Просвіта» у с. Іванівка
- 81. Луганська імені її імператорської високості великої княгині Марії Павлівни жіноча гімназія, заснована К.П. Чвалинською
- 82. Луганська приватна жіноча гімназія Р.М. Воскресенської
- 83. Луганська приватна жіноча гімназія К.К. Локтюшової
- 84. Жіноча прогімназія товариства «Просвіта» у с. Лисичанську
- 85. Луганське реальне училище товариства «Просвіта»
- 86. Луганське жіноче семикласне комерційне училище Л.М. Васньової
- 87. Юріївсько-Алмазне восьмикласне комерційне училище

Складено за: Державний архів Дніпропетровської області, ф.1684 – Оп.2; Державний архів Донецької області: анотов. реєстр описів. – Т. 1: Фонди періоду до 1917 року. – Донецьк, 2011; Державний архів Запорізької області: Анотований реєстр описів. – Т.1. Фонди дорадянського періоду. – Запоріжжя, 2010; Державний архів Луганської області: Анотований реєстр описів архівних фондів. – Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – Сєверодонецьк,

2015; Екатеринославская земская газета. – 1917. – 20 янв.;
Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав, 1915;
Екатеринославский адрес-календарь. 1917 год. – Екатеринослав, 1917;
Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні
фонди України, втрачені в період Другої світової війни. – К., 2007. – Кн. 1;
Татаринов С.Й. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (XVIII –
початок XX ст.): навч. посіб. – Х., 2012.